

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 41

Курасівські
читання — 2008

*Політичні конфлікти в сучасній Україні:
сутність, витоки, шляхи подолання*

Київ
2008

УДК 323.1.У
ББК 66.5(Укр)
Н-34

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України
(Протокол № 6 від 21 жовтня 2008 р.)*

Видання внесено до переліку фахових видань зі спеціальностей
політичних наук і державного управління
постановою Президії ВАК України від 9.06.1999 р. № 1-05/7
та з історичних наук від 10.11.1999 р. № 3-05/11.

Редакційна колегія:

Ю.А.Левенець, член-кореспондент НАН України (голова)
В.О.Перевезій, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)
О.В.Заремба, кандидат історичних наук
В.О.Котигоренко, доктор політичних наук
М.С.Кармазіна, доктор політичних наук
О.М.Майборода, доктор історичних наук
М.І.Михальченко, член-кореспондент НАН України
М.І.Панчук, доктор історичних наук
А.Д.Пахарев, доктор політичних наук
Ф.М.Рудич, доктор філософських наук
О.О.Рафальський, доктор історичних наук
В.Ф.Солдатенко, член-кореспондент НАН України
Ю.І.Шаповал, доктор історичних наук
Л.Є.Шкляр, доктор політичних наук

Н-34 Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К., 2008. — Вип. 41. (підсерія «Курасівські читання») — 267 с.

ISBN 966-02-2769-8 (серія)
ISBN 978966-02-5020-8 (Вип. 41)

Збірник містить статті з актуальних проблем політичної конфліктології та етнополітології і виходить за результатами четвертих Курасівських читань, що відбулися 7 жовтня 2008 р. на тему «Політичні конфлікти в сучасній Україні: сутність, витоки, шляхи подолання».

УДК 323.1.У
ББК 66.5(Укр)

ISBN 978966-02-5020-8

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, 2008

ЗМІСТ

Передмова	5
------------------------	----------

Розділ I. ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ

Гордієнко М.Г. Політичний конфлікт як спосіб існування соціуму	7
Кочубей Л.О. Політичні конфлікти в сучасній Україні: технології запобігання та специфіка перебігу	16
Кальян С.Є. Становлення та розвиток концептуальних підходів й інструментів дослідження політичного процесу	25
Оніщенко Н.М. Підвищення ефективності законодавства як передумова запобігання соціальним конфліктам	36
Томенко М.В. Зміни до Конституції як засіб розв'язання політичних конфліктів в Україні	45
Кононенко С.В. Війна в міжнародній політиці: технологія, культура, організація	53
Беззуб'як М.Й. Націоналізм, інтернаціоналізм, війна. Хто винен?	63

Розділ II. ЕТНІЧНІ ТА РЕЛІГІЙНІ ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Бурдяк В.І. Конфліктність етнонаціональних чинників політичних відносин у контексті соціального дискурсу	73
Гон М.М. Семіотика як інструмент етнічного обвинувачення в сучасній Україні	84
Сенюшкіна Т.О. Публічні механізми управління етнополітичними конфліктами: концептуальні засади	93
Макаренко Н.Ю. Соціально-політичні чинники державної етнополітики (др. пол. XX ст.)	104
Вакулова Т.В. Цивілізаційний вимір чинників етнополітичного конфлікту	115
Кривицька О.В. Конфліктна специфіка етнічної ідентифікації в Україні	125

Марчук Н.В. Політизація діяльності громадських організацій етнічних меншин як чинник етноконфліктних ситуацій	132
Велешко О.М. Етнічна ідентичність як об'єкт політичних маніпуляцій: віктимологічний аспект	141
Редькіна Г.М. Етнонаціональні стереотипи у масовій свідомості населення України в умовах державної незалежності	147
Монолатій І.С. Австролоялізм як «тактика очікування» етнонаціональних спільнот західноукраїнського регіону	156
Зварич І.Т. Етноекономіка і деякі ментальні особливості управління персоналом за її сучасного розвитку	166
Дегтеренко А.М. Етномовна компетенція, діяльність та орієнтація територіальних громад Українського Північного Приазов'я: бути чи не бути... ..	182
Лихач Ю.Ю. Забезпечення представництва національних меншин у виборних органах Європейського Союзу	186
Савойська С.В. Українська православна церква і міжцерковні мовно-політичні конфлікти	196
Брожина В.Я. Типологія сучасних ідеологічних течій ісламського радикалізму	205
Азізян С.Л. Політико-правові механізми врегулювання суперечностей щодо сакрального «майна» вірменської церкви в Україні	213

Розділ III. ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ: ІСТОРИЧНІ УРОКИ

Солдатенко В.Ф. До історії першого конфлікту між керівництвом УСРР і РСФРР	226
Красівський О.Я. Польсько-українські конфлікти і компроміси початку 1930-х років	236
Яремчук В.Д. Регіональні чинники розколу в середовищі української соціал-демократії під час Першої світової війни	245
Собачко О.М. Проблема свободи творчості в літературній дискусії 1925–1926 рр.	254

ПЕРЕДМОВА

За традицією щороку в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень, що носить ім'я покійного академіка Івана Федоровича Кураса, проводяться наукові читання в пам'ять цього визначного і талановитого вченого, вмілого організатора науки, відомого політичного і державного діяча.

Іван Федорович залишив багату творчу спадщину. Він здобув науковий авторитет працями з політичної історії України, блискучою і глибокою аналітикою сучасного йому політичного процесу, суспільних відносин, проблем державотворення і становлення політичної системи нашої країни. В останні роки життя особливу увагу він приділив питанням міжетнічних відносин, націотворення, вивчення історії національних меншин та й взагалі широкого спектра проблем етнополітології.

Всебічна обдарованість Івана Федоровича як вченого проявлялася у його цінних практичних рекомендаціях, якими охоче користувалися його політичні однодумці і до яких уважно і з повагою прислухалися його політичні опоненти. Масштаб мислення Івана Федоровича, його вміння охопити суть проблем, що обговорювалися у політичних колах, у суспільстві, мали своїм втіленням конструктивні нестандартні рішення, засновані на принципах врахування інтересів усіх політичних суб'єктів, чим у більшості випадків забезпечувався компроміс і запобігалася політична і суспільна ворожнеча.

Відсутність такої постаті, як І.Ф. Курас, особливо гостро і болісно відчувається, зокрема, в ситуації нинішньої політичної кризи у стінах Верховної Ради. Безліч вад українського політикуму, на які свого часу вказував Іван Федорович, виразно проявляються у діях відомих політичних персонажів, що взяли на себе лідерську функцію. Багатьом державним діячам країни бракує курасівських рис — почуття відповідальності за долю країни, за людей, за справу, здатності підпорядкувати особисті амбіції суспільним інтересам. Іван Федорович виразно проявляв саме такі риси можливо тому, що, поєднуючи в собі талант науковця і політика, він був здатний піднятися над щоденною суєтністю, дивитися на події як справжній мислитель, що прагне заглянути далеко вперед, застерегти країну від необачних помилок.

Читання, які проводяться в пам'ять Івана Федоровича, вже набули широкої популярності серед науковців, багато з яких вважають за честь взяти в них участь, продовжити своїм доробком традицію наукової підтримки політичного процесу, розвитку й вдосконалення політичних інститутів у нашій державі.

Нинішні читання присвячені найактуальнішій і найгострішій проблемі — суспільним конфліктам, потенціалу їхнього виникнення в Україні і шляхам їхнього запобігання. Конфліктологія є комплексною дисципліною, тому слід позитивно оцінити участь у читаннях спеціалістів різних галузей знання — політологів, соціологів, правознавців, істориків, філософів, психологів та інших. Тематика виступів і повідомлень, заявлених у програмі читань, свідчить про те, що українська соціо-гуманітарна наука уважно і всебічно вивчає порушені питання. Аналітичні напрацювання, положення, пропозиції і рекомендації учасників читань суттєво сприятимуть пошукам компромісної, безконфліктної моделі розвитку країни, дадуть стимул до поглиблення теоретичних засад конфліктології як однієї з дисциплін політичної науки.

*Академік НАН України
О.С. Онищенко*

Розділ I ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ

Гордієнко М. Г.

ПОЛІТИЧНИЙ КОНФЛІКТ ЯК СПОСІБ ІСНУВАННЯ СОЦІУМУ

A political conflict as factor of public dynamics, active self-determination of political subjects, search of alternative models of development of the state is examined. Society which avoids conflicts as a rule, tests failures in realization of necessary changes. The purpose of the article is research of conflict as sources of mobility of social relations and motive force of public transformations. Resolution of social conflicts through the rationally realized conflict takes off tension, renews political space, makes a compromise policy, extends space of freedom, fastens democratic values.

Суспільство ніколи не було однорідним політичним простором. У ньому співіснують різні прошарки людей, що диференціюються за природними ознаками (статтю, віком, темпераментом, рівнем інтелекту), доступом до влади, соціальним статусом, політичною свідомістю, громадськими інтересами, що створює умови для конфлікту. Там, де спостерігається надмірне втручання держави у суспільне життя чи наявна фанатична боротьба за владу, має місце політичний конфлікт. Як зауважує Д. Фельдман, «Конфлікти притаманні всім сферам суспільних відносин, і хоча майже кожний з них може мати політичне значення, але тільки конфлікти з приводу влади, з-за відносин панування і підкорення є політичними»¹. Конфлікт у політичній науці трактується як «зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їхньому прагненні реалізувати свої інтереси й цілі, пов'язані насамперед з боротьбою за здобуття влади, її перерозподіл, зміну свого політичного статусу, а також з політичними перспективами розвитку суспільства»². Сприяючи вирішенню політичних конфліктів, влада доводить свою ефективність і суспільну доцільність.

Власне, сама політика починається там, де на основі розходження інтересів виникають конфлікти, які вона повинна вирішувати. Не викликає сумнівів, що конфлікт, спочатку вмонтований

в соціальні процеси, і є способом існування будь-якого суспільства. Виходячи з цього, ми розглядаємо **політичний конфлікт як фактор суспільної динаміки** і активного самовизначення політичних суб'єктів. **Метою** нашого дослідження є **вивчення конфлікту як джерела мобільності соціальних відносин і рушійної сили суспільних змін**, що знімає напругу і оздоровлює політичний простір. Вирішення соціальних суперечностей через раціонально усвідомлений конфлікт зміцнює демократичні засади суспільства.

Пошукам причин існування конфліктів та їхньому філософському осмисленню приділяли увагу ще мислителі стародавнього світу. Вони розглядали конфлікти в абстрактному вимірі з позицій агресивності, ворожнечі, ненависті, притаманних тодішньому суспільству, що зводилося до протистояння двох субстанцій — добра і зла. Особливістю конфліктологічних ідей у добу Середньовіччя була їхня релігійно-теологічна спрямованість. У новітні часи дослідження конфліктів відбувається на засадах логіко-раціональної методології. Головною причиною виникнення конфлікту визнавалася соціальна нерівність. Класик політичної думки **Н. Макіавеллі розуміє конфлікт як універсальний і перманентний стан суспільства, що детермінується ганебною природою самої людини, її прагненням до необмеженого збагачення. Він обґрунтовує необхідність існування держави як інституту легітимного насилля для приборкання егоїстичної природи людини. Мислитель переконаний, що «немає міста, де не утвердилися б два начала: панство бажає підкорювати і гнобити народ, народ не бажає знаходитися в підпорядкуванні і гнобленні; зіткнення ж цих начал вирішується трояко: або єдиновладдям, або безпочатковістю, або свободою»³. Щоб обмежити негативні прояви конфлікту, правитель повинен вміти впливати на підданих. Згідно з ученням Н. Макіавеллі, для досягнення мети — інтеграції суспільства і забезпечення соціальної стабільності — володар може використовувати будь-які засоби, не зважаючи на загальноприйняті норми моралі.**

Наукове вивчення конфлікту як соціально-політичного явища активізується у зв'язку з накопиченням великого обсягу теоретичної інформації про конфлікти і насиченістю емпіричним досвідом — масштабними політичними потрясіннями (світові війни, економічні кризи, соціальні революції). Згідно з марксистською теорією, конфлікт спричиняє дефіцит власності і влади. Суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами в економіці трансформуються в класову боротьбу. **Конфлікт між класами веде**

до зміни суспільно-економічних формацій революційним шляхом, коли до влади приходять раніше пригноблений клас, встановлюючи диктатуру пролетаріату. Політична влада у марксистському розумінні — це «організоване насилля одного класу для придушення іншого. Якщо пролетаріат в боротьбі проти буржуазії... силою скасовує старі виробничі відносини, то разом з цими виробничими відносинами він знищує умови існування класової протилежності, знищує класи взагалі...»⁴. Отже, згідно з науковими постулатами К. Маркса і Ф. Енгельса, в ході гострого соціально-політичного конфлікту, яким є революція, знищується приватна власність та експлуататорські класи й утверджується справедливий комуністичний лад.

Тотальне поширення технологій та інформації локалізує класові конфлікти. Безкласові суперечності менше поляризують суспільство і сприяють утвердженню здорової конкуренції. **Найсерйозніший конфлікт сучасності, за Р. Дарендорфом, — конфлікт між тими, хто належить до суспільства добробуту, і тими, хто до нього не належить:** емігранти, національні меншини, маргінальні верстви тощо. Вчений наголошує на тому, що «тероризм є постмодерною формою ведення війни». Щоб запобігти цьому, «треба обов'язково встановлювати певні правила, яких всі мають дотримуватися... Зрештою, це стосується як ситуації міжнародної, так і кожної країни; і тут ідеться передусім про правову державу»⁵. Конфлікти, за Р. Дарендорфом, — джерело інноваційних і соціальних змін. Вони не дозволяють суспільству застоюватися, постійно створюючи напругу. Придушення чи «скасування» конфлікту веде до його загострення. Конфлікт піддається контролю за умови його інституціоналізації та легалізації в межах існуючого правового поля держави.

Досить влучне визначення політичного конфлікту дає А. Глухова. В її розумінні «Політичний конфлікт — це теоретична і практична боротьба суб'єктів політики: довірених осіб великих соціальних груп, мобілізованих за допомогою номінації за владу з метою модифікувати, трансформувати або зберегти соціальний порядок. Умовою реалізації цієї мети є володіння об'єктивованим капіталом (фінанси, право, репресивний апарат і т. п.)»⁶. У такому вимірі політичний конфлікт пов'язується не з насиллям, а розглядається як **засіб модернізації суспільства**, що передбачає мобілізацію людей на засадах спільних інтересів.

Політичні інтереси є базою для цілеспрямованої діяльності людей, формування їхніх громадянських поглядів, суспільних

настроїв, ідеологічних позицій. Слід погодитися з Г. Козиревим у тому, що «саме поняттям «інтерес» можна в узагальненому вигляді висловити всю різноманітність потреб, цілей, цінностей і позицій протиборчих сторін в політичному конфлікті. Іншого такого узагальнюючого поняття в політиці (та й у суспільному житті) не існує, і саме поняття «політика» визначається через поняття «інтерес»⁷. Політичні інтереси об'єднують людей, що мають спільні цінності, потреби, погляди, цілі, і роз'єднують тих, хто має несумісні інтереси.

Розходження інтересів часто виникає на ґрунті того, що одна сторона зазнає невдачі в досягненні своїх домагань. Це стосується новітньої історії України, яка пронизана гіпертрофованою конфліктністю. Такий досвід іменується **відносною депривацією**, внаслідок якої накопичується негативна енергія, що посилює вірогідність суперництва. Брак національної свідомості, низький рівень політичної культури, надмірні амбіції лідерів та їхні **патологічні інстинкти до влади як засобу особистого збагачення моделюють конфлікти деструктивного характеру**, загрожують деконструкції політичної системи і знищення національної держави. Це яскраво проявляється в українському політичному полі, що уособлює, говорячи словами П. Бурд'є, «місце конкурентної боротьби за владу, яка здійснюється... за монополію на право говорити і діяти від імені якоїсь частини або всієї сукупності непосвячених»⁸. В Україні домінують бюрократично-кланові та родинно-кумівські відносини, де активно лобіюються свої бізнес-структури, які далекі від національних інтересів. Останні народжуються внаслідок взаємодії і конфлікту політичного інтересу держави (еліти) та інтересів громадянського суспільства.

Якщо люди невдоволені умовами свого життя, які створюються хибною політикою існуючої влади, вони повинні піти на усвідомлений конфлікт з діючим режимом, інакше їм досить складно змінити ситуацію на краще. **Зразком такого усвідомленого конфлікту була помаранчева революція**, яка, на думку А. Гальчинського, виступила проти номенклатурно-бюрократичного капіталізму. Важливими є зауваження вченого про те, що «Суспільні суперечності — це не загроза демократії. Це скоріше інструменти демократії. Загрозу можуть спричинити лише такі конфлікти й суперечності, за яких сторони, абсолютизуючи свою позицію, виявлять неспроможність до компромісу... Маємо обов'язково піднятися саме до такого розуміння демократичного процесу, за якого поєднан-

ня консенсусу з конфліктом є органічним і навіть необхідним»⁹. Помаранчева революція показала цивілізований спосіб вирішення політичного конфлікту. Її наслідком було **не знищення того, хто програв, а надання йому шансів повернутися у владу**.

Об'єктивно кажучи, сьогодні збільшується кількість учасників політичного конфлікту, інтернаціоналізуються його суб'єкти, що ускладнює розуміння реальних інтересів конфліктуючих сторін. Спостерігаючи суспільство ще за умов індустріальної епохи, Д. Белл вперше передбачив, що **конфлікти майбутнього базуватимуться** не стільки на суперечностях матеріальних інтересів полярних суспільних класів, скільки **на неадекватності етосів окремих соціальних груп**, етосів професіоналізму, етосів традиційного раціоналізму і явищі, що йде йому на заміну — експресивізму. За словами Д. Белла, «традиційні соціальні конфлікти просто змістилися з однієї сфери в іншу, що боротьба традиційних класів в сфері економіки, де люди добивалися порівняних переваг у статусі, привілеях і впливі, в теперішній час перемістилася в сферу політики... Саме цей процес відбувався в останні роки, і він буде тривати в майбутньому»¹⁰. У наш час відчутна «економізація» політичних конфліктів. Новий світоустрій складається не внаслідок стрімкої військової окупації державою-гегемоном слабших країн, а шляхом **повзучих геополітичних конфліктів, «диктату енергоносіїв»**, які поступово **витісняють національно-державну модель**. За допомоги активних перманентно-локальних конфліктів формується нова конфігурація глобалізованого світу.

Наразі відходять в минуле «класичні» конфлікти між державами і набувають активності внутрішньодержавні суперечності, що спровоковані радикальним націоналізмом, сепаратизмом, релігійним фундаменталізмом та посиленням глобальної нерівності. Сучасні політичні конфлікти мають затяжний характер і часто пов'язані з парадоксом асиметрії. **Суть теорії асиметричного конфлікту** — неспроможність сильного противника здобути перемогу над слабшим. Показовим прикладом таких конфліктів є сучасний тероризм як втілення боротьби «слабких» проти «сильних», війна у В'єтнамі, яку вели США в 1961–1973 рр., іракський або чеченський конфлікти. У цьому контексті слід розглядати і недавній військовий конфлікт на території Південної Осетії, Абхазії, Грузії та Росії. Очевидною мотивацією конфлікту на Кавказі є прагнення Росії відновити контроль на пострадянському просторі, продемонструвати свої наміри до світового лідерства.

Більшість аналітиків справедливо застерігають, що **конфліктна ситуація в Грузії — це прямий виклик для слабкої політичної системи України**. Внутрішні катаклізми — протистояння гілок влади, конфлікти політичних еліт, перманентні вибори — роблять нашу державу **привабливим об'єктом зовнішніх зазіхань**. Як відзначає український політолог В. Лупацій, «Військовий конфлікт на Кавказі — це велика геополітична гра світових акторів — таких, як США, Росія, Європейський Союз. У цьому випадку Україна не виявила власної зовнішньополітичної креативності й не змогла максимально реалізувати свій потенціал... Загалом, конфліктна ситуація в Грузії — це для України останній дзвінок»¹¹. Серед вітчизняних науковців слід відзначити позицію директора Інституту філософії М. Поповича. Вчений перекоаний: «зараз ситуація гранично проста — має місце війна, організована Росією на законній території Грузії. Від цього ніхто не може піти. Тим більше не може піти Україна, бо сценарії подібного роду можливі й на українській території... І ніякого мандата на встановлення миру шляхом війни Росія не має й мати не може. Фактично, Росія продовжує Кавказьку війну»¹².

Оцінки конфлікту на Кавказі міжнародними експертами зводяться до засудження неадекватно жорсткої політики Москви, що **вибудовує свою неоімперську модель шляхом анексії чужих територій**. На думку одного із патріархів політології З. Бжезинського, «Путін і його підручні в Кремлі не хочуть приймати реалії пострадянського світу... З точки зору путінського режиму, незалежні демократичні країни є не просто історичною аномалією, а реальною політичною загрозою. Наступною «гарячою точкою» цілком може стати Україна. Для Заходу й особливо для США конфлікт між Росією та Грузією є як моральним, так і геостратегічним викликом... Захід повинен дати свою відповідь — акуратно, але морально й стратегічно зосереджено... в наш постімперський час ніякий затятий націоналізм Росії не збудує їй нову імперію. Скільки б вона не старалася»¹³. Узагальнюючи оцінку цього конфлікту треба сказати: 8 серпня 2008 року є певною **точкою біфуркації, де фіксується невідповідність ціннісних координат Заходу і Росії**. Підкорення суверенних територій Кавказу Росією є **незаконним актом агресії**, грубим порушенням положення Хартії ООН і базових принципів співпраці і безпеки в Європі. Отже, гострі політичні конфлікти мають руйнівну енергію, що веде до їхньої ескалації. Саме ескалація надає конфліктам поганої репутації.

Здобуваючи геополітичні бонуси у новій Кавказькій війні, Росія відчутно розхитує свою національно-культурну ідентичність, люмпенізує людські ресурси, що поглиблює її духовний занепад та політичний хаос. **Наразі Росія комплектує свою ідентичність шляхом експансії шовінізму, насилля, військової агресії.** Ці тенденції новітньої російської державності з'ясовує О. Пахльовська, яка стверджує: «І сьогодні, як і століття тому, для врятування свого імперського виміру Росія обирає перманентно конфліктогенну стратегію. Страждають від цього сусідні з нею народи. Але й сама Росія вперто деформує свою культурну модель, змушуючи її обертатися в межах архаїчної парадигми. Ця деформація закоорієнена в специфіці историко-культурного розвитку Росії як імперії. У своїй «політичній булімії», кажучи словами Нормана Дейвіса, Росія заковтувала народи, не даючи їм суб'єктивної культурної перспективи у своєму уніфікаційному самодержавному, бюрократичному, поліційному континуумі. Спершу Росія деконструювала і розмивала ідентичності цих народів. А потім ці народи розмивали і деконструювали ідентичність самої Росії»¹⁴. Ставка Росії на неоімперську політику архаїзує її культурну ідентичність, віддаляє від європейських цінностей, поглиблює конфронтаційні процеси.

У сучасному світі, де існує досталь зброї масового знищення, війна як спосіб вирішення політичних конфліктів априорі неприйнятна. Нове термоядерне протистояння загрожує знищенню всього людства. **Війна у наш час — це не продовження політики іншими засобами, а самознищення цивілізації.** Тому мають рацію Р. Фішер і У. Юрі, коли стверджують: «у наш час дедалі частіше доводиться вдаватися до переговорів: адже конфлікт є, образно кажучи, індустрією, що розвивається. Кожна людина хоче брати участь у прийнятті рішення, яке його зачіпає; дедалі менше людей погоджуються із нав'язаними кимсь рішеннями. Люди з різними інтересами використовують переговори з метою владнати свої розбіжності»¹⁵. За допомогою переговорів досягається поступовий консенсус, врегулювання конфлікту без відчутних втрат для обох сторін.

На теренах сучасного українського соціуму відбуваються радикальні зміни соціально-економічної, політичної й духовної системи, що демонтують усталені структури та установи. Ці процеси за своєю сутністю глибоко конфліктні. Основні джерела виникнення конфліктів у сучасній Україні можна розділити на три види.

Перший — це суперечності, що породжені соціально-економічним становищем народу. **Конфлікт проявляється в дихотомії**

багатства та бідності, процвітання небагатых і злиденності більшості.

Другий, пов'язаний з політичним протистоянням окремих суб'єктів, що виборюють владу та управлінські повноваження. **Цинічні та brutальні конфлікти за владу ведуть до відчуження та несприйняття її більшістю громадян, що суттєво послаблює легітимність державних інститутів.**

Третій — зовнішні виклики. Україна розміщена у важливому геополітичному просторі, контролювати який прагнуть впливові держави. Усвідомлюючи це, Президент України В. Ющенко заявляє: «Україна засуджує будь-які спроби підірвати нинішній світовий порядок та його демократичні цінності. Ми засуджуємо акти силових втручань й агресії... Україна зробить все, щоб не допустити жодної силової ескалації в нашому регіоні, і зробить все, щоб згуртувати світ у мирному, правовому і справедливому вирішенні загроз «заморожених конфліктів» супроти «права сильного»... альтернативи немає — зовнішні небезпеки і інтереси розвитку країни повинні мобілізувати всі здорові сили України. Мірило — одне: національні інтереси»¹⁶. До цих постулатів треба додати такий імператив: доки в країні триватимуть суперечки і протистояння між різними політичними силами, наша позиція буде слабкою; тільки взаєморозуміння і **діалог влади** можуть вирішити будь-які конфлікти шляхом компромісу і взаємного врахування інтересів.

Формулюючи висновок нашого дослідження, треба зазначити: **політичний конфлікт не тотожний руйнації та агресії**, він стосується колективної безпеки, пошуку компромісів, **цінностей демократії**. За словами Поля Рікера: «Демократія є не політичним режимом без жодних конфліктів, а таким режимом, де конфлікти є відкритими... Усунути конфлікт... є химерною ідеєю. У суспільстві, яке дедалі більш ускладнюється, конфлікти не зменшуються ні за своєю кількістю, ні за своєю складністю... Суттєвим при цьому є те, щоб вони могли бути виражені публічно й щоб існували правила їхнього обговорення»¹⁷. Отже, суспільство, що уникає конфліктів, як правило, зазнає невдач у здійсненні необхідних змін. Якщо в ХХ столітті здійснювався пошук механізмів оптимального врегулювання чи вирішення конфліктів, то сьогодні дедалі частіше говорять про **управління конфліктом** та мобілізацію його учасників для нейтралізації суспільної напруги. Роблячи ставку на конфлікт, сучасна політика використовує новітні технології,

комп'ютерні ресурси, оскільки сьогодні перемагає не той, хто сильний у мілітарному відношенні, а той, хто володіє стратегічним мисленням, інформацією та вміє визначити перспективу.

¹ Фельдман Д. Конфликты в мире политики // Конфликтология: Хрестоматия / Составитель: Н. И. Леонов. — М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2002. — С. 136.

² Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко. — 2-е вид. — К.: Генеза, 2004. — С. 515.

³ Макиавелли Н. Государь. — М.: Планета, 1990. — С. 29.

⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии. — Политиздат, 1988. — С. 47.

⁵ Дарендорф Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Пер. з нім. А. Орган. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — С. 71.

⁶ Глухова А. Политические конфликты: основания, типология, динамика (теоретико-методологический анализ). — М.: Эдиториал УРСС, 2000. — С. 24.

⁷ Козырев Г. Политическая конфликтология: учебное пособие. — М.: ИД «ФОРУМ»: ИНФРА-М, 2008. — С. 155.

⁸ Бурдые П. Социология политики: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. — М.: Socio-Logos, 1993. — С. 205.

⁹ Гальчинський А. Помаранчева революція і нова влада. — К.: Либідь, 2005. — С. 127.

¹⁰ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Перевод с английского. Изд. 2-ое. — М.: Academia, 2004. — С. 503.

¹¹ Уроки Грузії Україні // День. — 2008, 15 серпня. — № 145.

¹² Які можливі наслідки несе грузино-російська війна, яка спалахнула минулого тижня в Південній Осетії? Які уроки з цієї війни повинна винести для себе Україна? // День. — 2008, 12 серпня. — № 142.

¹³ Бжезинський З. Не опускайте очей перед росіянами // День. — 2008, 19 серпня. — № 147.

¹⁴ Пахльовська О. Російська «регіональна» — як дірка від швейцарського сиру // День. — 2008, 16 серпня. — № 146.

¹⁵ Фишер Р., Юри У. Путь к согласию, или переговоры без поражения / Пер. с англ. А. Гореловой; Предисл. В. А. Кременюка. — М.: Наука, 1990. — С. 18.

¹⁶ Промова Президента України Віктора Ющенка з нагоди Дня Незалежності України. — <http://www.president.gov.ua/news/11061.html>

¹⁷ Рікер П. Навколо політики. — К.: «Д.Л.» 1995. — С. 175.

Кочубей Л. О.

ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ТЕХНОЛОГІЇ ЗАПОБІГАННЯ ТА СПЕЦИФІКА ПЕРЕБІГУ

«Той, хто вміє впоратися з конфліктами шляхом їх визнання і розв'язання, той бере під свій контроль ритм історії; той хто втрачає таку можливість, — отримує цей ритм собі у супротивники»

(Р. Дарендорф)

Management of political conflicts especially while the election campaign makes an important difference in the political and international stable of Ukraine. The full knowledge about all special sides of conflict situation and ways of its escalation definite attempts of using world experience in conflict regulation will improve the dialogue between government and society in our country and all the political institutions will increase the political institutions will increase the effectiveness of administration process. The way of proper use of the PR-technology in election campaign and different manipulation methods are also covered in the article.

Вивчення конфліктів є одним із головних завдань політології, оскільки сучасний етап розглядається як період загострення (із тенденцією до наростання) конфліктів, а управління ними — як одна з найважливіших умов підтримки соціально-політичної стабільності всередині країни та на міжнародній арені. Українське суспільство потребує нагальних засобів, які б запобігали надмірному загостренню суперечностей та гарантували б надійний та ефективний контроль за врегулюванням конфліктних ситуацій.

Зміст політичного життя держави та суспільства складає особливу форму реалізації політичних інтересів (класів, соціальних груп, партій, національної та регіональної спільноти). Політичне життя суспільства виявляється у владних стосунках, спрямованих на захист, закріплення та розвиток досягнутих завоювань, створення передумов для поліпшення становища певних політичних сил, досягнення балансу між ними.

Ситуація, що склалася в українському політикумі, дає змогу стверджувати, що протистояння різних політичних сил виглядає як війна між двома принципово протилежними світами. Обидві

сторони — учасники конфлікту не тільки не хочуть чути і розуміти один одного, але вже й не можуть це зробити. Така картина перебігу політичної боротьби та вирішення конфліктів нагадує, за влучним висловлюванням В. Литвина, протистояння двох гладіаторів, які ще до виходу на арену знають, що «переможець буде лише один»¹.

Отже, під політичним конфліктом розуміємо «зіткнення (протистояння) двох чи більше суб'єктів політики, причинами якого є несумісні політичні інтереси та цілі — влада та владні повноваження»². Таким чином, особливостями внутрішньополітичного конфлікту є боротьба тієї чи іншої верстви суспільства за політичний інтерес та за політичне володарювання, яка за своїми формами досить різноманітна — від парламентської боротьби до громадянських воєн.

Конфлікти виникають там, де зіштовхуються різні бажання, альтернативи і де прийняття рішень стає проблематичним. Чим більше можливих варіантів рішень, тим глибше може бути конфлікт. Особливого загострення політичні конфлікти набувають під час виборів.

Ефективність організації будь-якої виборчої кампанії неможлива без врахування тих прихованих чинників, які багато в чому визначають її перебіг. З точки зору аналітики будь-яка політична подія є проявом зіткнення певних інтересів. Тому доцільно розглядати вибори саме під таким кутом зору.

На думку одного з провідних російських фахівців з політичних PR, початок конфлікту можна порівняти із зародженням підземних коливань. Для політика важливим є відчутти та утилізувати ці «коливання». Саме вони і є реальним джерелом енергії виборчого процесу³. Ті ж чи інші соціальні конфлікти зазвичай виникають задовго до виборів і не мають до них прямого стосунку, але на момент виборів цілеспрямовано посилюються та загострюються. З іншого боку — в результаті виборів частіше за все відбувається не ескалація конфлікту, а навпаки, «викид» соціальної енергетики. Регулярність виборчого циклу (раз на чотири-п'ять років, а останнім часом в Україні майже щороку) забезпечує ритмічну пульсацію соціального життя, його постійне оновлення та вивільнення від накопичених проблем.

По суті, без виборів енергія соціальних протиріч або майже зникає, внаслідок чого суспільство втрачає життєздатність і перебуває у стагнації, або ж накопичує і підриває всю соціальну систему.

Саме вибори є тим механізмом, що дає змогу управляти соціальною енергетикою, і виборча кампанія лише окреслює ці глибинні конфлікти. Окрім того, поширеною є точка зору, що вибори, які відбуваються на тлі конфліктів, передчасні і можуть, перш за все, сприяти розширенню конфліктів, аніж їхньому розв'язанню. Проте, подекуди такі вибори вирівнюють окремі конфліктні питання і зводять їх до локальних, контрольованих інцидентів.

Кожен конфлікт по-своєму унікальний, неповторний за причинами виникнення, формами взаємодії, завершення та наслідками. Політичною практикою вироблені шляхи стабілізації системи, які сприяють запобіганню внутрішньополітичним конфліктам: соціальне маневрування, політичне маневрування (декларація цілей, які відповідають інтересам переважної більшості населення країни; зміна політичного лідера), політичне маніпулювання (цілеспрямований вплив на громадську думку переважно через канали масових комунікацій), інтеграція контроліти, послаблення «системної опозиції», силовий тиск⁴.

Серед основних методів запобігання ж конфліктам під час виборчого процесу можна виокремити три напрями: робота інститутів, інформаційні ресурси та моніторинг.

Робота інститутів — це робота виборчих комісій, сил безпеки, судів, політичних партій.

Особливу увагу необхідно звернути на систему контролю, яка регулює виборчий процес, зокрема, юридичні норми, що передбачають санкції у разі їхнього порушення. У першу чергу, законодавчі акти визначають умови та порядок самої процедури виборів; міжособистісні конфлікти (загроза здоров'ю та життю людей); перешкоди до вільного волевиявлення громадян; міжгрупові конфлікти (розпалювання міжнаціональної ворожнечі); територіальні конфлікти (сепаратистські настрої) тощо. З іншого боку — норми, що регулюють виборчий процес, містять достатньо великий діапазон свободи.

Мас-медіа відіграють суттєву роль у зростанні політичної культури громадян, запобіганні конфліктів. Учасники виборчих змагань за умов зростання інформаційних навантажень на пересічних виборців розпочали активніше вдаватися до символізації своїх агітаційних звернень, водночас зважаючи на вплив політичних стереотипів на електоральну поведінку. Політичні партії та блоки тепер мають глибше проникати в суть сучасних інформаційних технологій, які передбачають поєднання традиційних та новітніх

форм і методів проведення агітаційно-комунікаційних кампаній. Ті політичні партії та блоки, які зуміють це зробити цивілізовано, матимуть додаткові шанси на перемогу.

З метою моніторингу та координації дій можуть бути створені спеціальні операційні центри, де об'єднуються військові, громадянські комунікації та комунікації органів внутрішніх справ.

Окрім того, при розгляді даної проблеми не варто забувати ще про одну важливу складову — відповідність виборчих кампаній етичним та моральним нормам. Важливим для виборчого процесу в Україні є розробка та впровадження прозорих PR-технологій, на противагу широкому використанню «чорних» або «брудних». Фактично український замовник частіше за все виявляється споживачем використання вже апробованих технологій. В Україні є певний політтехнологічний ресурс, однак не всі українські політики прагнуть його використовувати і розвивати. У цілому ж для вдосконалення PR-технологій в Україні необхідно, щоб відбулися якісні зміни перш за все у свідомості населення України, а також зміни суспільних норм і пріоритетів.

PR-технології — це комунікативні процедури, які відповідають за актуалізацію установок поведінки та ідеологічних переваг за допомогою інформаційного впливу, який цілеспрямовано використовується політичними акторами у період виборчої кампанії. Як наслідок ті, хто виборюють владу, змушені вдосконалювати свої засоби конкуренції за голоси виборців, використовуючи виборчі технології. Політична боротьба, по суті, проходить між тими, хто хоче до влади увійти, і тими, хто не хоче з неї піти.

На ефективність взаємодії влади і громадськості під час виборів впливають професійно організовані зв'язки з громадськістю, зокрема — діалог з громадськістю. Оптимальною є конструкція управління складними комунікативними процесами, яка передбачає обов'язковість зворотнього зв'язку, досить високий ступінь діалогічності при організації заходів, використання елементів дискусії та полеміки, абсолютну залежність від нього ефективних PR-кампаній. Метою діяльності відповідно до даної моделі є досягнення взаєморозуміння та двосторонньої комунікації, що призводить до збалансованих та гармонійних результатів. У межах цієї моделі передбачається використання структурних досліджень, які мають у своїй основі вивчення громадського сприйняття політичних акторів, а також визначення того, які наслідки для суспільства може мати їхня діяльність.

У цьому контексті становлення громадянського суспільства значною мірою залежить від здатності засобів масової комунікації забезпечити суспільний діалог та бути інструментом демократичної політичної комунікації.

І основа для цього є. Вона закладена у законах України про інформаційну діяльність: «Про інформацію», «Про телебачення і радіомовлення», «Про систему Суспільного телебачення і радіомовлення», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», «Про інформаційні агентства», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» тощо. Нині важливим моментом, який може впливати на помітне поліпшення діалогу влади і суспільства, вибудовування ефективної комунікації, є підготовка проекту закону «Про опозицію в Україні».

Результативність і повноцінність компромісу залежить від того, чи веде він до консенсусу як способу ухвалення політичних рішень і широкої громадської злагоди. Для вітчизняних політиків важливим завданням має стати, з одного боку, ініціатива з пошуку та досягнення суспільного консенсусу в Україні, яку роздирають суперечності, на підставі вироблення якихось спільних цінностей. З іншого боку — досягнення так званого процедурного консенсусу, який не лише визначив би правила гри між гілками влади, а й передбачав би головне — правила розв'язання конфліктів⁵.

Метод керованого конфлікту має завуальовану назву — організаційно-діяльнісна гра (ОДГ), розроблений в колишньому Радянському Союзі, і був призначений для інтенсивної форми рішення міждисциплінарних комплексних проблем. Унікальність та ефективність методу полягає у зануренні людей у кризу, змодельовану на основі суперечностей, виявлених під час попереднього тестування людей, з якої, завдяки людській волі та величезному бажанню взяти гору над ситуацією, людина або група виходили з новими знаннями і досвідом. Метод проведення ОДГ не передається через текст і навіть через відеозапис. Учасник ОДГ сам створює для себе необхідні знання в процесі гри і переживає власні болісні пошуки, напругу і відкриття. Після закінчення гри учасник несе із собою в життя нові відкриття і нові можливості. Відомо, що можна забути те, що ти почув від інших, але майже неможливо забути те, що отримав ти сам безпосередньо, долаючи перешкоди. Ігри проводилися у науково-дослідних і проектних

інститутах, навчальних закладах, міських органах управління, промислових підприємствах. Найважливіше у цьому методі — мистецтво створення кризи, яка змушує людину опинитися на новому рівні особистої поведінки. Дану технологію досить успішно використовували СДПУ(о), БЮТ та блок Литвина⁶.

Для характеристики поведінки суб'єкта діяльності у конфліктній ситуації існує двомірна модель регулювання конфлікту, що має дві основні стратегії поведінки: кооперація та наполегливість. Кооперація — це орієнтація на інтереси і потреби партнерів, стратегія узгоджень, пошуку спільних інтересів. Наполегливість, настирливість передбачає реалізацію власних інтересів, досягнення особистих цілей, жорсткий підхід (учасники-супротивники; мета-перемога або поразка)⁷.

Технологія заміщення агресії страхом подібна до технології перейменування ситуації, що відома в НЛП як «рефреймінг»⁸ і суть якої полягає в тому, що зі зміною контексту зміст події змінюється. Оскільки емоційна реакція на ситуацію, як правило, дещо випереджає її раціональне осмислення, то нав'язування контексту, що суперечить власній реакції виборців, вимагає застосування додаткових технологічних засобів (мається на увазі побічне переконання), в результаті чого власна позиція на політичні релії змінюються.

Важливо напрацювати досвід укладення різноманітних компромісних документів між різноманітними політичними силами. Згадаймо досвід Іспанії, де так звані пакти Монклоа, що їх підписали основні політичні сили як узгоджену програму дій з виведення країни із соціально-економічної та політичної кризи, відвернули небезпечну конфронтацію у суспільстві. Основні учасники пактів взяли на себе певні зобов'язання, йшли на поступки й, окрім того, еліта свідомо формувала публічну сферу політики й створювала для цього відповідні механізми. За умов України допоки не вдається сформулювати будь-яку конкретизовану програму дій усіх гілок влади (спроба надання Універсалу національної єдності статусу закону не мала позитивних наслідків).

Також існують технології іншої групи, що спрямовані на ескалацію конфлікту. Чим вищий рівень соціальної напруги, тим вище залучення соціального суб'єкту в кампанію. Для загострення ситуації використовується технологія розширення зони конфлікту, його глобалізації, яка реалізується через надання конфлікту гіперзначущості («це не просто вибори, вирішується доля країни»).

До цього ж типу можна віднести технологію створення супутніх конфліктних зон. Йдеться про акцентування уваги на інших суперечностях між соціальними групами та побудові їх навколо основного протистояння. Як супутні конфліктні зони можуть використовуватися вікові та національні суперечності. Визначення цільових електоральних груп фактично є змалюванням кордонів розширення зони конфлікту, що передбачається. Мета, яка може переслідуватися у даному випадку, — перетворити протистояння на конфлікт «всіх проти всіх».

Маніпулятивні технології використовують такі емоції людини, як невдоволення, страх, заздрість, нетерпимість і т. п. Живильним ґрунтом для таких технологій є нестабільність у країні, розривність соціальних зв'язків, втрата ідейних і моральних орієнтирів, низький рівень політико-електоральної культури громадян тощо.

Технології дискредитації супротивника і цілковитого обдурювання виборців, як правило, нелегітимні. Це такі прийоми і методи ведення виборчої кампанії, які відрізняються підкреслено аморальним характером, спрямованим на повну дискредитацію опонента, та реалізуються за принципом «мета виправдовує засоби».

Насправді технологій подібного ґатунку значно більше. Всі вони використовуються не ізольовано, а в певних поєднаннях або ж чергуються одна з одною. Тому виведення певної аксіоми або константи побудови тієї чи іншої кампанії, реконструкція законності процесів та механізмів управління, що розгортаються в кампаніях, є досить умовними. Виборча кампанія — це завжди межовий процес між дозволеним і недозволеним, контрольованим та стихійним, чим і пояснюється порушення цих меж.

Будучи кризою у соціальних відносинах, конфлікт робить їхній розвиток непередбачуваним, ризикованим, значною мірою хаотичним. Тим самим він заважає трансформації, підготовленій попереднім ходом історії, одних суспільних явищ в інші; нові суспільні форми, що продукуються конфліктом, маючи кризову природу, не є гарантовано оптимальними і прогресивними для конкретних умов. Навіть компроміс, вважають дослідники, як найбільш гуманістичний спосіб вирішення конфлікту найчастіше спричиняє збіднення найкращого варіанта розвитку заради примирення з гіршим варіантом, і почасти лише тому, що останній є більш агресивним⁹.

Проблемою сучасної України є те, що конфлікти проходять за умов незавершеної політичної, національної та моральної самоідентифікації українців, тобто кризи цінностей. Вони недостатньо

інституалізовані і тому можуть призвести до дестабілізації суспільства. Інституалізація конфлікту означає визнання учасниками суперечливих інтересів кожної зі сторін і водночас усвідомлення цілі та предмету конфлікту. Інституалізація політичного конфлікту є однією із головних умов його регулювання та вирішення. Важливим є співвіднесення таких понять, як «законність» та «легітимність»: перше апелює до юридичних норм права; друге — до соціальної (політичної) справедливості¹⁰.

Легітимація конфлікту — це запровадження правових та інших норм, в межах яких конфлікт може регулюватися. Структурування конфлікту передбачає визначення носіїв конфліктних інтересів, їхнього силового потенціалу, балансу інтересів та ієрархії впливу в суспільстві. Редукування конфлікту — це дія щодо послаблення його гостроти, переведення на нижчий рівень протистояння, тобто застосування реальних кроків для вирішення конкретного конфлікту. Окрім того, необхідно в усіх політичних посиленнях до суспільства чітко формулювати загальні пріоритети, політичні цінності та цілі, які б могли консолідувати націю.

Отже, системна політична криза, яка охопила парламент і всі державні інституції в Україні, є сигналом для влади. І річ тут не лише в тому, який буде подальший сценарій політичного розвитку України: нова коаліція, дострокові парламентські вибори чи одночасні дострокові парламентські та президентські вибори. Для стабілізації політичної ситуації в країні необхідне вироблення чітких правил функціонування державної влади, які б виконували всі. Конституційні зміни мають бути легітимними, які б визнала суспільство та всі провідні політичні сили, а головне — які б усі виконували¹¹.

На думку професора Ф. М. Рудича, «під час гострих політичних негараздів найбільш ефективний засіб відтворення контролю над суспільними процесами необхідно шукати у нових, більш дійових формах управління, у зростанні ефективності інститутів влади, а не у жорсткій, часто беззмістовній боротьбі владних структур та витончених політичних інтригах, що зараз спостерігаємо у нашій країні. Глава держави має бути лідером нації»¹².

Саме здатність політиків обирати адекватну лінію поведінки за умов конфлікту є свідченням їхнього потенціалу як лідерів, що є однією з важливих передумов успіху на виборах.

Вивчення політичних конфліктів дає змогу виявити тенденції розвитку електоральної поведінки, ступінь залежності окремих

груп інтересів від нелегітимних PR-технологій. Це дасть змогу визначити політико-правові механізми, які могли б сприяти переважаючому використанню у виборчій кампанії політично і суспільно легітимних PR-технологій, виробити рекомендації з удосконалення законодавчої бази українського виборчого процесу, зокрема, Виборчого кодексу України, необхідна розробка національного українського професійного кодексу PR, без якого досить складно оздоровлювати суспільство. Досвід українських виборів говорить про необхідність законодавчої регламентації питань застосування PR-технологій, створення цивілізованих норм і правил виборчої боротьби та незалежних ЗМІ, обмеження використання «брудних» технологій та адмінресурсу.

У цілому ж, культура розв'язання політичних конфліктів в Україні формується, проте динаміка ще замала, що може призвести до непоправних наслідків для суверенітету та соборності нашої держави. Важливим є неприпустимість конфронтаційного шляху розвитку між учасниками політичних баталій.

Діалог як спільна діяльність учасників політичної комунікації є також надзвичайно важливим інструментом становлення громадянського суспільства в Україні, формування інформаційної політики держави та механізмом відвернення конфліктних явищ під час виборчого процесу. Відсутність стійкої традиції формування широкої суспільної злагоди, недотримання рекомендацій європейських структур, які закликають до діалогу, неврахування європейського досвіду компромісів призводить до того, що компроміс розуміється лише як розподіл сфер впливу між основними політичними гравцями в Україні.

¹ Литвин В. Сучасна Україна в дзеркалі суспільно-політичних конфліктів // Урядовий кур'єр. — 2002. — 23 листоп. — С. 6.

² Козырев Г. И. Об особенностях политического конфликта // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12: Полит. науки. — 2007. — № 4. — С. 69.

³ Див. Кошелюк М. Е. Выборы как механизм управления социальным конфликтом // Полит. маркетинг. — 2000. — № 11. — С. 63.

⁴ Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология: Учебник для вузов. 3-е изд. — СПб.: Питер, 2007. — С. 356–358.

⁵ Гриневецький С. Про компроміси і консенсус // Дзеркало тижня. — 2007. — № 31(660). — 24 серп. — С. 5.

⁶ Див. Старчевський Ю. Секретні виборчі технології Юлії Тимошенко. Опора на керований конфлікт // Українська правда. — 2007. — 5 листоп. — www.pravda.com.ua

⁷ Дзвінчук Д. Конфлікти та способи їх подолання // Віче. — 1999. — № 5. — С. 12.

⁸ Див. Дилс Р. Изменение убеждений с помощью НЛП. — М., 1997. — С. 185.

⁹ Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К.: Світогляд, 2004. — С. 55.

¹⁰ Козырев Г. И. Об особенностях политического конфликта // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12: Полит. науки. — 2007. — № 4. — С. 78–79.

¹¹ Фесенко В. Сигнал для власти // День. — 2008. — № 83. — С. 4.

¹² Рудич Ф. Вожди разные важны... // Київський телеграфЪ. — 2008. — 20–26 июня. — С. 4.

Кальян С. Є.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ Й ІНСТРУМЕНТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Політичне привертало увагу дослідників з найдавніших часів. Упродовж XV — зламу XIX–XX-го століття було здійснено цілий ряд спроб аналізувати сутність та форми політики, політичного процесу (у сучасному розумінні). Якщо одні дослідники (як Н. Макіавеллі) концентрували увагу на авторитарному правлінні, на питаннях впливу правителя на організацію фактично недемократичного політичного процесу, розглядали політику як хитрість, жорстокість, обман та придушення свободи, то інші (Ф. Бекон, Дж. Бентам, Дж. Мілл) наголошували, в одному випадку, на необхідності використання знань в оцінюванні фактів, у іншому, — міркували про корисність (утилітарність) політики.

XIX століття чітко відбило нову тенденцію — зацікавленість у вивченні та аналізі демократичних політичних процесів, що яскраво проявилось у творчості А. де Токвіля, працях В. Джеймса та Дж. Дьюї. Крім того, своєрідним «внеском» XIX століття було те, що К. Маркс та Ф. Енгельс запропонували розглядати основними політичними гравцями, політичними суб'єктами не нації (народи), але класи з їхніми відмінними інтересами, тим самим вказавши, заради кого відбуваються зміни в державах, хто є спрямовуючою силою політичного процесу.

Аналіз спроб з'ясування особливостей проведення політики (її цілей, засобів, суб'єктів та об'єктів) та спроби аналізу особливостей

політичного процесу дають змогу виділити період XV — зламу XIX–XX-го століття як перший етап у становленні підходів до аналізу політики й політичного процесу з позицій світськості, коли фактично були закладені перші «цеглинки» в основу, на якій у XX столітті постали новітні підходи до аналізу політичного процесу.

У XX столітті з'явилися перші спроби побудови «розгорнутої та спеціалізованої» теорії політичного процесу¹. Тут варто, передовсім, звернути увагу на роботи В. Парето та А. Бентлі. Зокрема, — на працю В. Парето «Трактат із загальної соціології», що підвело Й. Шумпетера до висновку про те, що саме В. Парето є основоположником сучасної «соціології політичного процесу»². В. Парето в основу своєї теорії поклав поняття «еліти» як суб'єкта і рушійної сили політичного процесу. На його твердження, еліті протистоїть контреліта та переважно пасивний народ.

Стосовно ж А. Бентлі та його праці «Процес урядування», то в ній була розроблена концепція «груп інтересів». Ця праця здійснила «справжню революцію у розвитку теорії політичного процесу»³. Вона виявилася одним з перших немарксистських витрактувань динаміки соціального процесу та інтерпретації політичного процесу як взаємного тиску соціальних груп у боротьбі за державну владу. А. Бентлі вказував, що фактично політичний процес охоплює два типи стосунків: з одного боку — неформальні, реальні та групові, а з іншого — похідні, офіційно-інституційні, які є насправді проекцією групових інтересів, що надає державним інститутам вигляду одного з багатьох видів «груп інтересів»⁴. Крім того, А. Бентлі показав, що процес держуправління не є чимось недиференційованим: у межах його структури існують субпроцеси — законодавчий, виконавчий та судовий⁵.

Початок XX століття засвідчив, що аналіз політики, політичних процесів відбувався, передовсім, з опорою на інституційний (до 20–30-х років) підхід, згодом — на біхевіоралістський, і зрештою дослідники зосередилися на структурно-функціональному аналізі. Інституціоналісти приділяли основну увагу трансформації інститутів влади, оскільки вважали, що вони суттєво впливають на перебіг політичного процесу (на відміну від середовища, яке здійснює менш вагомий вплив), формують поведінку, а тому «важливо вивчати їхню історію — й задля неї самої, й задля розуміння, чому політичні агенти вдаються саме до таких дій у межах структури, в якій вони бачать себе»⁶. Тож відбувалося акценту-

вання ролі інституційної сфери в політичному процесі при «випаданні» інших аспектів.

Біхевіоральна методологія націлювала на використання таких дослідницьких інструментів, як опитування громадської думки, проведення анкетування (тобто тих методів, які дозволяли зібрати кількісні дані для подальшого аналізу) з метою вивчення, наприклад, поведінки, заяв політичних діячів (політичних суб'єктів), які були активними учасниками політичних процесів⁷. Для біхевіоралістів політичний процес поставав як наслідок поєднання політичних інтересів, політичних устремлень, політичної поведінки індивідів чи їхніх груп. Свого часу Д. Істон вказував, що багато хто з біхевіоралістів вважав, що у процесі дослідження значною мірою можна абстрагуватися від цінностей як безпосередньо самого вченого, так і суспільства у цілому: адже вважалося, що етичні оцінки та емпіричні пояснення спираються на різні типи суджень, які варто чітко розмежовувати та відділяти одне від одного⁸. «Біхевіоралісти приймали вихідне припущення позитивізму..., що дослідницька діяльність може бути вільною від цінностей або нейтральною у ціннісному відношенні... У наслідку моральні оцінки відійшли далеко на задній план серед дослідницьких пріоритетів політологів»⁹.

Д. Істон досить детально виділив недоліки, характерні для біхевіоралізму, вказавши на його спробу відійти від політичної реальності, відмежуватися від «особливої відповідальності» за застосування знань (яку має нести той, хто займається наукою професійно); вивчати не самого індивіда (мотивів та механізму його вибору), а умов, які впливали на дії людей, що могло призвести до того, що політична наука стала «безсуб'єктною та нелюдською» дисципліною; доводити, що лише біхевіоральний підхід вільний від ідеологічних настанов; оминати вивчення ціннісних аспектів політичних відносин; фрагментацію знання та ін.¹⁰

Найяскравішими дослідниками, які працювали переважно у рамках цього підходу були, найперше, представники Чикагської школи і, зокрема, П. Лазерфельд, Г. Лассвелл, Ч. Мерріамта ін. Серед їхніх напрацювань особливо привертають увагу дослідження Г. Лассвелла і, зокрема, його праця «Політика: хто отримує, що, коли, як»¹¹. Г. Лассвелл показав, що політика, політичний процес здійснюється в чийсь інтересах (найперше, еліти) з метою поділу/перерозподілу найрізноманітніших суспільних цінностей, благ і т. д.

Схожі ідеї віднаходимо у праці «Управлінський процес», автором якої був Д. Трумен. Він, зокрема, доводив, що політичний процес є боротьбою соціальних груп за владу та контроль за розподілом ресурсів у просторі та часі (тобто фактично йшов у руслі ідей, свого часу обґрунтованих А. Бентлі). Для цього процесу характерним було чергування рівноваги і нестійкості.

Щодо досліджень Ч. Мерріама, то вони викликають інтерес, найперше, з огляду на те, що він приділяв значну увагу проблемі, яку можна означити як «місце і роль в політичному процесі великих людей», лідерів. Зауваживши, що «лідерство — це один із основних факторів в організації життя, і його прояви повсюдно мають велике значення», Ч. Мерріам стверджував, що «велика людина» для нас не просто герой, якому варто поклонятися, ніби він якимось таємничим чином наділений напівбожественними якостями, але ця людина «є проблемою, ситуацією, яку необхідно вивчити і пояснити»¹². Тож його «біологічна спадковість, його соціальне оточення, його життєвий досвід, його набуті риси, виміряні настільки ретельно, наскільки можливо... — ось чинники, які допомагають зрозуміти велику людину, а також і менш велику, і майже велику»¹³. Таким чином, Ч. Мерріам був серед тих, хто закладав основи наукових досліджень, присвячених політичним лідерам.

Звертаючись до питання етапів вироблення та реалізації політики державою, варто згадати працю 1947 року Г. Саймона¹⁴, у якій автор запропонував свій погляд на прийняття рішень, як послідовність кроків — дослідження, розробка, вибір. Крім того, — дослідження Г. Алмонда та Г. Пауела, у якому вони запропонували своє бачення етапів здійснення політики: артикуляція індивідуальних та групових інтересів; їх агрегування у єдину позицію; вироблення політичного курсу; реалізація прийнятих рішень, контроль за виконанням¹⁵.

Прихильники структурно-функціонального підходу були зорієнтовані на виокремлення «структурних» аспектів соціальної системи, аналіз процесів, спрямованих на підтримку соціальних структур, розуміючи під структурою нормативні моделі поведінки, а під функцією — пояснення того, як ці моделі працюють як системи¹⁶.

Говорячи про біхевіоралізм і структурно-функціональний підхід, варто звернути увагу на дослідження Д. Істона, праці якого стали наслідком своєрідного поєднання біхевіоралістського та структурно-функціонального підходів і, головне, вчений став тим,

хто адаптував принципи і методи системного аналізу до вивчення політичного життя. Крім того, цінними є ідеї Д. Істона, викладені у праці 1965 р.¹⁷, і, зокрема, ті, що стосуються необхідності вивчення «оточення» вироблення та здійснення політики (тобто аналіз середовища)¹⁸.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок про наступне. Період з початку ХХ століття до початку 60-х років доцільно виділити як *окремий етап* у розвитку досліджень політичного процесу (явищ, феноменів, процесів), оскільки тоді дослідники, *по-перше*, здійснили перші наукові спроби розробки теорій політичного процесу. На це, зокрема, були спрямовані зусилля В. Парето, який запропонував розглядати еліту як суб'єкта і рушійну силу політичного процесу, та А. Бентлі, для якого політичний процес став віддзеркаленням протистояння «груп інтересів». На політичний процес як на боротьбу соціальних груп за владу та контроль за розподілом ресурсів подивився на політичне життя Д. Трумен.

По-друге, в цей час з'явилися нові підходи до аналізу політики й політичного процесу: інституціональний, біхевіоралістський та структурно-функціональний, в межах яких плідно працювали Г. Лассвелл, Ч. Мерріам, Д. Істон та ін., запропонувавши нові погляди на політику — як на процес, у якому «хтось — щось — у певний час — за допомогою чогось» отримує. Крім того, була обґрунтована роль лідерства в політиці та проведено системний аналіз політичного життя (Д. Істон).

По-третє, було здійснено перші спроби витлумачення категорій для політичного аналізу (Г. Лассвелл, Г. Саймон, Г. Алмонд, Г. Пауел).

60-ті роки стали часом, який засвідчив, що у дослідженні політичного процесу сталися істотні зміни. Тож справедливим є зауваження П. ДеЛеона, про те, що дослідження політики має довгу історію, але коротке минуле: політика не просто привертала увагу мислителів, була в центрі уваги дослідників протягом останнього тисячоліття; втім, *систематичне* її вивчення триває *тільки впродовж кількох десятиліть*¹⁹.

Що дозволяє так твердити? Передовсім, звернемо увагу на спеціальні дослідження, присвячені еволюції змісту понять «політика» та «політичний процес»²⁰ в англійській та інших європейських мовах. У цих дослідженнях науковці наголошують, що у різні історичні періоди у різних народів (різними мовами) терміни мали відмінні «наповнення» (значення). Але сходяться на тому, що

«policy», «politics», «polity», «police» є похідними від «polis», міста-держави в стародавній Греції. Звертаючись до англійської традиції, дослідники відзначають, що тут упродовж століть вживалися терміни «policy» та «politics», але характерним є те, що з часом їхні значення «змістилися»: на зміну розумінню «policy» як «politics», та «politics» як «policy» прийшла ідея «policy» як політичного процесу, а її впровадження — як «управління» чи бюрократії²¹. Але при цьому, так би мовити, *остаточне розмежування* досліджень політики й політичного життя (процесу) відбулося *тільки* у 1960-х роках, бо з'явилася думка про те, що розуміння результатів політики вимагає набагато докладнішого аналізу процесів її формування, ніж той, до якого звичайно вдавалися дослідники політичного життя²². Але незважаючи на те, що відбулося певне розмежування понять, ситуація складається таким чином, що західні науковці і сьогодні твердять про те, що «politics» — «дуже близьке до «policy», і не легко їх розділити», особливо — на практиці²³, тобто здійснюючи вивчення конкретного політичного процесу, конкретної політики. Тому зрозумілим стає те, чому, наприклад, у «деяких основних європейських мовах вони й сьогодні не відрізняються: *politik* німецькою та *politique* французькою охоплюють значення обох англійських слів»²⁴. Крім того, варто взяти до уваги, що в сучасній англійській літературі, окрім «policy», «politics», вживаються такі словосполучення, як «policy process», «policy making process», «public policy», «political» і т. п., що відбиває різні відтінки, етапи творення, впровадження, аналізу політики та політичного процесу і разом з тим ускладнює пошук слів-відповідників для найточнішого їхнього перекладу іншими мовами (у т. ч. й українською). Все це утруднює й аналіз процесу концептуалізації поняття «політичний процес», «політика», дослідження ходу становлення теоретичних підходів до їхнього аналізу, на чому варто наголосити, переходячи до аналізу сучасної літератури.

Звернемо увагу ще на один момент: саме з 60-х років ХХ століття почав зростати масив наукової літератури, присвячений етнічним політичним процесам і, зокрема, з'ясуванню зв'язку між етнічною приналежністю особистості та її політичними пріоритетами²⁵. У коло наукових інтересів дослідників почали потрапляти різноманітні питання, пов'язані із формами взаємодії етносів і, насамперед, із природою та формами етнічних суперечностей та конфліктів²⁶ (В. Геслі, В. Фрімен, Ю. Мацієвський та ін.). На-

уковці дедалі активніше почали досліджувати націю як суб'єкт політики та звертатися до проблеми засад національної ідентичності²⁷ (У. Бімен, П. Брас, Д. Сміт), виникнення націоналізму як ідеології чи доктрини²⁸ (Д. Сміт, К. Майноуг), як соціального та духовно-культурного феномену, інституювання націй та національних рухів²⁹ (П. Альтер, Е. Геллнер, В. Коннор, Г. Сетон-Вотсон), питань постання етнічної солідарності³⁰ (М. Гехтер), політизації етносу³¹ (Ф. Гекманн, Дж. Ротшильд) тощо. Таким чином, з 60-х років сталося «урізноманітнення» учасників політичного процесу. Етноси, нації (пануючі та підкорені) почали розглядатися як творці процесів та субпроцесів у межах держав. Було обґрунтовано ідею про те, що взаємодія етносів/націй з метою задоволення інтересів, пов'язаних із їхнім політико-правовим, економічним, культурно-духовним статусом та перспективами є потужним джерелом конфліктів у соціумах.

Останні десятиліття ХХ століття покликали до життя нові методологічні підходи для аналізу явищ, феноменів політичного процесу. Зокрема, було здійснено спробу використовувати з цією метою теорію раціонального вибору, яка запропонувала своє бачення політичної поведінки, відповідно до якого особа виступала активним політичним гравцем, який має свої внутрішні настанови і обирає, як себе оптимально поводити у тій чи іншій ситуації. Щоправда, успіхи досліджень, як неодноразово відзначали науковці, були досить скромними.

80-ті роки ХХ століття стали початком проведення дискурсивного аналізу політики³², аналізу з позицій неоінституціоналізму, «груп інтересів» та «груп тиску», згодом — мереж, неокорпоративізму та ін. Варто звернути увагу на те, що, незважаючи на існування великої кількості аналітичних підходів до осягнення політичного процесу та постійну появу дедалі нових, вони використовуються, у першу чергу, для аналізу сучасного політичного процесу, а не історичного. Поява нових підходів пов'язана з необхідністю вивчення нових складних явищ, які характеризують політичний процес на зламі ХХ–ХХІ століття, насамперед у «старих» демократичних політичних системах та тих, які переживають трансформації у зв'язку з розпадом колишнього СРСР чи, наприклад, Югославії.

Характерно, що розроблені на Заході теорії та моделі аналізу політики, політичного процесу, виявляють свої обмеження під час вивчення аналогічних явищ, процесів у країнах «третього світу»,

на що, наприклад, звертав увагу ізраїльський дослідник Є. Дроп³³. Використовувати ж ці новітні підходи для аналізу «фрагменту» минулого політичного процесу тим більше можна тільки в якійсь частині, тобто беручи до уваги ті чи інші *елементи* (настанови) підходів. У зв'язку з цим продуктивною для використання виглядають думка Б. Петерс, Д. Даугта й М. МакКулок³⁴ про те, що розуміння природи політичного режиму є одним із «ключів» до осягнення процесу державної політики, та міркування Р. Хенселя щодо впливу суспільної структури на політику, політичні процеси³⁵. С. Ракоф та Г. Шафер у своєму дослідженні намагалися віднайти взаємозв'язок та взаємовплив внутрішньої та зовнішньої політики³⁶, що також ми візьмемо до уваги.

Окрему увагу дослідники приділяють проблемі впливу на політику, перебіг політичного процесу ідей, які «є засобом обміну і способом впливу, могутнішими навіть за гроші, голоси виборців чи зброю», «основою політичного життя»³⁷; використання символів, які незаперечно є «знаряддям політики» (в ролі яких можуть виступати, наприклад, оповіді про занепад та процвітання, синекдохи, метафори, цифри, людина, місце, пісня, подія, знак тощо)³⁸. У зв'язку з цим увагу привертає дослідження 1988 р. Д. Стоун³⁹. Вказуючи на специфіку вивчення політики, дослідниця говорить про необхідність розуміння «мов для постановки проблеми», оскільки «в кожній із цих мов є місце для морального конфлікту й знаряддя для вираження моральних цінностей, але не існує універсальної технічної мови для вираження проблеми, що дає вірні відповіді з погляду моралі. Опанувати ці мови — означає навчитися бачити проблеми з різних позицій і погодитися з припущенням, що політичні визначення звичайно не роблять точними ані факти, ані цінності. ... Саме за допомогою різних поглядів можна дійти такого розуміння проблем, що розкриває цінності та інтереси вичерпніше, усвідомленіше й точніше за будь-яке визначення»⁴⁰.

Існує окремий величезний масив літератури, присвячений дослідженню функціонування мови, її «здатності» впливати на мислення та сприйняття, і, зокрема, політизувати їх, бути своєрідним комунікаційним каналом в соціумах. З кінця ХІХ століття й впродовж ХХ у цій «мовознавчій ніші» працювало досить значне коло дослідників, починаючи від семіолога Ф. де Сосюра та його послідовників (у т. ч. Ч. Морріса, Р. Карнапа, А. Тарського та ін.) до політичних лінгвістів, серед яких назвемо, наприклад, таких науковців, як Дж. Лакофф, М. Джонсон та ін.

Вивчення політичного процесу з використанням різноманітних підходів поєднується з використанням традиційних методів. Серед них — *історичний*, за допомогою якого можливим є з'ясування генезису чинників, які виявлялися визначальними для виникнення тих чи інших явищ, ситуацій, змін у ході розвитку політичних процесів. Метод *порівняння* дозволяє порівнювати зміни, які відбувалися із суб'єктами (індивідами, групами, народами чи націями), явищами (конфліктами, кризами тощо) та інститутами в ході розвитку політичного процесу. Порівняння дозволяє виділити сталі та нестійкі (змінні) елементи, структури, функції в політичному процесі. Широко використовується метод *моделювання* (ситуації, процесу, явища), та метод *спостереження* (дій суб'єктів політичного процесу).

Узагальнюючи ситуацію, що склалася нині із дослідженнями політики/політичного процесу у колі західних науковців, звернемо увагу на зауваження Б. Гог'вуда і Л. Ганна про те, що терміном «політика» («policy») позначають достатньо обширну низку речей: поле діяльності, загальну мету чи бажаний стан справ, конкретні пропозиції, рішення уряду, формальну авторизацію, програму, результат, наслідок, теорію чи модель, а крім того, власне, процес⁴¹. Коли йдеться про «politics», то мається на увазі, як правило: політичний процес, політична боротьба, боротьба за владу, політичне життя тощо.

Таким чином, у 60-х роках ХХ століття розпочався новий етап у дослідженнях політичного процесу. Для нього характерним було наступне:

- відбулося, хоча й умовне, але все ж розмежування досліджень політики й політичного процесу;
- окрема увага науковців почала зосереджуватися на етнополітичній складовій політичних процесів у всій її складності; до уваги почали братися причини та підґрунтя конфліктності міжетнічної взаємодії, форми та засоби взаємовпливу й протистояння тощо;
- в останні десятиліття з метою глибшого та результативного осягнення поточного політичного процесу науковці почали залучати нові теоретичні підходи та інструменти. Як показує досвід, вони виявляють свою продуктивність під час аналізу, насамперед, демократичного політичного процесу, але потребують відповідної адаптації для вивчення недемократичних чи історичних його форм (фаз).

⁴¹ Дегтярев А. А. Основы политической теории. — М., 1998. — 239 с.

² Цит. за: Дегтярев А. А. Основы политической теории. — <http://www.politnauka.org/library/uchebnik/degtyarev.php>

³ Дегтярев А. А. Основы политической теории.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Історичний інституціоналізм // Короткий оксфордський політичний словник. — К., 2005. — С. 281.

⁷ Біхевіоризм // Там само. — С. 62–63.

⁸ Истон Д. Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее // Современная сравнительная политология. Хрестоматия. — М., 1997. — С. 15.

⁹ Там само.

¹⁰ Easton D. The Future of the Postbehavioral Phase // Contemporary Empirical Political Theory // Ed. by Manroe K. R. Berkeley et al. — 1997. — P. 15.

¹¹ Lasswell H. Politics: Who Gets What, When, How. — 2nd ed. with postscript. — Cleveland, 1958.

¹² Мэрриам Ч. Четыре американских лидера // Вестник Московского университета. — Серия 18. — 2003. — № 2. — С. 70, 71.

¹³ Там само. — С. 71.

¹⁴ Саймон Г. Ф. Адміністративні поведінка. — К., 2001.

¹⁵ Comparative Politics Today: A World View / Ed. by Almond G., Powell G. — N.Y., 1996. — P. 9–10.

¹⁶ Структурний функціоналізм // Короткий оксфордський політичний словник. — С. 663–664.

¹⁷ Easton D. A Framework for Political Analysis. — N. Y., 1965.

¹⁸ Ibid. — P. 110.

¹⁹ DeLeon P. Reinventing the Policy Sciences: Three Steps Back to the Future // Policy Science. — 1994. — V. 27. — P. 77–95.

²⁰ Див.: Heidenheimer A. Politics, policy and polizey as concepts in English and continental languages: an attempt to explain divergences // Review of Politics. — 1986. — № 1. — P. 3–30.

²¹ Парсонс В. Публічна політика. — С. 33.

²² Політики дослідження // Короткий оксфордський політичний словник. — С. 519.

²³ Колбеч Г. К. Політика: Основні концепції в суспільних науках. — К., 2004. — С. 81, 82.

²⁴ Там само.

²⁵ Див. про це: Parenti M. Ethnic polities and the persistence of ethnic identification // The American political science review. — 1967. — V. 61. — № 3. — P. 717–726.

²⁶ Хесли В. Национализм и пути разрешения межэтнических противоречий // Полис. — 1996. — № 6. — С. 39–51; Freeman W. Functions of ethnic conflict and their contributions to national growth // Ethnicity and nation-building. — Beverly Hills, London, 1974. — P. 177–186; Matsiyevsky Y. Theo-

retical problems of the analysis of ethnic conflict // Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі. — К., 1999. — С. 267–269.

²⁷ Бимен У. О. Формирование национальной идентичности в условиях мультикультуризма // Полис. — 2000. — № 2. — С. 111–132; Брас П. Р. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності // Націоналізм: Антологія. — 2-ге вид. — К., 2006. — С. 225–234; Сміт Д. Е. Національна ідентичність. — К., 1994.

²⁸ Див., наприклад: Сміт Д. Е. Доктрина та її критики // Націоналізм. — С. 104–118; Майноуг К. Анатомія націоналізму // Там само. — С. 119–155;

²⁹ Див., наприклад: Альтер П. Нація: проблема визначення // Націоналізм. — С. 273–282; Геллнер Э. Ниции и национализм. — М., 1991; Коннор В. Коли сфорсувалася нація? // Націоналізм. — С. 301–307 тощо.

³⁰ Див.: Hechter M. Internal colonialism: The celtic fringe in the british national development, 1536–1966. — London, 1975.

³ Гекманн Ф. Формування сучасного значення етнічності та виникнення етнічних меншин у процесі утворення національних держав // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи... — С. 31–37; Rothshild J. Ethnopolitics: A conceptual framework. — N. Y., 1981. — P. 1, 2, 6.

³² Див., наприклад: Лассвелл Г. Почему количественный метод? — <http://www.philology.ru/linguistics1/lasswell-07a.htm>

³³ Dror E. Public Policymaking Reexamined. — 2nd edn. — New Brunswick, N. J., 1989. — P. 105–119.

³⁴ Peters B. G., Doughtie J. C., McCulloch M. K. Types of Democratic Systems and Types of Public Policy // Comparative Politics. — 1977. — № 9. — P. 327–355.

³⁵ Henshel R. I. Thinking about Social Problems. — N. Y. — 1990.

³⁶ Rakoff S. H., Schafer G. F. Politics, Policy and Political Science: Theoretical Alternatives // Politics and Society. — 1970. — № 1. — P. 51–77.

³⁷ Стоун Д. Парадокс політики. Мистецтво вироблення політичних рішень. — Вид. 2-е, переробл. та доповн. — К., 2001. — С. 19, 35.

³⁸ Там само. — С. 114.

³⁹ Див.: Стоун Д. Парадокс політики. — К., 2001.

⁴⁰ Стоун Д. Парадокси політики. — С. 113.

⁴ Hogwood B. W. Gann L. A. Policy Analysis for the Real World. — London, 1984. — P. 13–19.

Онiщенко Н. М.

ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАКОНОДАВСТВА ЯК ПЕРЕДУМОВА ЗАПОБІГАННЯ СОЦІАЛЬНИМ КОНФЛІКТАМ

Безумовно визначена проблема є міждисциплінарною, крос-секторальною проблемою. Вона перебуває в центрі уваги представників політичної, філософської, юридичної та соціологічної думки. Враховуючи зазначене, пропонуємо юридичні ракурси та виміри її розгляду.

Проблема ефективності законодавства, його результативності може і повинна розглядатися в декількох площинах. Тут має враховуватися внутрішній, національний аспект та зовнішній, навіть зовнішньоінтеграційний, пов'язаний з імплементацією міжнародних стандартів у законодавство України. Також повинен бути присутній той аспект розгляду, що ефективність законодавства може визначатися як його дієвість в загальнотеоретичному розумінні й стосовно кожної галузі, де буде відповідати певним конкретним завданням сьогодення, нагальним потребам практики.

Найбільш поширене визначення ефективності можна розглядати як співвідношення між фактичним результатом дії законодавства й тими соціальними цілями, для досягнення яких це законодавство було прийняте.

Сучасне трактування ефективності законодавства пов'язують із середовищем дії права, під яким розуміють взаємодію багатьох складників: стану економіки, політичного режиму, якості законодавства, ефективності роботи правничих установ. Якщо ці фактори плідно взаємодіють, то формується певне правове середовище, що визначає правомірність дій суспільства, держави та індивіда.

Ступінь реальності та рівень соціальних очікувань нашого народу великою мірою пов'язаний з ефективністю законодавства, що, власне, має допомагати громадянам у пошуках справедливості, а це для кожної людини є найважливішим виміром її повсякденного життя.

Зокрема, в зазначеному контексті слід звернути увагу на категорію якості закону. Під якістю закону розуміють сукупність сутнісних характеристик і здатність закону реально задовольнити суспільні потреби та приватні інтереси. Перша вимога якості закону — це те, що він не залишався на папері, а застосовувався

на практиці. Можна вирізнити два аспекти якості законодавства: соціальний, пов'язаний із його змістом, і юридичний — з формою. Слід розглянути це детальніше.

По-перше, зміст нормативно-правового акта має відповідати основним напрямам розвитку суспільства; по-друге, не менш важливою є відповідність закону реальним умовам життя і відповідна ресурсозабезпеченість; по-третє, законність нормативно-правового акта, тобто відповідність Конституції України та іншим актам; по-четверте, закони повинні бути правовими: верховенство права не можна, як свідчить практика, забезпечити лише застосуванням прямої дії конституційних норм або норм міжнародного права в разі невідповідності законів цим нормам, а закони мають відповідати принципам демократії і соціальної справедливості, а також нормам моралі; по-п'яте, гармонійний взаєморозвиток закону і правової системи за сучасних умов, її взаємозумовленість з економічною, політичною та соціальною системами; по-шосте, ще один аспект проблеми пов'язаний з дефініціями.

Розглянемо останнє питання докладніше. Сформульоване юристами Стародавнього Риму положення, відповідно до якого «право може і повинно бути визначеним» (Дигести Юстиніана), є актуальним для будь-якої правової системи. Принцип визначеності, точності, однозначності правової норми вважається гарантією міцного правопорядку, оскільки. Якщо кожному членові суспільства зрозумілі його права й обов'язки, він має певну свободу дій і рішень у межах правового простору. Правовий простір, у свою чергу, заданий словом, тими мовними формами, які використовуються законодавцем для вираження загальнообов'язкових правил поведінки в певному суспільстві.

Слід зазначити, що сучасна юридична наука, розглядаючи дефініції, наголосила, що правовий феномен, пов'язаний із дефініціями, сам по собі має досить різні визначення: правова дефініція, законодавча дефініція, легальна (офіційна) юридична дефініція, доктринальна дефініція, правове визначення тощо¹.

Розглядаючи необхідність та право на існування за всіма формулюваннями, слід зазначити, що ступінь адекватності відображення ними змісту поняття досить різний, і для юридичної академічної науки цікаві лише деякі з них. Так, у науці відзначено, що всі точки зору щодо поділу дефініцій можна об'єднати в три основні групи. Одні вчені (В. І. Керилов, А. Ф. Назаренко та ін.) зазначають, що дефініція (визначення) — це логічний прийом

(операція) і її результати, що розкривають зміст відповідного поняття. Інші вчені (Т. Котарбинський) розглядають дефініції тільки з лінгвістичних позицій². Багато з авторів (М. Власенко, Д. Горський та ін.) досліджують дефініції, використовуючи одночасно логічні і лінгвістичні засоби, прийоми, форми та правила³.

На наш погляд, при дослідженні дефініцій, виявлення їхньої сутності та природи необхідний комплексний інтегральний підхід, що містить формально-логічні, лінгвістичні, філософські, історичні, соціологічні, психологічні та спеціально-юридичні обґрунтування даного феномену.

Що ж до термінів «правова» (доктринальна), юридична, легальна, законодавча, нормативна дефініції, то більшість з них розрізняються за обсягом. Найширшим слід визнати поняття «правова» (доктринальна) дефініція. Вона фіксує ознаки правового поняття, тобто поняття, яким оперує юридична наука, повинно оперувати законодавство і правозастосовча практика

Крім того, слід зазначити, що існують певні суперечності, колізії та неузгодженості між доктринальними та нормативними дефініціями. На жаль, законодавча практика досить рідко оперує науковими доктринальними дефініціями, наприклад, визначення правової системи ніколи не висвітлювалося в нормативно-правових актах, хоча майже кожний з них згадує про цю категорію в тому чи іншому контексті.

Досить цікавим ракурсом, пов'язаним з ефективністю законодавства, є врахування професіоналізму на різних стадіях нормопроекування та законотворення. Законотворення часто оминає професійних розробників-юристів, і тому нерідко закони стають втіленням політичної волі парламенту. При цьому залишаються поза увагою правова експертиза і принципи системності правового регулювання суспільних відносин.

Оцінюючи співвідношення об'єктивного і суб'єктивного у формуванні системи законодавства України, слід зауважити, що проблеми законотворчості виникають з початкової стадії — виникнення правової ідеї. Недалеким від істини може бути невтішний висновок про те, що дедалі менше ми спостерігаємо наявність у законотворчості доктринального підходу з боку суб'єктів законотворчої ініціативи: адже правовою доктриною рідко керуються у законотворчій практиці. За таких умов з'являються еkleктичні закони, а норми-регулятори вступають між собою у конкуренцію, виникають колізії та інші негативні наслідки законотвор-

чості. Розрахунки на те, що авторитет держави може зробити такі закони дійовими, позбавлені підстав і серйозних аргументів. На нашу думку, це призводить до значного погіршення якості законопроектів та інших нормативно-правових актів. Принагідно слід зазначити, що досить часто вчені визнають суперечності між «духом» та «буквою» закону. Якщо закон є відображенням, віддзеркаленням певного рівня наукової, доктринальної правосвідомості, то таких розбіжностей не виникатиме на практиці. Піднесення ролі таких наукових центрів, як Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України та інших закладів НАН України, у законотворчій діяльності — нагальна потреба сучасного законотворення.

Розглянемо ще один аспект проблеми, пов'язаний із вдосконаленням та підвищенням ефективності законодавства. Він стосується аксіосфери, соціальної цінності сучасної держави. Заслугове на увагу те, що в українській юридичній науці сутність держави тривалий час розглядається тільки з класових позицій. Не визнавалася думка про державу як про інструмент урегулювання класових суперечностей, організацію, що задовольняє інтереси всіх чи більшості соціальних сил, надкласової організації, інструмент класового компромісу тощо. Питання про соціальне призначення держави в українській юридичній науці не було предметом глибокого аналізу. Тим часом це питання заслугове на увагу ще й тому, що без такого аналізу неможливо дати більш об'єктивну картину існування держави на всьому її багатомісячному шляху. Соціальне призначення сучасної держави полягає в її різнобічній, широкій діяльності, спрямованій на вирішення не вузько класових завдань, а завдань, що випливають з необхідності нормального, безконфліктного існування суспільства.

Не викликає заперечень той факт, що в державі є постійними заходи, що відповідають інтересам всього суспільства, всіх соціальних груп, всіх прошарків. Сучасна держава — соціальний арбітр, орган вирішення загальних справ, організатор багатьох важливих заходів, без здійснення яких не може нормально функціонувати сучасне суспільство. Держава має запобігати диференціації суспільства, щоб не допустити гострих соціальних конфліктів.

Становлення правової державності передбачає генезис особливих правових відносин між громадянином і державою, між органами

державної влади, а також оновлену взаємодію між суспільством та політичними силами. Особливу увагу в цьому контексті слід приділити інституту відповідальності держави перед особою як одній з основних гарантій прав і свобод людини. Причому слід мати на увазі, що правова система нині зовсім не налаштована на розвиток і вдосконалення цього інституту.

З призначенням сучасної держави як соціального арбітра можна було б погодитися, якби в юридичній науці та правовій думці знайшов відображення та відповідної розробки інститут відповідальності держави перед особою. До речі, досі не вироблено загальної термінології щодо даного виду юридичної відповідальності. Існують такі його варіанти, як «державно-правова відповідальність», «конституційна відповідальність», «відповідальність державних органів та їх посадових осіб», «публічно-правова відповідальність».

У дослідженнях, присвячених цим видам відповідальності, фактично йдеться про юридичну відповідальність державних органів та їхніх посадових осіб, що, на наш погляд, не є тотожним юридичній відповідальності держави. Тобто за змістом дані види відповідальності замінені на внутрішньоорганізаційні відносини, що існують всередині органів влади, і не поширюються на відносини між державою і приватною особою. Не випадково в юридичній літературі метою такої відповідальності називають «підтримку режиму законності всередині держави»⁴.

Отже, виникає питання, чи можна підмінити юридичну відповідальність держави перед приватним суб'єктом юридичною відповідальністю конкретного посадовця або державного органу за незаконні дії або рішення? Чи є тотожними ці види відповідальності? Таке твердження навряд чи припустиме. По-перше, є різним зміст даних видів відповідальності. По-друге, держава стає суб'єктом відповідальності тільки в конкретних правовідносинах за участю приватної особи, права якої порушені; в решті випадків держава виступає як інстанція відповідальності, перед якою несе відповідальність посадовець або державний орган. По-третє, держава як суб'єкт відповідальності, як публічний суб'єкт відповідальна не за власні дії, а за рішення своїх органів або посадовців, тоді як державні органи та їхні посадовці за своєю природою є публічним суб'єктом, у правовідносинах відповідальності перед особою втрачають свою публічність і виступають як особи, що не виконали свої службові обов'язки.

Інститут відповідальності держави перед особою — це одна з головних гарантій прав і свобод людини, закріплених у чинному законодавстві. Держава встановлює механізм власної публічно-правової відповідальності, бере на себе обов'язок забезпечити також можливість її реалізації, зробити доступною для громадян. Цим досягається послаблення тиску держави на суспільство і водночас підвищується можливість його контролю за діями держави, за рішеннями її органів та посадових осіб.

Проблема відповідальності держави перед особою — це проблема відповідних правовідносин (конституційних, цивільно-правових тощо), в яких держава, проте, має виступати не суб'єктом особливої значущості, а суб'єктом — відповідальною стороною. Це і є правові відносини рівних сторін, в яких держава, втім, має ряд переваг перед особою.

Усю сукупність теорій і поглядів, що існували в історії політико-правової думки і стосуються співвідношення «держава — особа», можна звести до двох підходів:

1) індивідуалістичний, особистий, гуманістичний (природно-правовий підхід). Цей підхід впливає із розуміння особи як цілі, держави — як засобу для досягнення мети. Його зміст: права належать людині від природи. Людина має їх незалежно від держави. Ці права є невід'ємними. Завдання держави і суспільства полягають в тому, щоб додержуватися цих прав, не допускати їхнього порушення, створювати умови для їхньої реалізації. Конкретні зміст і обсяг прав змінюються і розширюються з розвитком суспільства, самі ж фундаментальні права залишаються незмінними;

2) державний, статичний (юридико-позитивістський). Цей підхід впливає із розуміння держави як мети, а особи — як засобу для досягнення мети. Його зміст: свої права людина одержує від суспільства і держави, природа цих прав патерналістична; держава — це джерело і гарант прав людини завдяки закріпленню їх у законі; право і закон не мають істотних відмінностей; права особи змінюються залежно від державної доцільності і можливості.

Варто зазначити, що об'єктивно між державою і громадянином можуть і навіть повинні існувати суперечності. Проте завдання держави — запобігати зростанню, посиленню цих суперечностей, не доводити їх до гострого конфлікту. Слабка діяльність держави в соціальній сфері часто стає причиною гострих соціальних конфліктів, порушенням прав громадян, що закріпленні

в Конституції України. Завдання держави — передбачати, попереджати наростання, посилення цих суперечностей, не доводити їх до гострого конфлікту, протистояння⁵. В даному випадку має йтися про відповідальність держави за бездіяльність її органів і посадовців, за грубі порушення конституційних прав громадян. На жаль, на практиці цього не відбувається, а якщо й відбувається, то надто рідко. Подібне становище породжує відчуття безкарності, всездозволеності в окремих державних урядовців і у держави в цілому.

Однією з причин безвідповідальності держави є відсутність ефективних механізмів реалізації відповідальності держави перед особою. Завдання українського суспільства — їх створити, оскільки держава не зацікавлена в здійсненні, а тим паче в удосконаленні механізму власної відповідальності. В правовій державі такої невідповідності у відносинах «держава — громадянин» бути не повинно.

Зрозуміло, ступінь, рівень відповідальності держави перед громадянином визначається рівнем зрілості громадянського суспільства, його самоорганізацією, активністю впливу на державно-правові механізми, взаємозв'язком суспільства, держави і громадянина. Слід також врахувати, що саме незнання закону не звільняє від відповідальності громадянина, але звільняє державу. Цілком очевидно, що відповідальність може настати передусім там, де є можливість у громадян контролювати дії влади.

Слід зазначити, що сучасна держава є більш відповідальною щодо міжнародно-правових відносин, ніж у внутрішньо-правовому регулюванні. Так, держава несе відповідальність в тому випадку, якщо з її території ініціюються протиправні діяння проти іншої держави, у тому числі діяння, вчинені індивідами (наприклад, бандитські дії та вчинки, здійснення терористичних актів тощо). Держава, на території якої перебувають іноземні військові бази, несе відповідальність, якщо вона не забороняє скоювати за їхньої допомоги протиправні діяння проти інших держав. Держава несе відповідальність за ті дії, які вчиняються на її території, негативні наслідки яких виявляються за її межами і завдають збитку інтересам інших держав тощо.

Повільний поступ у вирішенні проблеми відповідальності держави перед особою, в налагоджуванні збалансованого правового механізму їхньої взаємозалежності можливо пояснити, в тому числі, відсутністю необхідних теоретичних напрацювань. Юридична

наука повинна якомога скоріше позбутися синдрому перебільшення ролі і значення держави стосовно особи ⁶.

Ще один ракурс проблеми, що розглядається, пов'язаний з новою науковою розробкою, яка нещодавно з'явилася в науці — проблема сприйняття права. Адже, серед багатьох ракурсів наукових досліджень у сфері «Людина — Право» проблематиці сприйняття права, на жаль, не приділялася належна увага на жодному з етапів розвитку нашого суспільства. Безумовно, аналізувалися науково необхідні характеристики права — такі, як його сутність і природа, призначення і дієвість, ефективність правових норм і місце права в національних правових системах, врешті решт, досліджувалася категорія цінності та значення «авторитета» або престижу права. Проте, на жаль, вчені-правознавці не замислювалися в рамках теоретичних, монографічних, пошукових праць, наскільки та чи інша норма може і стане сприйнятою кожним індивідом, особою, громадянином, повага до права, його дотримання та підтримка будуть бажаними для кожного, а не насильницьким примусовим процесом або ще гірше — ставлення до правових норм характеризуватиметься як презирливе, байдуже. Наявна сучасна законодавча база України свідчить про те, що в ній загалом враховані не тільки національні, але й європейські вимоги і стандарти, і при цьому можна спостерігати повну «хворобливість» у сферах правового регулювання, правореалізації, правозастосування, яку пояснити важко, якщо враховувати тільки вади тих чи інших правозастосувальних механізмів. Пояснення «недієвості» часткової або повної законодавчих норм слід шукати, на наш погляд, і в емоційно-вольовій сфері розвитку та життєдіяльності індивідуума. Йдеться, в першу чергу, про категорію «сприйняття права». Його слід розглядати з філософських, етичних, правових, соціальних та інших позицій, що дає змогу визначитись з тими дисфункціями та дисфоріями правового розвитку, що мають місце за умов трансформаційних змін. Особливо вдалою характеристикою цього терміну, на наш погляд, слід вважати наступну: сприймати, зрозумівши щось, запам'ятовувати, засвоювати, схоплювати розумом; збагнувши суть чогось, визнати щось; виявити своє ставлення до чогось, так чи інакше реагувати на щось, що повною мірою можна віднести і до правової дійсності ⁷. Після дефініційної характеристики терміну «сприйняття» хотілося б заглибитися саме в конкретику сприйняття права на сучасному етапі трансформації суспільства, в тому числі — на етапі правових реформ, зрушень та перетворень.

Дане дослідження, безумовно, не має на меті зробити вичерпний аналіз сутнісної проблеми сприйняття права як явища соціальної дійсності, проте необхідно проводити дослідження принаймні в двох площинах: 1) яким повинно бути «право цивілізованих народів»⁸ щоб сприйматися пересічним громадянином, бути його «фортецею», надією щодо самореалізації, засобом проти агресії держави; 2) яким має бути загальнокультурний, соціальний, суто правовий рівень пересічного громадянина, щоб він був здатний, готовий до настанов сучасного права як відображення, віддзеркалення правового демократичного розвитку.

Загальновідомо, що право не існує поза людьми, поза середовищем їхньої життєдіяльності. Воно апелює систематично саме до людини. Людина — має бути епіцентром наукових, в тому числі правових досліджень. Для сучасної України — це актуальна проблема, бо вона безпосередньо стосується правової реформи, без якої навряд чи можлива побудова демократичної, правової держави, подолання кризових ситуацій в суспільстві.

¹ Законодательная дефиниция: логико-гносеологическая, политико-юридические, морально-психологические и практические проблемы. Материалы международного круглого стола. — Черновцы. — 21–23 сентября 2006 г. — Нижний Новгород: Нижегородский исследовательский научно-прикладной центр «Юридическая техника», 2007. — С. 67–101.

² Основные права и свободы. По российской Конституции и Европейской конвенции: Учебное пособие для вузов. — М., 2004. — С. 70.

³ Бабаев В.К. Советское право как логическая система. — М., 1978. — С. 142; Ивин А.А. Логика. — М.: Наука, 2002. — С. 249, 250.

⁴ Краснов М.А. Публично-правовая ответственность представительных органов за нарушение закона // Советское государство и право. — 1993. — № 6. — С. 53.

⁵ Тимченко С.М., Калюжний Р.А., Пархоменко Н.М., Легуша С.М. Теория держави та права. — К.: Видавець Паливода А.В., 2006. — С. 28.

⁶ Кислухин В.А. Проблемы эффективности реализации юридической ответственности (теоретико-правовой анализ). Научные труды Российской Академии юридических наук. — 2005 (5). — Т. 1. — С. 108–115.

⁷ Куньч З.Й. Універсальний словник української мови. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2005. — С. 715.

⁸ Алексеев С.С. Линия права. — М.: Статут, 2006. — С. 271.

ЗМІНИ ДО КОНСТИТУЦІЇ ЯК ЗАСІБ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ В УКРАЇНІ

Після сімнадцяти років незалежності і дванадцяти років з часу ухвалення Конституції в сучасній Україні триває динамічний конституційний процес. Під впливом здебільшого внутрішніх чинників зазнає значних трансформацій політична система України, зокрема її інституційна складова. У перебігу пошуку парадигми й оптимальної моделі політичного устрою активно беруть участь політики і науковці, які, виходячи зі своєї компетенції, пропонують власний опис та пояснення процесів суспільно-політичної трансформації в сучасній Україні.

Місце і роль Конституції в процесах розуміння політичного життя кожна політична сила, з одного боку, і кожна наукова школа — з іншого, визначають по-своєму, але всі сходяться на думці щодо необхідності вдосконалення Основного закону нашої держави. Дискусії щодо цих питань ускладнюються також тим, що Конституція в широкому розумінні виступає у вигляді трьох різних категорій. По-перше, Конституція є нормативною моделлю політичного устрою держави. По-друге, вона фіксує правила, за якими функціонують суспільно-політичні інститути. І, нарешті, вона є правовим документом, на основі якого будується нормативна складова всієї політико-правової системи. Всі ці три виміри Конституції необхідно враховувати під час політологічного аналізу наявних чи необхідних змін.

Суспільство яскраво відчуло на собі зміни під час «помаранчевої революції», яка, окрім іншого, мала помітні ознаки конституційної кризи¹, після чого певної трансформації зазнала і система наявних політичних інститутів. Водночас, зміни до Конституції, ухвалені 2004 року, розглядалися як інструмент досягнення компромісу, що і було досить ефективно реалізовано. Такий крок також став засобом розв'язання назрілого політичного конфлікту, наслідки якого могли бути загрозливими. Але політична система України продовжувала динамічно розвиватися, і згодом дедалі частіше почали виникати суперечності, що, як виявилось, були закладені в змінах до Конституції, ухвалених 2004 року. Нині ці суперечності загострюються, часто переростаючи у жорстку політичну боротьбу, яка виходить за межі правового поля. Отже,

питання ухвалення нової Конституції нині стає одним з найактуальніших проблем політичного життя України. Актуальність теми підсилюється також нагальною потребою нашої держави у концептуальному осмисленні конституційного процесу саме з політологічної точки зору. Такий підхід акцентує увагу на розумінні Конституції як стратегії розвитку політичної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій в цьому напрямі свідчить про те, що зазначений підхід майже повністю відсутній в українській політичній думці. Зрозуміло, проблемою конституційного процесу цікавляться, перш за все, правознавці. Але ґрунтовні дослідження в цій сфері вченими-юристами, на думку, одного з дослідників цієї теми В. Шаповала², є незатребуваними — ані політиками, ані громадськістю. В політичній науці ґрунтовні праці з концептуалізації конституційних змін взагалі відсутні. Тим не менше, питання конституційного процесу привернули увагу політологів, особливо в контексті обговорення політичної реформи. Незважаючи на її певний кон'юнктурний характер, в її обговоренні брали участь провідні вчені-суспільствознавці України, були вироблені деякі актуальні й донині рекомендації і висновки, тобто була спроба перевести питання конституційних змін у наукову площину. Слід зазначити, що окремі феномени і категорії конституційного процесу стають предметами досить ґрунтовних політологічних досліджень. Зокрема, це стосується питань місцевого самоврядування, діяльності політичних партій, функціонування окремих державних і політичних інститутів, етнонаціональної і мовної політики тощо. Окрім цього, питання конституційного процесу зачіпаються в наукових працях щодо визначення державної стратегії України. Однак, знову наголосимо, що системного політологічного підходу, який міг би теоретично осягнути засади, стан і перспективи розвитку конституційного процесу в межах трансформації політичної системи України, нині в українській політичній науці немає. Тим більше, немає політологічних досліджень, предметом яких є інструментальні можливості Конституції у вирішенні суспільно-політичних протиріч і конфліктів.

Серед вітчизняних науковців, які у своїх дослідженнях звертаються до конституційного процесу, заслуговують на увагу роботи Є. Головахи, С. Головатого, В. Головченка, В. Кампо, В. Шаповала, Ю. Шемшученка тощо. Корисними під час розгляду конституційного процесу є ідеї вчених — членів Національної конституційної ради, але ці ідеї, на жаль, практично не враховуються

в підсумках її діяльності В межах окремих дослідницьких тем питаннями конституційних змін займаються також колективи в гуманітарних інститутах Національної академії наук, Академії державного управління при Президентові України, правових вищих навчальних закладів тощо. Слід відзначити, що близькою до позиції автора в частині концептуалізації конституційного процесу, є також позиція російського політолога М. Ільїна³, який започаткував відповідний напрям в російській політичній науці.

Виходячи з наявних наукових розробок, предмета статті і нагальної потреби його вивчення, основними завданнями запропонованого аналізу можна визначити вивчення параметрів і можливостей використання конституційного процесу як інструменту подолання кризових явищ в сучасній українській політиці, запобігання політичних конфліктів, засобу зниження ризиків, пов'язаних з динамікою політичної системи України.

Зазначимо, що серед основних нинішніх політичних суб'єктів (перш за все, політичних партій та їхніх лідерів) існує певна конкуренція стосовно моделі розподілу повноважень влади, системи державного управління, параметрів і структури вертикалі влади тощо. Тобто політичні сили, погоджуючись з необхідністю внесення змін до чинної Конституції, дискутують щодо того, який варіант змін до Основного закону буде взято за основу та ухвалено.

На переконання автора, насправді ж найважливіше не стільки авторство цих змін, скільки те, щоб внесення змін до чинної Конституції дало змогу вирішити принаймні дві головні проблеми сьогодення. По-перше, віднайти шляхи подолання і ліквідувати кризу влади в Україні, яка спричинена, зокрема, правовими прогалинами у чинному законодавстві. По-друге, новий варіант Конституції повинен також виключити можливість концентрації влади в Україні в руках однієї особи. А для цього необхідно чітко розмежувати повноваження Кабінету Міністрів та Президента, системи виконавчої влади, оптимізувати виборчу систему та посилити повноваження місцевого самоврядування.

За цим виникає цілком прагматичне питання — ефективності конституційного процесу, критерії якої визначаються, у першу чергу, статусом самої Конституції. Мається на увазі такий конституційний процес, який дозволить задіяти та підвищити статус Конституції в цілому як фундаментального нормативно-правового акту. Першочерговою передумовою цього є відмова основних політичних сил від розгляду ними змін до Конституції лише за

кон'юнктурними можливостями, тобто як певної політичної технології, покликаної зміцнити їхні позиції в межах нинішньої політичної ситуації.

Але нині можемо спостерігати саме такі тенденції, що найбільш яскраво характеризує наявні нині пропозиції змін до Основного закону. Так, Партія регіонів внесла до Верховної Ради свій проєкт змін до Конституції України⁴. В цілому його можна характеризувати як такий, що спрямований на створення потужного центру виконавчої влади в Україні — сформований парламентською більшістю Уряд. Безперечним позитивом такого державного устрою є мінімізація загрози двовладдя в країні. Однак, у разі прийняття цього законопроєкту, виникають інші загрози — передусім надмірної концентрації влади та відсутності розвитку місцевого самоврядування. Тобто, в цей проєкт потенційно закладається можливість втрати балансу влади, яка за існуючої надмірної персоніфікації політики в нинішніх умовах може сприяти авторитарним тенденціям в політичній системі держави.

Зауважимо, що зазначена вада притаманна багатьом існуючим проєктам змін до Конституції. Це актуалізує наступне питання: як зробити, щоб зміни до Конституції не стали заручником кон'юнктурних інтересів політичних партій. Тим більше, що за умов згаданої надмірної персоніфікації політичного процесу кожна політична сила фактично розробляє проєкт змін, розрахований на домінуюче місце в системі влади власного лідера. Врешті-решт, питання змін до Основного закону переноситься у площину забезпечення місії політичного лідера.

Натомість, зміни до Конституції, запропоновані робочою групою Національної Конституційної Ради⁵ у складі представників переважно Секретаріату Президента України посилюють повноваження Глави держави, особливо в частині контролю за судовою гілкою влади та послаблюють можливості навіть номінального парламентського контролю за його діяльністю. Не важко спрогнозувати, що, коли у Верховній Раді сформується стійка антипрезидентська більшість, то такий варіант Конституції може лише призвести до ескалації потенційного конфлікту між Президентом та парламентом. За нинішніх умов цей варіант взагалі не дає змоги зняти гострі політичні суперечності, які назрівають в Україні протягом останніх років. Якщо ж Президент, за таких умов, контролюватиме більшість у парламенті, то внесення подібних змін до Конституції знов-таки ще більше посилить загрозу авторитаризму в Україні.

Таким чином, ми знов можемо наблизитися до деструктивного політичного протистояння, породженого нечіткістю і невизначеністю основних понять і категорій попередньої редакції Конституції. Але ми вже можемо враховувати власний досвід під час розробки нової редакції Основного закону. Отже, нова Конституція має чіткіше розмежувати повноваження і компетенцію гілок влади, а також визначити їхній обсяг — у першу чергу, для Президента України, що було порушено змінами до Конституції 2004 р. У такий спосіб можливе визначення шляху виходу з перманентної політичної кризи, у якій Україна опинилася в останні роки.

Слід зауважити, що лише визначення загальних засад і принципів розробки та ухвалення змін до Конституції не може дозволити швидко вийти з політичної кризи. Це потрібно сприймати тільки як закладення підвалин для подолання численних політичних конфліктів сучасної української політики. На думку автора, під час пошуку шляхів вирішення політичних конфліктів за допомогою змін до Конституції корисно залучити категорію «легітимність». У контексті дослідження легітимність розуміється в широкому сенсі — як визнання, пояснення, обґрунтування та сприйняття правомірності необхідних змін. Отже, для успішного схвалення конституційних змін процес прийняття нового Основного закону має набути легітимності у правовій, політичній та суспільній площинах.

Правова легітимність передбачає, що нова Конституція повинна прийматися за умови повного дотримання чинної нині юридичної процедури внесення змін і доповнень до Основного закону. Ухвалення Конституції шляхом скликання не передбачених процедурою установчих органів, чи спроба прийняти новий варіант Конституції на референдумі в обхід парламенту містять загрозу втрати Конституцією України такої легітимності. Недотримання принципу правової легітимності при ухваленні змін до Конституції може призвести, замість врегулювання гострої політичної кризи, до подальшої дестабілізації системи державної влади та підірив її авторитету.

Водночас, у нинішній редакції Конституції фактично відсутні норми про механізм прийняття нового Основного закону⁶. Правова невизначеність залишається і в рішенні Конституційного Суду від 16.04.2008 № 6-рп, де відповідальність у визначенні процедури перекладається на Верховну Раду. З іншого боку, в перспективі це залишає законодавцям простір для пошуку компромісів

при прийнятті нової редакції Конституції. Таким чином актуалізується питання іншої площини легітимності — політичної.

Політична легітимність полягає в тому, що зміни до Основного Закону, враховуючи правові вимоги (внесення змін до Конституції може відбуватися лише за рішенням конституційної більшості парламенту), повинні вноситися за умови досягнення консенсусу між основними політичними силами стосовно змісту цих змін. В цьому розрізі дуже важливим є поняття відповідальності політичної еліти. Сьогодні здебільшого маємо констатувати, що представники політичної еліти, як і бізнес-еліти, і бюрократії, не зацікавлені в якісних змінах до Основного закону⁷. Коли ж представники еліт знайдуть можливості для пошуку компромісів, погодяться на відкриті і прозорі домовленості, це вже само по собі буде значним кроком на шляху для розв'язання конфлікту і, отже, буде необхідною умовою легітимації процесу змін до Конституції.

Нарешті, суспільна легітимність означає, насамперед, відмову від внесення до тексту Конституції ідей, які однозначно не сприймаються суспільством. Визначальна роль тут лежить на партіях та політиках, які мають врахувати суспільні очікування при формулюванні змін до Конституції та залучити широке коло фахівців. Процесові внесення змін до Основного Закону може передувати фахове вивчення громадської думки. Але головне — це широке обговорення пропонованих змін у наукових і експертних колах. Для цього необхідно налагодити ефективний діалог влади (політичних суб'єктів) і експертної громадськості. За такого підходу будуть затребувані ідеї і дослідження провідних вчених і наукових колективів України, що посилить практичну цінність наукової діяльності, з одного боку, а також дасть змогу професійно наповнити й оцінити проекти змін.

Крім того, широка громадськість має визначитися з своїм баченням змін до Конституції і мати змогу висловити свою думку щодо тих, що пропонуються політичними силами. А цьому має передувати інформаційна робота, яка дозволить населенню обирати свідомо. На жаль, нині склалася ситуація, коли громадськість здебільшого не розуміє політичних процесів. Так, за даними постійного моніторингу громадської думки, що проводиться з цього приводу Інститутом політики, близько 15% людей є прихильниками президентської республіки. Майже стільки ж прихильників і у парламентській республіки. Змішані форми підтримують близько 50% населення. Водночас, останнім часом яскравою є тен-

денція, коли збільшується кількість людей, які не визначилися. Тобто люди дедалі більше не розуміють, що їм пропонують політики. А така ситуація потенційно створює умови для різних маніпуляцій.

Отже, прийняття нової Конституції України має розпочинатися з пошуку основними політичними силами консенсусу навколо тих пропозицій, які не викликають застережень і можуть знайти підтримку у провідних політичних суб'єктів. Такими пропозиціями можуть стати: посилення ролі місцевого самоврядування, реформа судової системи та правоохоронних органів тощо. Акцентуємо увагу на тому, що ці тези наявні нині у програмах всіх провідних політичних сил. Після напрацювання спільної позиції по цих нормах, які не викликають суттєвих заперечень, можна буде шукати порозуміння і стосовно інших проблем, які потребують врегулювання: відносини Президента та Уряду, процедура формування виконавчої влади та інші проблеми, які зараз є предметом гострих політичних дискусій.

Так чи інакше, головним питанням залишається реалізація механізму збалансування повноважень, який закладається і регулюється, перш за все, нормами Конституції. Наприклад, дострокові вибори, як засіб розв'язання конфлікту без вирішення питання впорядкування системи влади і відповідальності, є малоперспективними. Такі заходи не вирішують конфліктні питання, а лише переносять їх на інші терміни. Але подібне перенесення має тільки короткострокові позитиви, тоді як з часом наявний конфлікт може загостритися. Більше того, треба враховувати, що існуюча політична криза породжує проблеми в інших суспільних системах — економічній, адміністративній, соціальній тощо. Якщо розуміти вибори як механізм ротації кадрів або ідей, то вони можливі лише як інструмент реалізації ухвалених змін до Конституції (як інституціональних правил). Звідси зрозуміло, що спочатку потрібно розробити й ухвалити зміни до Основного закону, а вже потім його норми реалізовувати за допомогою виборів. Це дасть змогу оновити існуючі політичні інститути, підпорядкувавши їх вже зміненим конституційним параметрам. Системна криза, в якій опинилася Україна останнім часом, має вирішуватися саме системними методами, які полягають у визначенні стратегічних пріоритетів і будуються на чітких і зрозумілих категоріях та правилах в межах чітко окреслених повноважень і відповідальності гілок влади.

Таким чином, головний висновок запропонованого аналізу полягає в тому, що в зв'язку з системними кризовими явищами в українській політиці останнього часу, ми маємо говорити про зміни до Конституції як один з багатьох шляхів мінімізації втрат від наявних політичних конфліктів в Україні. За нинішніх умов зміни до Конституції виступають здебільшого не як державна стратегія, а як інструмент розв'язання політичних конфліктів. Маємо констатувати, що конфліктний потенціал вже був закладений у чинній Конституції. Це — багато невизначених або нечітких формулювань, зокрема, стосовно парламентської коаліції, внесення кандидатури прем'єр-міністра, процедури формування уряду з посадами, які призначаються за квотою Президента, та багато іншого. Нині ми стикнулися з тим, що чимало достатньо прогресивних ідей, вміщених в чинній редакції Конституції, впираються в проблему їхньої реалізації. Фактично була знайдена відповідь на запитання «що», але й досі залишається без відповіді запитання «як».

Ситуація, що склалася, ще раз акцентує увагу політиків і державних діячів на тому, що науку не можна відсторонювати від політичних процесів. Існуючі гострі політичні конфлікти в Україні потребують механізму розв'язання, ґрунтовний опис і пояснення якому має дати політична наука. Саме зміни до Конституції, за належного наукового обґрунтування, нині можуть стати ефективним інструментом подолання кризових явищ і вирішення потенційно небезпечних політичних конфліктів. Вирішивши питання повноважень і збалансованості влади, політики і науковці зможуть забезпечити українську демократію сильними інститутами конституційної держави, що дозволить реалізувати стабільний розвиток суспільно-політичної системи нашої держави.

¹ Медушевский А. Н. Конституционные циклы в Центральной и Восточной Европе // «Новая Россия». Власть, общество, управление в контексте либеральных ценностей. Москва, РГГУ, 2004. — С. 85–101.

² Шаповал В. Феномен конституції у контексті вітчизняної політико-правової «міфології» // Дзеркало тижня. — 9–15 серпня 2008. — № 29 (708).

³ Ильин М. В. «Понятийная омонимия: конституции и режимы». Ильин М. В. Понятийная омонимия: конституции и режимы // Полис. — 2007. — № 5. — С. 140–148.

⁴ Проект Закону про внесення змін до Конституції України, поданий народними депутатами В. Януковичем, О. Лавриновичем, та О. Лукаш // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=32942

⁵ Аналіз Концепції нової Конституції, підготовленої робочою групою Національної Конституційної Ради // <http://polityka.in.ua/info/105.htm>

⁶ Тацій В. Я. Актуальні проблеми системного оновлення конституційного регулювання суспільних відносин в Україні // Стратегічні пріоритети. — 2008. — № 1 (6). — С. 92–98.

⁷ Дергачов О. П. Політичний формат конституційного процесу в Україні // Стратегічні пріоритети. — 2008. — № 1 (6). — С. 111.

Кононенко С. В.

ВІЙНА В МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЦІ: ТЕХНОЛОГІЯ, КУЛЬТУРА, ОРГАНІЗАЦІЯ

The article is on such a natural for international relations phenomena as war. Three main elements of any war — technology, organization and culture — are accentuated and comprehended in a complex understanding of war. Generally, the realistic and clausewitzian conception of war is reinvented in this article.

Війна визначається як найпотужніша, всеосяжна, наймасштабніша форма розподілу і перерозподілу влади — конфлікт, в якому ставки найвищі, а наслідки структурно-радикальні. Кількісна відмінність війни від простого конфлікту, призводить до відмінностей якісних: війна постає не лише найвищою формою конфлікту, але й, певною мірою, його запереченням — інструментом остаточного та радикального вирішення конфліктної ситуації.

Докорінні й всеосяжні владні реконфігурації світової політики відбуваються саме внаслідок воєн, які є справжніми та об'єктивними історичними творцями нових «балансів сил», а отже, й нових політичних світів. Тривалі та криваві конфлікти вирішуються переможними війнами, що робить останні кульмінаціями антагоністичної взаємодії суб'єктів міжнародно-політичних відносин — найбільш насильницьким і найрадикальнішим різновидом розподілу та перерозподілу влади.

Криза передує конфлікту, а конфлікт війні. Натомість, війна породжує нову низку конфліктів і криз, які рано чи пізно призводять до наступних воєн. Таким чином, компонується (формально-теоретично) «антагоністичне коло», тобто замкнена послідовність: «...криза/конфлікт/війна/криза/конфлікт/війна...». Слід зауважити, що не кожна ланка запропонованої послідовності неодмінно

заступається іншою: адже не кожна криза призводить до конфлікту і не кожен конфлікт породжує війну. Йдеться лише про можливість, тобто про (формально-теоретично окреслену) потенційну послідовність. Історія міжнародних відносин могла би бути історією винятково міжнародного антагонізму і «антагоністичне коло» (...криза/конфлікт/війна/криза/конфлікт/війна...)» ніколи б не було розірване, якби не існувало мирних форм взаємодії суб'єктів міжнародно-політичних відносин.

Воювати — значить соціалізувати насильство, перетворювати людську схильність на соціальну практику. Війна і є соціалізованим насильством. Однак, кожен соціум соціалізує насильство у свій окремий спосіб. В різні часи і в різних суспільствах воювали по-різному. Тому розуміння війни як такої досягається через розуміння воєн — їхніх історично та системно специфічних форм. Саме ця відмінність історичних контекстів та системних середовищ дає можливість виокремити три основні елементи розуміння війни — технологію, організацію, культуру, які водночас є трьома соціалізуючими щодо насильства факторами. Останнє (визначене як «позбавлення цінностей») перетворюється на соціальну практику через технологічні засоби насильства; через організацію насильства; через цінності, якими керуються його суб'єкти й об'єкти.

Війна, в якій переважає технологічний елемент, а культурний та організаційний не відіграють належної соціалізуючої ролі — найближча до насильства в його «оголеній», позасоціальній формі. Технологізоване насильство є особливо небезпечним, оскільки, в ньому людські сили багаторазово помножуються силами технології, не стримуючись силами організації та не обмежуючись силами культури. На думку Х. Хофмайстера, саме новим військово-технологічним засобам насильства «...вдалося перетворити обидві великі війни на світові»¹.

Різні форми воєнних дій можуть бути винесені на аналітично-інтерпретаційну шкалу, в якій двома екстремними точками постають «насильство» і «гра». За одних суспільних та історичних умов воюючі сторони прагнуть цілковитого знищення супротивника переважаючими технологічними засобами, за інших — «розігруватимуть» війну, імітуючи насильство та виконуючи ритуал.

Досвід ядерного протистояння часів «біполярності» є надзвичайно повчальним, адже саме в тій порі антагоністи постали перед загрозою брутального і тотального взаємознищення, що майже унеможливило провадження традиційних воєнних дій, позбав-

ляючи збройні сили традиційного ж статусу інструменту політики. Ядерні арсенали були і залишаються радше засобом досягнення «кінця світу», а не окремих політичних цілей. Таким чином, теорія і практика міжнародної політики постали перед проблемою залучення чи інтегрування цих арсеналів до світових справ, проблемою поєднання «політичного розуму» із самогубною зброєю.

Г.Кісінджер, розмірковуючи над специфікою зовнішньої політики епохи «атомної бомби», доводить, що руйнівний потенціал ядерної зброї: паралізує зовнішньополітичну волю; робить звичайні види озброєнь малоефективними, дипломатію непотрібною, війну самогубною; унеможлиблює підтримання міжнародного порядку, який є поєднанням гармонії інтересів і страху силових дій проти порушників цього порядку². На його думку, «парадоксальність уроків ядерної зброї полягає у тому, що тоді, коли в нашому розпорядженні опинилась безпрецедентної потужності збройна сила, ми починаємо розуміти, що проблеми виживання можуть бути вирішеними лише людським розумом»³. Таким чином, самогубна руйнівна ірраціональність насильства, перемноженого «атомною бомбою», може бути стриманою та обмеженою лише «політичним розумом», котрий опиратиметься на організаційний та культурний елементи війни.

Концепція «обмеженої ядерної війни» — попри її практичну нездійсненність (принаймні, нині) та з огляду на всі ті небезпечні ілюзії, які вона могла породити в зовнішній та міжнародній політиці — має досить високу теоретичну цінність. Вона стала героїчною інтелектуальною спробою повернути політичний зміст до цілковито технократичних уявлень. Означена концепція дає змогу на рівні теорії соціалізувати «атомну бомбу» — цей руйнівний і самогубний засіб насильства. Йдеться про витворення доктринально-стратегічних та визначення ціннісно-культурних й організаційно-інституційних передумов часткового застосування надпотужної зброї задля досягнення часткових результатів та отримання часткових переваг.

Ядерна зброя стала викликом всім — від дипломатів і генералів до теоретиків політики та військової стратегії. Вона створила загрозу багаторазового помноження насильства технологічним потенціалом зброї масового знищення, послабивши дію факторів організації та культури порівняно з фактором технології, суттєво позбавивши війну її політичного змісту та наблизивши до простого («оголеного») насильства. Військово-технологічний виклик

«атомної бомби» породив дві концептуальні реакції. Перша була суто захисною, спрямованою на організаційну ізоляцію та культурне «табування» ядерної зброї. Друга — інтегруючою, спрямованою на безпосереднє залучення цієї зброї до політичних (навіть, повсякденних дипломатичних) справ, її організаційну операціоналізацію та інструменталізацію і культурне стримування.

Доктрина «обмеженої ядерної війни» є зразком концептуальної реакції другого типу. Г. Кан припускав, що ядерна зброя використовуватиметься впродовж наступних декількох сот років, однак, таке використання буде обмеженим і малим за обсягом. На його думку, світ на межі «ядерного апокаліпсису» більш небезпечний, ніж той, в якому обмежена ядерна війна є звичною справою — розподілене та контрольоване насильство краще, ніж його суїцидальний спалах в миттєвості тотальних воєнних дій.

Сучасна «постбіполярна» доба породжує значно більше технологічних викликів, ніж попередня, що безпосередньо відбивається на теорії і практиці війни. Воєнні дії майбутнього (котре прискорено трансформується в сучасне), на думку Елв. Тоффлера, будуть «війною розумової сили», «змаганням стратегій знань», «хірургічним застосуванням нематеріального знання»⁴. Військовий успіх і перемога (в цивілізаційному контексті «Третьої хвилі») забезпечуються факторами часу, інформації, точності, а не потужності, дальності, масовості ураження⁵. Новітня військова технологія, в тоффлерівських тлумаченнях, постає: інформаційно-насиченою; точною, такою, що влучністю компенсує потужність; зорієнтованою на мінімізацію жертв шляхом миттєвого ураження ключових елементів військової структури, а ще більше — інфраструктури супротивника.

Уявлення Елв. Тоффлера про «війни майбутнього» (принаймні, естетично) нагадують «зоряні війни», так само як в уявленнях про ядерну війну простежуються апокаліптичні образи «кінця світу». Однак, в обох випадках йдеться про історичний виклик технології насильства організації і культурі війни. «Атомна бомба» загрожувала воюючим сторонам взаємознищенням, позбавляючи війну політичного сенсу, перетворюючи її на всеруйнівне та безглузде насильство. Військові технології «Третьої хвилі» також, лише у свій спосіб, вилучають воєнні дії зі сфери міжнародної політики. Країни, що належать до цієї цивілізаційної «хвилі», отримують таку технологічну перевагу, яка робить війну каральною операцією, позбавляючи опір (принаймні, засобом регулярної

армії) політичного сенсу та спонукаючи країни «Першої і Другої хвилі» до пошуку військового захисту в держав «Третьої хвилі». Такий захист може стати однією з платних послуг, які надаватимуться цими державами народам двох попередніх «хвилі»⁶. Останні постають простими об'єктами домінування, спроможними, хіба що до того чи іншого різновиду партизанської війни чи тероризму, проте, аж ніяк не до повноцінних воєнних дій проти технологічно переважаючого супротивника.

В однополюсному світі з усталеною й розвиненою системою глобального домінування, партизан може стати однією з ключових політичних фігур. Важлива роль цього суб'єкта сучасних і майбутніх воєнних дій випливає з військово-технологічної переваги держав світ-системного ядра над рештою країн світу. Партизан, на думку К. Шмітта, характеризується такими рисами: іррегулярність, мобільність, глибока політизованість, специфічно континентальний (земельний, теллуричний, стихійний) характер⁷. Глобальний «центр сил» оточений осередками партизанських воєн — «високі» технології проти іррегулярної мобільності; жорсткі структури та універсалістська ідеологія світового порядку проти локальної самоорганізації та партикулярних ідентичностей; місцеве підпілля проти космічної зброї — ось один з вимірів сучасних і майбутніх воєн.

Передусім партизан є захисником і оборонцем «рідного краю». Подолати свій земельний та стихійний партикуляризм він спроможний лише за умови підпорядкування «інтернаціональному й наднаціональному центру управління», за умови його перетворення на об'єкт маніпулювання «в руках» цього центру — на засіб «всесвітньо революційної агресивності»⁸. Інша річ — терорист, котрий, за твердженням Х. Хофмайстера, є уособленням терористичної війни. Він — не суб'єкт, а деперсоніфікований засіб терору. Він — чиста деструктивність без жодної партикулярної «прив'язки», без «рідного краю», без минулого, сучасного і майбутнього. Він цілком спроможний до самостійної глобальної дії, відповідаючи на глобальне політичне безсилля (передусім, народів Другого і Третього світів) глобальною терористичною війною⁹. Таким чином, на театрах бойових дій сучасного і майбутнього всепереважаючому військово-технологічному потенціалу глобального «центру сил» — «світовому жандарму» чи «глобокопу» — протистоять та протистоятимуть локальний партизан і глобальний терорист. Однак, це протистояння не слід вважати винятково

лінійним та одномірним, адже, цілком можливою є боротьба між різними партизанськими й терористичними угрупованнями.

Загалом, технологічний, організаційний та культурний елементи війни ніколи не перебували в цілковитій гармонії — це неможливо ні в теоретичному, ні в практичному сенсі. Тут радше йдеться про суперечність та динамічну рівновагу. Так, надпотужна (суїцидально-руйнівна) ядерна зброя корелює зі взаємним стримуванням глобальних наддержавних блоків. Подібно, теперішня («постбіполярна») мініатюризація технологій (в тому числі, військових) корелює з акторною плюралізацією та фрагментацією конфліктів. Оскільки «атомну бомбу» так і не було системно використано, то говорити про співвідношення між технологією, організацією, культурою війни за часів «біполярності» можна переважно на рівні припущень та гіпотез. Нинішнє («постбіполярне») технологічне, організаційне, культурне урізноманітнення є лише одним аспектом сучасного світового процесу, його іншим аспектом є історично безпрецедентна концентрація всіх різновидів ресурсів (передусім, військових, технологічних, ідеологічних та культурно-інформаційних) в рамках євроатлантичної сфери, а також ціннісно-нормативна стандартизація світу за ліберальними ціннісно-нормативними зразками, які походять з цієї ж сфери.

Жодне сучасне вчення про війну не зможе обійтися без базових доктринальних положень К. фон Клаузевіца. На думку класика, первинна (винесена з політичного контексту, тобто — «чиста») дефініція війни формулюється «...як акт насильства, спрямований на те, щоб примусити опонента здійснити чужу волю»¹⁰. Після запровадження такого «чистого» і позаконтекстуального визначення, К. фон Клаузевіц робить щось на кшталт його «політичної соціалізації», доводячи, що війна ніколи не була ізольованим соціальним актом; війна ніколи не завершувалась одним ударом і одним вольовим рішенням (її результат увідношений політикою); війна завжди має політичні цілі, що перетворює акт насильства на інструмент політики¹¹. Тому великий теоретик висноує своє відоме і поширене визначення війни як «продовження політики іншими засобами», завершуючи «політичну соціалізацію» первинної або ж «чистої» дефініції цього феномену міжнародної політики¹².

Критика клаузевіцівських поглядів є, переважно, критикою його уявлень про організацію і культуру війни. М. ван Кревельд прагне довести, що «світ Клаузевіца» скінчився. Головним елементом

означеного світу цей автор вважає «тринітарну війну» — війну «народу/уряду/армії» проти «народу/уряду/армії». Така війна унеможлиблюється під дією двох новітніх факторів — ядерної зброї і конфліктів низької інтенсивності¹³.

«Атомна бомба» не знищила людство, хоча й завдала нищівного удару «світу Клаузевіца», другий удар завдається нині конфліктами низької інтенсивності. Такі конфлікти також роблять непотрібними звичайні й регулярні збройні сили (навіть, найпотужніші й найтехнологічніші). Жодна надсучасна регулярна армія не зможе протистояти «осиним» ударам партизансько-терористичного характеру. Однак, політико-організаційні наслідки поширення та зростання конфліктів низької інтенсивності будуть значно серйозніші, ніж просте зменшення ролі традиційних регулярних збройних сил. М. ван Кревельд передбачає падіння державоцентричної структури міжнародних відносин: «Розростання конфліктів низької інтенсивності; якщо лише воно не буде загнудано найближчим часом, призведе до загибелі сучасної держави як інституту. В тривалій перспективі замість держави прийдуть військові організації інших типів»¹⁴.

Теорія К. фон Клаузевіца є базовою та визначальною стосовно інших теоретичних побудов в галузі політології міжнародних воєн. Така ситуація має історичне та теоретичне пояснення: згідно до першого — клаузевіцівські уявлення є відображенням базового історичного досвіду сучасної Європи і світу, історичного досвіду перетворення євроатлантичної спільноти на глобальний «центр сил»; згідно до другого — клаузевіцівські уявлення надають ідеальний тип «війни», в якому найоптимальнішим чином поєднано всі три елементи воєнних дій: технологічний, організаційний, культурний, тобто пропонується така форма соціалізації насильства, в якій його максимально інструменталізовано та обмежено і не зведено ні до ритуальної гри, ні до руйнівного нищення. Війна, в цьому врівноваженому розумінні, є прирученою і культивованою війною, що радикально відрізняється від справжньої й тотальної боротьби «не на життя, а на смерть»¹⁵.

Критика ідей К. фон Клаузевіца, хоча й переважно слухна, однак, не завжди конструктивна. Видатний автор (як і більшість тогочасних мислителів) перебував під раціоналістичним впливом Просвітництва, проте сам він навряд чи може вважатися аж таким нестримним та беззастережним раціоналістом. Передусім, слід наголосити, що, згідно з К. фон Клаузевіцем, війна є продовженням

політики, тобто політикою, що робиться засобами збройної сили. Хибно приписувати (а потім його критикувати) цьому видатному автору уявлення про війну як інструмент політики (яким є збройні сили), а не як її продовження. Якщо політичні відносини є ірраціональними, фанатичними, емоційними, то й воєнні дії матимуть ці характеристики. Війна не більш і не менш раціональна, ніж та політика, продовженням якої вона є.

Загалом, виокремлюються три основні бачення характеру співвідношення між війною і політикою — політика контролює і визначає війну (реалістсько-кляузевіцівське бачення); політика та війна постають, хай і взаємопов'язаними, проте, різними суспільними станами; війна поглинає політику. Останнє бачення може бути проілюстрованим вченням Е. фон Лютендорфа про тотальну війну. Тотальність, в розумінні цього стратега й військового теоретика, є загальною та всеосяжною змобілізованістю суспільства й держави задля воєнної перемоги. Тотальна війна є винятково оборонною війною за виживання. Тотальна війна стосується всього населення і провадиться всім народом, а не лише професійними військовиками. Тотальна війна потребує: постійної готовності; мобілізації та об'єднання навколо військових цілей всіх елементів суспільного життя (політичного, економічного, технологічного, культурного); консолідувочої пропаганди; одноосібного та відповідального управління; максимально можливої економічної самодостатності.

Кожна з історичних систем міжнародних відносин мала «власні війни», надаючи цьому вічному явищу системно-історичної специфіки. Війни системи «балансу сил» — витончені, обмежені, ціннісно-нейтральні та майже досконалі інструменти підтримання рівноваги між (передусім, великими) державами. Війни часів «біполярності» — масові, вбивчо-руйнівні (потенційно-ядерні), ідеологічно-фанатичні, високотехнологічні (механізовані), з абсолютними ставками (цілковита перемога) та жахливими наслідками (масове знищення)¹⁶. Сучасні («постбіполярні») війни — це або в'язки, тривалі, криваві, «органічні» (зокрема релігійні та етнічні) конфлікти; або ж надтехнологічні й всепереважаючі напівкаральні операції розвинених держав «зі встановлення миру», напівполіційні військові заходи «з підтримання миру», напіввратувальні «гуманітарні інтервенції».

Причини, перебіг, результати воєнних дій визначаються, в тому числі, культурним фактором. Загалом, можна говорити про культуру війни чи, радше, культури воєн. Едв. Люттвак, розмірко-

вуючи над специфікою постбіполярних воєнних конфліктів, закликає частково до відродження старих («добіполярних»), частково до вироблення нових культурних зразків, які б ці конфлікти регулювали: «Обставини сьогодення закликають до більшого, ніж просто нова концепція війни. Вони закликають до нової ментальності, що запровадить негероїчний реалізм до військових зусиль, аби подолати надлишкову нерішучість у застосуванні збройної сили»¹⁷. Нову культуру війни цей відомий автор визначає як «постгероїчну», «постнаполеонівську», «постклаузевіцівську». На його думку, час масових народних воєн в ім'я високих ідеалів — минув¹⁸.

Й. Хейзінга говорить про війну не як функцію культури, а про «гру» як опосередкувальну модель через яку цей функціональний зв'язок здійснюється¹⁹. Війна містить у собі елемент культури настільки, наскільки вона є грою. Втрата воєнними діями культурно-ігрової складової перетворює їх на безглузду бійню, на тотальний спалах насильства з тотально-руйнівними наслідками²⁰. Воюючі сторони «грають» тією ж мірою, якою вони підпорядковані контролююче-обмежуючим нормам і тією ж мірою ці сторони причетні до культури, тобто вміщені до культурних рамок. Гра, як і війна, неможлива без правил. Воєнні дії, позбавлені ціннісно-нормативного регулювання (тобто позбавлені культурного елементу), припиняють бути собою, перетворюючись або на вульгарну бійку, або на безпрецедентну бійню.

Й. Хейзінга, як і Едв. Люттвак, бачить війну культурно обмеженою та контрольованою. Однак, їхні історико-культурні ідеали — різні. Едв. Люттвак надає перевагу тверезій владно-силовій калькуляції раціональних і поміркованих політиків, зорієнтованих на підтримку рівноваги, а також фаховому, контрольованому, дозованому насильству професійних військовиків, ідеалізуючи військову та дипломатичну культуру епохи «балансу сил». Натомість, Й. Хейзінга звертається до історико-культурних зразків Середньовіччя — лицарської етики честі й лицарської естетики турніру.

Військово-політична ситуація «постбіполярного» світу несе в собі перспективу «нового Середньовіччя» не меншою (а можливо, й більшою) мірою, ніж перспективу «світової імперії». Перша перспектива передбачає послаблення інституту держави та появу розмаїтих соціальних організацій з наступним виникненням між ними розмаїтих конфліктів низької інтенсивності. Проте, лише менша частина цих конфліктів нагадуватиме шляхетні лицарські

змагання, а частина з них цілком може відбуватися із залученням ядерної зброї. Перспектива «світової імперії» є самозапереченням інституту державності: адже, держава існує лише у системі держав (вона нею визначається). Можливо, цей глобальний квазідержавний інститут («світова імперія») і врятує від поширення ядерної зброї, однак, жодним чином не врятує від конфліктів ядерної інтенсивності, котрі постійно виникатимуть (лише частково згасаючи) як осередки глобальної ж громадянської війни.

Система незалежних держав, які керуються культурними нормами, спрямованими до максимальної інструменталізації насильства політикою (досягнення якнайбільшої кількості політичних цілей щонайменше насильницькими військовими діями) та мінімізації жертв, а також мають приблизно рівні потенціали чи, принаймні, спроможні до жорсткого опору та ефективної відплати — це ідеальний тип міжнародних відносин, в якому війна найменш руйнівна і найбільш політична, тобто всі три її елементи (технологічний, організаційний, культурний) збалансовані. Зникнення, внаслідок організаційної фрагментації чи імперського поглинання, «світу незалежних держав» стане свідченням приходу нових часів, в яких всі наші теперішні уявлення матимуть мало сенсу. Кінець «світу Клаузевіца» (як і «світу реалізму») буде кінцем «світу, в якому ми живемо».

¹ Хофмайстер Х. Воля к войне или Бессилие политики. Философско-политический трактат / Хаймо Хофмайстер; [пер. с нем. и послеслов О. А. Коваль] — СПб.: Гуманитарная Академия, 2006. — С. 181.

² Kissinger H. Nuclear Weapons and Foreign Policy / Henry A. Kissinger. — N.Y.: Harper and Brothers, 1957. — p.4

³ Ibid. — P. 406

⁴ Тоффлер Э. Война и антивоина: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века / Элвин Тоффлер, Хейди Тоффлер; [пер. с англ. М. Б. Левина]. — М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. — С. 35, 206, 335.

⁵ Ibid. — С. 62.

⁶ Ibid. — С. 44.

⁷ Шмитт К. Теория партизана. Промежуточное замечание к понятию политического / Карл Шмитт; [пер. с нем. Ю. Ю. Коринца]. — М.: Практикс, 2007. — С. 12, 34, 37

⁸ Ibid. — С. 115

⁹ Хофмайстер Х. Op. cit. — С. 257.

¹⁰ Clausewitz C. On War / Carl von Clausewitz; edited by A. Rapoport. — England: Penguin Books, 1982. — P. 101.

¹¹ Ibid. — P. 102–109.

¹² Clausewitz C. On War / Carl von Clausewitz; edited by A. Rapoport. — England: Penguin Books, 1982. — P. 119.

¹³ Кревельд, М. ван Трансформация войны / Мартин ван Кревельд; пер. с англ. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. — С. 33.

¹⁴ Ibid. — С. 287.

¹⁵ Шмитт К. Op. cit. — С. 21.

¹⁶ Morgenthau H. J. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace / Hans J. Morgenthau. — Fifth Edition, Revised. — N. Y.: Alfred A. Knopf, 1978. — P. 366–387.

¹⁷ Luttwak E. Post-Heroic Warfare / Edward Luttwak // Foreign Affairs. — 1995. — Vol. 74, № 3. — P. 122.

¹⁸ Ibid. — P. 110

¹⁹ Хейзинга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнего дня / Йохан Хейзинга; пер. с нидерл. В. В. Ошиса; общ. ред. и послесл. Г. М. Тавризян. — М.: Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. — С. 106, 119.

²⁰ Ibid. — С. 107.

Беззуб'як М. Й.

НАЦІОНАЛІЗМ, ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ, ВІЙНА. ХТО ВИНЕН?

In this article different modes of interdependence between war and nationalism are regarded. The misinterpretation of nationalism as a cause of major modern wars is disproved. National aspirations are treated to be quite peaceful and constructive social forces

Націоналізм відіграє важливу роль у витлумаченні конфліктів і воєн. Нині навряд чи існує історичне явище, яке більше звинувачують у розпалюванні воєн та роздмухуванні конфліктів, ніж націоналізм. Є очевидне політичне бажання перекласти відповідальність за всі спалахи насильства в сучасному світі й новітній історії саме на націоналізм. Однак, на відміну від морального зла, соціальне зло ніколи не мало однієї первопричини: воно багатомірне та багатофакторне. Тим-то й постала необхідність у теоретичній апології націоналізму, в знятті з нього звинувачення в тому, що він є головним конфліктогенним фактором сучасності. А отже, вкрай важливо з'ясувати практичне й теоретичне співвідношення між війною і націоналізмом.

Війна була і залишається одним з ключових явищ і головною загрозою міжнародних відносин. Останні є тлом жорсткого

міждержавного змагання, що неминуче спричиняє періодичні спалахи воєн та конфліктів. За своєю конфліктогенністю, міжнародні відносини багаторазово перевершують всі інші суспільні сфери. Війна — це «квінтесенція» організованого насильства.

Поява націоналізму як соціальної сили та культурної установки мало що змінила в міжнародних відносинах: адже війни були до епохи націоналізму, будуть і після неї. «Історії були відомі війни, тиранія, ксенофобія та масова різанина ще до моменту народження сучасних політичних націй. Тридцятирічна війна у XVII сторіччі коштувала Німеччині аж ніяк не менше, ніж війни у XX сторіччі»¹. Ось і Е. Сміт стверджує: «Націоналізм не може нести відповідальність за змагання держав, яке існувало задовго до виникнення його доктрини»².

Тим, хто проклинає націоналізм як причину воєн, слід всі ці прокляття спрямувати проти воєн загалом, а не однієї з можливих її причин. Доволі часто критик націоналізму виявляється прихованим пацифістом, котрому просто бракує мужності та відвертості заперечити війну як таку. Такий пацифізм пояснюється усвідомленням більшістю тверезомислячих людей того, що війна, на відміну від націоналізму, є вічним історичним явищем. Війни постійно спалахували і спалахуватимуть не лише між націями, але й між релігійними спільнотами, наднаціональними чи донаціональними імперіями, первісними племенами, локальними громадами.

Від кінця XVIII ст. світ і міжнародні відносини вступили до нової історичної епохи, в якій націоналізм відіграє одну з ключових ролей. Націоналізм глобально поширився (як соціальна сила) і утвердився (як культурна установка). Погляд на сучасні суспільства неминуче включатиме (більшою або меншою мірою) елемент націоналізму. Так само в сучасному світі не існує жодної геополітичної, цивілізаційної чи функціональної сфери, яка залишалася б поза впливом націоналізму. За таких умов будь-яка подія міжнародного життя, будь-який міжнародний конфлікт, будь-яка війна неминуче нестиме на собі відбиток націоналізму. Однак, те саме стосується і всіх інших явищ суспільного життя — від релігій і технологій до побуту. Нині навряд чи існує хоча б якесь соціальне явище, котре не було б тією чи іншою мірою національним і не стосувалося б націоналізму. За твердженням Дж. Брюейкера, ««Нація» є настільки центральною та багатогранною категорією сучасних політичних, теоретичних засад, культурних міркувань

та практики, що насправді складно уявити собі світ без націоналізму»³. На думку Е. Сміта, більшість сучасних політичних конфліктів, народних протестів і державних проектів позначені націоналізмом⁴. З іншого боку, вже Д. Шнаппер зазначає, що сама по собі національність не несе відповідальності за розв'язання конфліктів, адже «коли політичний порядок набуває форми нації, війни набувають національного характеру; коли він ґрунтувався на принципах династії, релігії чи імперії, війни мали династичний, релігійний чи імперський характер»⁵.

Націоналізм на певних етапах своєї еволюції справді може стати причиною війни. Однак, це одна з можливих причин, і далеко не головна. Лише засліплена ненавистю до націоналізму (переважно це — націоналізм інших націй) людина може не визнавати ролі релігійних, імперських, технологічних, економічних, морально-етичних і культурних факторів виникнення воєн: «...особливість ХХ сторіччя полягає у приділенні меншої уваги існуванню націй, а також у технічній ефективності застосування знищувальної зброї та насамперед факту послідовного впровадження Державою у раціональні думки людей ідеї про фізичне знищення цілих народів»⁶. Конкуренція між організованими соціальними спільнотами неминуче призводить до застосування ними одне до одного організованого насильства, тобто призводить до воєн. Змагання неминуче породжує війну, а легітимізацій воєнних дій є безліч і частина з них справді націоналістичні.

Хоча націоналізм і є однією з можливих причин воєн, однак його роль як фактору спалаху воєнних дій зменшується, що пояснюється: інтернаціоналізацією та подальшим узв'язаністю міжнародного життя; появою новітніх надруйнівних військових технологій; вже реалізованістю національних прагнень значною частиною етнічних груп; появою нових причин воєн та відновленням старих. Зменшення ролі націоналізму як причини війни не виключає збереження чи навіть збільшення його ролі як одного із засобів суспільного самозбереження і виживання, відстоювання незалежності та захисту ідентичності. Так, Е. Сміт зазначає: «Умови для постмодерної відміни націоналізму ще не настали і глобалізація аж ніяк не призводить до усунення націоналізму, а в наш час може навіть посилити його»⁷. Водночас слід зауважити, що сама по собі загроза війни не зможе стримати об'єктивних національних прагнень етнічної спільноти до національного та національно-державного утвердження. Е. Сміт зазначає,

що навіть жертви, покладені людством на вітвар двох світових воєн (і багатьох малих збройних конфліктів), не зменшили «плодючість і повсюдність» націоналістичних прагнень⁸. І річ тут не в «агресивній сліпоті» націоналізму, а в тім, що більшість воєн мали причини лише малою мірою пов'язані з національною проблематикою. Д. Шнаппер зазначає, що у ХХ ст. переважна більшість конфліктів були не суто націоналістичними, а спонукались здебільшого ідеологічними міркуваннями⁹.

Націоналізм як такий є просто соціологічним узагальненням. Натомість, існує багато різних конкретно-історичних націоналізмів частина з яких є більш агресивними і конфліктогенними, а частина менш. Жоден націоналізм не виникає з нічого, так би мовити на порожньому історичному місці. Націоналізм кожної окремої нації несе на собі відбиток її попередньої історії. І якщо ця історія була войовнича, завойовницька, жорстока, то всі ці ознаки будуть успадковані націоналізмом. Таким чином, націоналізм завойовницьких та імперіалістичних народів міститиме в собі набагато більший потенціал конфліктогенності, ніж націоналізм народів миролюбних і конструктивних. «Німецький воєнний націоналізм був традицією народно-етнічного й імперіалістичного мислення... Це мислення засновувалось на ідеї антагоністичних, а не добросусідських відносин між націями, в світлі якої війна представлялась природним виходом, в результаті чого вирішувався результат міжнаціональної конкурентної боротьби»¹⁰.

Доволі часто агресивність та войовничість націоналізму безпосередньо впливали з владно-силових параметрів нації та держави, які їх дотримувались. Загалом, можна стверджувати, що націоналізм великих держав і націй неминуче міститиме більшу чи меншу частку агресивності й войовничості. «Націоналізм великих націй мав бути об'єднавчим, загарбницьким і експансіоністським за характером. На думку лібералів, це був дороговказ, за яким незмінно рухалась історія в напрямку більшої територіальної, людської та ресурсної єдності»¹¹. Показовим є наголос Е. Сміта на експансіоністському ефекті поєднання націоналізму великої нації і держави з «духом лібералізму». Однак зауважимо, що будь-яка велика нація і держава, навіть та, що не сповідує лібералізм, неминуче прагнутиме до поширення, використовуючи й інші ідеології. Тут доречно нагадати думку самого Е. Сміта про те, що націоналізм є не ідеологією, а політизованою формою культури — громадської, народної, автентичної. Таким чином,

націоналізм, з одного боку, є ідеологічно індиферентним і йому «байдуже», яку ідеологію використовувати задля втілення своїх цілей. Він потребує хоч якоїсь ідеології, аби виразити в її термінах свої прагнення. Історії відомі не лише ліберальні, але й консервативні, комуністичні й фашистські форми націоналізму. З іншого боку, між націоналізмом й ідеологією відбувається постійна боротьба за те «хто кого використає». В разі цілковитого підпорядкування націоналізму певною глобальною ідеологією, він припиняє бути власне націоналізмом і перетворюється просто на живильну силу ідеологічної експансії.

Націоналізм спроможний набувати агресивності внаслідок взаємодії з іншими націоналізмами. Позбавлена войовничості на перших стадіях національної еволюції, етнічна група може виробити її під дією збройного втручання та військової загрози з боку інших націй. Отже, миролюбний націоналізм має всі шанси стати націоналізмом войовничим, зазнаючи впливів з боку інших націоналізмів. В цьому випадку відбувається міжнаціоналістичне взаємоденерування насильства. Відповідно й націоналістична схильність до війни є переважно набутою, а не присутньою ознакою націоналізму. На думку Е. Сміта, «націоналізми так часто борються проти держав і міждержавного порядку, щоб дати місце притлумленим і невизнаним культурним спільнотам у світі національних держав»¹². Йому вторує О. Данн: «Національні рухи є рухами політичної опозиції; розмежування з політичним супротивником має для них конститутивне значення. Тому в їхніх ідеологіях і формах активних дій міститься прихований потенціал конфліктності, який легко переходить в націоналізм»¹³. За твердженням К. Калхуна, спроби створення сильної і згуртованої національної держави неминуче викликають опір з боку інших національних груп і держав, що не лише сприяє національному розвитку, але й провокує міжнаціоналістичне взаємоденерування насильства¹⁴.

Націоналізм, за своєю сутністю, є творчою і конструктивною силою. Він спрямований на витворення держав, а не їхню руйнацію. Націоналізм руйнує лише те, що заважає державо- та націєтворенню. Нині можна констатувати, що він створив більше, аніж зруйнував. Його жертвами стали переважно заскоружлі і нежиттєздатні імперії, які впали б і під тиском інших причин. Творчий характер націоналізму зводить до мінімуму його роль як можливої причини воєн. Е. Сміт твердив: «Як показують приклади

Радянського Союзу, Югославії, Курдистану й Ефіопії, не націоналізм per se відповідальний за розвал держав. Націоналізми швидше виникають на руїнах держав, які з інших причин, так само як із етнічних, більше не життєздатні. ... Там, де держави з якоїсь причини більше не життєздатні, націоналізм може становити альтернативу часто нестабільному (тому що примусовому) статус-кво; альтернативу більш життєздатну тому, що він краще відповідає народним сподіванням у конкретному регіоні»¹⁵.

Війна може бути більш або менш раціональною, однак в ній завжди задіяні інтереси воюючих сторін. Саме на підставі ступеня реалізованості цих інтересів і визначається переможець у воєнних діях. Інакше кажучи, головним питанням війни є питання ставок, тобто питання того, що набуває переможець і що втрачає той, хто зазнає поразки. Тому й націоналізм доволі часто є ставкою у війні, а не її причиною. Йдеться про можливість втрати, в результаті військової поразки, національної цілісності, національної державності, національної ідентичності. У світі національних держав і національних суспільств існує багато причин виникнення воєн, проте поразка в будь-якій з таких воєн неминуче призводить до ущемлення націоналізму того, хто зазнав поразки. «Найчастіше ставкою у військових конфліктах є існування, створення або знищення націй, як самостійних політичних одиниць, або цілих держав. Через те, що відносини між етнічними групами та націями безпосередньо пов'язані з легітимністю уряду та з самим способом суспільного життя, націоналізм був однією з руйнівних сил військових конфліктів, починаючи з XIX сторіччя»¹⁶.

Розбудова національного суспільства мало чим відрізняється від розбудови будь-якого іншого суспільства. Тут так само діє загальносоціологічний принцип «залучення/виключення». Інакше кажучи, будь-яке суспільство є закритою соціальною організацією, тобто воно залучає одних людей і соціальні групи та виключає інші. У випадку національного суспільства таке «залучення/виключення» здійснюється на підставі національно-етнічної належності. Разом з тим, цих підстав може бути безліч, і національно-етнічна лише одна з них. В історії людства було чимало випадків геноциду, вигнання, поступового витіснення з життя суспільства людей і груп, які не відповідають критеріям належності до нього. Таким чином, далеко не всі «чистки» в історії людства були етнічними, далеко не всі конфлікти — національними і далеко не всі війни — міжнаціональними. «Знаменита Варфоломіївська ніч

1572 р. була не менш жорстоким погромом, аніж в більшості республік колишнього Радянського Союзу, розпочатим королем Карлом ІХ та його матір'ю — французькими «патріотами» флорентійського розливу»¹⁷.

Міжнародні відносини, як вже зазначалося, були і залишаються жорстко конкурентною сферою. Війни постають об'єктивним результатом цієї конкуренції. Головною властивістю цих воєн є те, що вони відбуваються між різними суб'єктами міжнародних відносин. Таким чином, за своєю суттю війна є інтернаціональним, а не національним явищем. Послідовний і «справжній» націоналіст має на меті винятково державне утвердження власної нації, а не завоювання і підкорення інших, відповідно й війна постає всього лиш побічним продуктом прагнення до національно-державного утвердження, проте аж ніяк не його кінцевою метою.

Війни відігравали й відіграють важливу роль у розвитку націоналізму і державницькому становленні націй. Однак, тут ідеться про зовнішні фактори, а не про ті, що випливають з природи власне націоналізму. Війна може згуртувати націю, пробудити і зміцнити її націоналізм. На думку Е. Сміта, «війна мобілізує етнічні почування й національну свідомість, стає об'єднавчою силою в житті спільноти і забезпечує міфами та спогадами наступні покоління»¹⁸. Проте війна ніколи не створить націю, хоча цілком може її знищити. За твердженням Д. Шнаппер, війни лише пробуджують свідомість етнічних груп та вже існуючих політичних одиниць¹⁹. Причому, таке пробудження може стосуватися не лише безпосередніх учасників конфлікту, але й третьої сторони, націоналізм якої розвивається під впливом національних змагань інших народів²⁰.

Націоналізм справді провадить війни. Однак, ідеться винятково про один тип цих воєн — національно-визвольну війну. Справжній і послідовний націоналізм зупиняється на межі геополітичного ареалу відповідної нації. Ці межі перетинає вже не націоналізм, а імперіалізм чи войовничий універсалізм, що живиться національною енергією окремих великих націй. Так, щодо фашистського універсалізму та експансіонізму О. Данн зазначає: «В спробах пояснення фашизму, які супроводжували його з моменту його зародження, певна роль приписувалась також і націоналізму, але він, як правило, відігравав у них підпорядковану роль, яка, по суті, так і залишилась нез'ясованою»²¹.

Імперіалістична війна чи війна за глобальне поширення тоталітарних уявлень може легітимізуватися в націоналістичних

термінах. Однак, вона не буде націоналістичною за своїм змістом. Показово, що імперіаліст і тоталітарний революціонер можуть виправдовувати свою діяльність націоналізмом. Однак, протилежна ситуація неможлива: адже зазіхання на права інших націй автоматично зводить нанівець право твоєї власної нації. Націоналізм в ціннісному плані живиться взаємним визнанням різних націй на рівні права. Таке взаємне визнання прав всіх націй на самовизначення і державну незалежність перетворилося на один з конститутивних принципів сучасної системи міжнародних відносин²².

Всі ідеологічні прокляття в бік націоналізму як такого є породженням конкретно-історичного націоналізму домінуючих націй. Народи євроатлантичної сфери виявились першими, хто реалізували свої національні прагнення і створили потужні національні держави. Цілковито використавши потенціал націоналізму, вони, за логікою всіх домінуючих груп і держав, позбавляють цієї можливості (цілком або частково) інші нації. Націоналізм подається як природний в його західноєвропейській та північноамериканській версіях. Всі інші форми націоналізму виставляються євроатлантичною пропагандою як агресивні та конфліктогенні. Таким чином, отримуємо типову стратегію домінуючих соціальних груп і держав — стратегію «подвійних стандартів». У рамках цієї стратегії власне їхній націоналізм визнається як цілком нормальний, тимчасом, як націоналізм інших країн визначається потенційною загрозою, джерелом конфліктів і можливою причиною війни. Схоже висловлюється К. Калхун: «Багато з того, що ми тепер вважаємо мирним патріотизмом устояних і зразково сучасних західних націй, є результатом більш ранньої кривавої історії. Процес консолідації держав і націй був тривалим і аж ніяк не природним. Історично він викликав конфлікти в державах, які ми тепер вважаємо стабільними демократіями, так само як він викликає конфлікти в державах що формуються. ... Те, що тепер видається міцною, майже природною національною ідентичністю, є результатом символічної боротьби, а також культурного і цілком матеріального насильства»²³. Той самий К. Калхун стверджує: «Почасти однорідність національної культури, для створення якої Франції знадобився значний час, було саме те, чого сербські націоналісти намагались домогтися в Боснії за допомогою насильства, вбивств, терору. ... Але не слід вважати, що процес національної інтеграції у Франції чи інших західноєвропейських країнах був цілком мирним. Франція відома як одна з найбільш інтегрованих

країн Європи ... ця однорідність формувалась не тільки високоцентралізованою системою освіти, але й завойовницькими війнами, під час яких королі — особливо Бурбони — поступово поширили свій вплив на всю територію, яку тепер прийнято вважати «природним» шестикутником Франції»²⁴. Таким чином, шляхи націєтворення, відкриті свого часу євроатлантичними націями, нині ними ж закриваються для націй напів-периферійних і периферійних.

Націоналізм країн світ-системного ядра нічим не поступається, а навіть переважає націоналізм народів решти світу. І винятково великодержавне лицемірство спонукає стверджувати протилежне: «Якщо поглянути уважніше, то стає зрозуміло, що націоналізм властивий не тільки для слабких держав. Насправді націоналізм найбільш сильний в найбагатших країнах, хоча публічно до нього звертаються значно рідше, аніж в країнах слабких»²⁵. Державотворчий націоналізм сучасних напівпериферійних національних держав передбачає відвоювання права на відтворення тих форм націє- і державотворення, які вже були апробовані народами євроатлантичного світ-системного ядра.

¹ Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Домінік Шнаппер; [Пер. з фр. Р. Мадера]. — Харків: Фоліо, 2007. — С. 12.

² Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Ентоні Сміт; [пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала]. — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 212.

³ Брюейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання в Європі / Роджерс Брюейкер; пер. з англ. О. Рябов. — Львів: Кальварія, 2006. — С. 23. — Бібліогр.: с. 250–264. — ISBN 996-663-194-6. (в обкл.)

⁴ Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт; пер. з англ. П. Тарацук. — К.: Основи, 1994. — С. 67.

⁵ Шнаппер Д. Назв. праця — С. 12–13.

⁶ Шнаппер Д. Назв. праця — С. 12.

⁷ Сміт Е. Д. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / Ентоні Д. Сміт; пер. з англ. Р. Фещенко. — К.: К.І.С., 2004. — С. 125.

⁸ Там само. — С. 111.

⁹ Шнаппер Д. Назв. праця — С. 152.

¹⁰ Данн О. Нації і націоналізм в Німеччині 1770–1990 / Отто Данн; пер. с нем. И. П. Стребловой. — СПб.: Наука, 2003. — С. 225.

¹¹ Сміт Е. Д. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія. — С. 85.

¹² Сміт Е. Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху. — С. 213.

¹³ Данн О. Назв. праця. — С. 15.

¹⁴ Калхун К. Націоналізм / Крейг Калхун; пер. с англ. А. Смирнова. — М.: Территория будущего, 2006. — С. 236.

- ¹⁵ Сміт Е. Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху. — С. 212.
- ¹⁶ Шнаппер Д. Назв. праця. — С. 151.
- ¹⁷ Калхун К. Назв. праця. — С. 172.
- ¹⁸ Сміт Е. Д. Національна ідентичність. — С. 36.
- ¹⁹ Шнаппер Д. Назв. праця — С. 46ю
- ²⁰ Сміт Е. Д. Національна ідентичність. — С. 36.
- ²¹ Данн О. Назв. праця. — С. 276.
- ²² Сміт Е. Д. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія. — С. 126.
- ²³ Калхун К. Назв. праця. — С. 173.
- ²⁴ Там само. — С. 171.
- ²⁵ Валлерстайн І. Миросистемний аналіз: вступ / Іммануїл Валлерстайн; пер. с англ. Н. Тюкиной. — М.: Територія майбутнього, 2006. — С. 140.

РОЗДІЛ II ЕТНІЧНІ ТА РЕЛІГІЙНІ ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Бурдяк В. І.

КОНФЛІКТНІСТЬ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ЧИННИКІВ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОГО ДИСКУРСУ

Contradictions in the ethno-national causes of the political relations in the context of social discourse.

Contradictions in the ethno-national causes and their influence on the development of the political relations in the post-socialist states in the context of social discourse are analyzed in the article. The author points out existing scientific and methodological approaches to the political relations, connected with the way in which the political system is functioning, with the dynamics of the group rivalry for the statuses and power resources, with the behavioral characteristics of the subjects' realization of their goals etc. During the conceptual modifications political relations reflect real intercourse between the subjects of the political life created as a result of the influence of the different internal and external factors.

Political subjects bring certain constantly changing stereotypes, goals, interests into the relations with the other parties. Ethnic factor plays an important part in the political relations, it is the basis of the nation's psychological structure, it defines the peculiarity of the environment, psychology of a certain individual and group, promotes the formation of a peculiar type with dominating political preferences, methods and ways of obtaining its goals.

Сучасні процеси глобалізації, що охопили світ у всіх його різноманітних зв'язках і взаємодіях, мають фундаментальний характер. Локальність і автономність буття того чи іншого суспільства відходять у минуле, соціальний дискурс культур, у тому числі контроверсних — як за змістом, так і за способом функціонування та відтворення, — об'єктивно універсалізується. Суперечності цих процесів також втрачають локальність проявів. Будь-який конфлікт

стає значною мірою цивілізаційним, глобальним за характером, що несе загрози стійкому існуванню всього людства. Якщо додати до цих особливостей сучасного соціального простору й якісно нові ресурси та засоби (включно й інформаційні) соціального дискурсу, то стає зрозумілою масштабність проблем, з якими стикається сучасний світ. Зазначаючи принциповість даного контексту сучасних цивілізаційних процесів, А. Я. Анцупов та А. І. Шипілов цілком справедливо пишуть про існуючу дихотомію XXI століття: «Або воно стане століттям конструктивного вирішення конфліктів, або буде останнім століттям в історії цивілізації»¹. Незважаючи на категоричність даної тези, вона не позбавлена підстав. Очевидно, що вирішення колізій цього століття, вимагає адекватних й інструментально ефективних засобів політичного, економічного, соціального та духовно-пізнавального характеру, тобто сучасне соціальне пізнання вимагає операбельних знань з широким набором прикладних ресурсів, здатних адекватно інтерпретувати логіку соціальних процесів і виробляти певний інструментарій необхідної корекції й управління ними.

Зазвичай багатогранним явищем є й політичні відносини. Одні вчені ототожнюють їх загалом з політикою (Р. Дроуз), інші корелюють їхній зміст з характером функціонування політичної системи (Т. Парсонс), з динамікою суперництва груп за статуси і ресурси влади (Р. Дарендорф), з поведінковими параметрами реалізації суб'єктами своїх інтересів і цілей (Ч. Мерріам) тощо. Різні інтерпретації політичних відносин відображають їхні джерела, стан, елементи. Проте, при всіх концептуальних модифікаціях загально-визнано, що політичні відносини відображають реальну взаємодію суб'єктів політичного життя, яка склалася не у зв'язку з намірами лідерів чи програмами партій, а внаслідок впливу різноманітних внутрішніх і зовнішніх чинників.

Реалізуючи свої специфічні ролі і функції, політичні суб'єкти вносять у взаємини з іншими сторонами певні стереотипи, новації, цілі, інтереси, стимули, мотивації, які постійно змінюються. Модифікації станів і елементів політичних відносин виключають якусь заданість, визначеність у взаємозв'язку подій, явищ, ситуацій. Щодо розвитку політичних відносин, зауважимо, що вони зумовлені рядом детермінантів, серед яких важливе місце посідає етнічний чинник, виступаючи основою психологічного складу нації, визначаючи особливості середовища, психології конкретної особистості і групи. Він сприяє формуванню в них певного

типу з домінуючими політичними перевагами, методами і способами досягнення своїх інтересів.

Для постсоціалістичних країн і, зокрема для України, кінець ХХ — початок ХХІ ст. — це період демократизації політичних систем та суспільних відносин, а водночас і загострення міжетнічних проблем. З політичної точки зору більшість випадків загострення етнічних проблем у сучасному світі пов'язана з послабленням зв'язків вищого порядку, які об'єднують людей у наднаціональні групи. Так, лишень послабились міждержавні зв'язки постсоціалістичних країн наприкінці 1980-х рр., як відчутно зросла національна самосвідомість і, відповідно, виникли демократичні та національні рухи. На теренах колишнього СРСР (Україна, Молдова, Грузія, Латвія, Литва, Естонія тощо) та й у постсоціалістичних країнах ЦСЄ (Румунія, Болгарія, Словаччина, Чехія) вони спочатку вимагали відокремлення в культурній сфері (відродження національних мов, відновлення навчання цими мовами, створення національних ЗМІ тощо), а згодом перейшли до відкритих вимог політичної незалежності і державного суверенітету. Динамічний розвиток діяльності демократичних і національних рухів, зрештою, вплинув на утворення самостійних держав і краху інтернаціональних, які правлячі лідери намагалися розбудувати на наднаціональній, соціально-класовій основі.

Вважаємо, що нації як специфічні суб'єкти політики, надають процесам формування і розподілу державної влади особливої складності і своєрідності. Пов'язані з ними образи Батьківщини, патріотизму сьогодні можна віднайти у вимогах практично всіх (*лівих* чи *правих*) партій, які ініціюють суттєві зміни в політичних відносинах. Аналіз свідчить, що визначення партіями власних програмних цілей щодо даного питання і усвідомлення шляхів їхнього досягнення насамперед залежить від розуміння нації як специфічної суспільної групи.

У Стародавньому Римі поняття *нація* (від лат. *natio* — народ) використовували при назві невеликих народностей, застосовуючи водночас і поняття *етнос* — грецьке визначення племені (спільноти людей), об'єднаних кровною спорідненістю, зовнішньою подібністю, мовою і територією. Згодом термін *нація* використовували вже при характеристиці наслідків злиття кількох етносів, міграції, захоплення територій чи об'єднання земель. Однак трактування поняття в теоретичному і практичному значенні було значно ширшим. Часто воно означало й етнічну спільноту, і все

населення держави, а наприклад, в англійській мові — це й державу. О. Соловйов пише, що, спираючись на праці деяких вчених сучасних наукових шкіл, навіть у міжнародних документах поняття *нація* і *етнос* використовують як синоніми².

У сучасній науковій думці, поряд з розвитком теоретичних уявлень про націю як про специфічного і досить складного політичного актора, склалося й інше тлумачення — як про витвір буденної свідомості, що ускладнює аналіз реальних політичних процесів. Так, К. Поппер вважав, що «нації, раси, лінгвістичні групи» є «чистою вигадкою», яка не має жодного наукового і політичного значення³. До такої ж думки схилився його послідовник К. Вердері, вказуючи, що використання цього поняття в науковому аналізі досить ускладнене. Подібного підходу дотримуються і російські вчені В. Тішков⁴ та Г. Здравомислов⁵, заперечуючи реальне існування нації, і розглядають це поняття як метафоричне відтворення етнокультурної реальності. Проте конфліктність, яка притаманна етнонаціональним чинникам політичних відносин і дедалі частіше проявляється за сучасних трансформаційних умов у країнах, які розвиваються шляхом демократії, підтверджує, що конфлікт є іманентною властивістю життєдіяльності суспільства на всіх рівнях її організації. Реальна практика істотно розширила уявлення всіх соціальних наук про свій предмет і закономірності його функціонування та розвитку. Констатуючи цей факт, «Міжнародна соціологічна енциклопедія» зазначає, що «теорія конфлікту як особливий плин думки більше не існує. Її оригінальна аргументація стає загальноприйнятною: всі соціологічні теорії повинні сказати щось про повсюдність конфлікту в соціальному житті»⁶.

Водночас для людей, що ведуть діалог з владою, приєднання до таких спільнот є основою для висування реальних вимог до держави, які часто спричиняють політичні і соціальні конфлікти, зміни форм правління і організації суспільного життя громадян, переселення великих груп людей та інші масштабні політичні наслідки. Один з класиків сучасної конфліктології Л. Козер визначає, наприклад, соціальний конфлікт як боротьбу «за цінності і домагання на володіння недоступним для всіх статусом, владою і ресурсами, боротьба, в якій мета сторін полягає в нейтралізації свого супротивника, завданні йому шкоди чи його знищенні»⁷. У даному визначенні конфлікту фігурує досить помітний акцент одночасно на активність (діяльнісний початок), на предмет конф-

лікту і на спрямованість дій проти суперника. В інших випадках Л. Козер вказує і на негативне емоційне тло, що присутнє в настроях діючих суб'єктів конфлікту. Тож, маючи приклади розгортання та людських потрясінь і жертв нещодавнього російсько-грузинського конфлікту, на нашу думку, навряд чи правомірно говорити про віртуальний характер національних груп. Водночас, аналізуючи теоретичні трактування нації в сучасній соціально-політичній думці, слід визнати, що незважаючи на їхню чисельність, нині переважають два основних теоретичних підходи до її розуміння — конструктивістський та примордіалістський.

Серед прихильників першого підходу — Б. Андерсон, Е. Геллнер, К. Касьянова, В. Розенбаум, які трактують націю (результат цілеспрямованої усвідомленої діяльності того чи іншого суб'єкта) як *уявну спільноту*, як наслідок діяльності інтелектуальної еліти, що створює образи солідарності, як наслідок культивованої владою загальнодержавної солідарності тощо. Провідний представник цього підходу Е. Геллнер вважає, що основним суб'єктом, який, власне, продукує націю, — є держава: адже чітко визнаючи встановлені нею «певні загальні права і обов'язки стосовно одна одної», «групи людей стають нацією»⁸. Такого ж підходу дотримується Е. Хобсбаум, який відводить центральну роль у процесі формування націй механізмам мобілізації державними елітами етнічних почуттів своїх громадян і переносу етнічної ідентичності на рівень держави⁹. Отже, представники цього напрямку вважають, що політична діяльність, спрямована на захист уявної нації, і визнають її (діяльність) головним фактором, який створює націю як певну спільноту, підкреслюють, що на формування цієї групи держава впливає значно більше, ніж біологічна чи будь-яка інша зумовленість; вони стверджують, що така конструктивна діяльність держави повинна поєднуватися з доброю волею громадян та наявністю необхідних передумов, зокрема з певним рівнем культурної гомогенності (згуртованості) та освіченості суспільства.

Представники іншого підходу до формування нації — *німецького*, виходили з визнання її як органічної спільноти, що викристалізувалась на основі спільної культури. При такому підході і способі націєтворення особливого значення набувають етногенетичні фактори, найперше — мова, традиції і звичаї, які акцентували увагу на спільності походження людей, факторах кровного споріднення і духовної солідарності певної групи населення. Зазвичай такий підхід стимулював появу інтересів, які важко

раціоналізуються, активізував у людей ірраціональні емоції і почуття, в яких учувався *голос крові, поклик пращурів, подих рідної землі* тощо. Саме на цій основі поступово склався примордіалістський підхід, за яким нація — це спільність (група) людей, яка склалася об'єктивно і володіє цілком визначеними інтересами, існування якої не залежить від будь-яких свідомих дій. У межах примордіалістського підходу виникло чимало різних концепцій з власними *наборами* властивостей, притаманних національним групам.

На наш погляд, слід вказати й на соціобіологічні трактування (В. Рейнпольдс, В. Фалгер, Я. Він), які розвивали расистські ідеї Ж. Гобіно, Х. Мейнерса та інших, наголошували на расовій належності людей, факторах кровного споріднення, наполягали на природно-генетичному характері походження нації. У цьому розумінні, наприклад, визнані успадкованими людиною від народження ті чи інші погляди і стереотипи трактувалися як незмінні з часом, такі, що зберігали позитивне чи негативне ставлення до представників інших націй. Варті уваги також погляди Л. Гумільова, який запропонував розглядати етнічні (національні) рухи (спільноти) з точки зору наявності в них двох форм руху. Одна — біологічна, зосереджувалась на впливі географічного ландшафту, культурних факторів, взаємин з сусідами тощо; інша — соціальна — передбачала наявність особливого джерела розвитку — пасіонарності, що акумулювала людську енергію і проявлялася в поведінці конкретних осіб, які впливали на стиль і напрямок розвитку даної спільноти.

Досить цікаві, і водночас протилежні ідеї щодо вказаних вище, висловили представники культурологічного підходу (М. Вебер, Дж. Бренд), які розглядали націю як анонімну спільноту з однією культурою. Їхній послідовник, сучасний норвезький вчений Ф. Барт вважає, що етнічність (як один з проявів нації) — це форма організації культурних відмінностей, як своєрідних *маркерів*, що вказують на принципові риси етнічності, сформовані під впливом традицій, історичних, економічних та інших факторів. Усвідомлення цієї сукупності рис проявляється в розумінні людьми своєї національної ідентичності, тобто у визнанні персональної значимості своєї приналежності до цієї спільноти. При такому розумінні консолідація нації відбувалася тоді, коли люди усвідомлювали групові цінності як провідні орієнтири, що систематизували їхнє бачення світу. Визнання верховенства мови як важливого

носія й умови залучення людей до культурних цінностей, а також пріоритету природно опанованих, необхідних для життя цінностей, поєднувалося з запереченням домінуючого впливу території, на якій проживали носії даних цінностей, на зміст культурних мотивацій, традицій, життєвих стереотипів людей. Вважалося, що навіть представники різних етносів, які оволоділи і керуються однією системою цінностей, можуть розглядатися як представники однієї нації.

Це досить важливий підхід з погляду формування політичних націй у нових демократичних країнах. Адже подальший розвиток сучасних демократичних процесів в Україні та її найближчих сусідів — в Росії, Грузії, Румунії, Молдові тощо — значною мірою залежить не лише від домінуючих народів у цих поліетнічних державах, але й від етнічних груп, які представляють частину якогось народу чи національності. Як називати їх, щоб назва відповідала науковим критеріям, була зрозумілою людям і не ображала їхніх етнічних почуттів? Адже зазвичай, з визначенням характеру тієї чи іншої етнічної групи пов'язані політико-правові і політико-психологічні чинники. З погляду наукової термінології, і росіян в Україні чи Молдові, і татар у Криму, і угорців у Румунії тощо правомірно називати етнічними групами — тут у політологів труднощів немає. Але в середовищі самих національностей, а частіше — серед етнологів росіян в Україні називають народом, татар у Криму — національною меншиною; стосовно ж угорців у Румунії чи росіян у Молдові можуть бути труднощі з визначенням, оскільки їх у цих державах досить багато. Тому, на нашу думку, виважене, шанобливе ставлення до представників інших етнічних груп з боку національної більшості населення чи то в Україні, чи в Молдові, чи в Румунії, та, зрештою у будь-якій іншій країні — запорука розвитку цивілізованих етнонаціональних відносин кожного суспільства.

Одним з чинників актуалізації проблеми етноменшин у сучасному світі є її зв'язок із зростанням етнічної самосвідомості, національними рухами та динамікою міграційних процесів. На пострадянському просторі ця проблема сприймається досить гостро ще й тому, що внаслідок краху СРСР народи були поділені зовсім не умовними кордонами і для діаспор життєво важливим виявилось питання про те, громадянами якої держави вони повинні стати, тобто чи будуть вони іммігрантами, тимчасовими мешканцями чи меншинами в державах, де здавна проживають. Саме так

розглядається питання серед росіян у державах нового зарубіжжя, серед українців, грузин, молдован тощо у Росії, особливо між тими з них, хто приїхав, наприклад, до Сибіру, в Магаданську, Тюменську області чи Саха (Якутію) не на постійне місце проживання і після виходу на пенсію планував далі жити в Україні чи Молдові (а так звані *північні пенсії* їм тепер в Україні чи Молдові не виплачують).

У зв'язку з демократизацією і діяльністю правозахисних рухів питання про права громадян різних національностей для багатьох стало вже не декларативним, а цілком реальним і досить сильно впливає на політичні і соціальні відносини у суспільстві. Розглядаючи трикутник сусідніх країн — Україну-Румунію-Молдову, чи будь-яку іншу постсоціалістичну державу, зазначимо, що етнічні чинники політичних відносин мають тут свої позитивні й негативні прояви і в зовнішньому співробітництві між цими країнами, і у внутрішніх суспільних відносинах кожної з них, зокрема.

У межах багатовекторної зовнішньої політики України періоду незалежності особливо значення набули двосторонні відносини з державами-сусідами. Варто підкреслити, що в ті періоди, коли відносини між державами покращувалися — це відразу позитивно впливало на етнополітичні відносини в державах-сусідах, і навпаки — посилювалися негативні прояви у цій сфері, коли відносини ставали прохолодними. Наприклад, відносини з Румунією в цей період неодноразово погіршувалися і нині вони напружені через певні територіальні претензії щодо острова Зміїний та островів у гирлі Дунаю, які належать Україні і, без вирішення яких не може бути мови про підписання Договору про режим державного кордону та Угоди про делімітацію континентального шельфу й виняткових економічних зон між двома країнами. Ця ситуація відразу ж активізувала в суспільстві Румунії питання про інші територіальні домагання, адже серед румунського населення й досі поширена думка, що Україна не в праві володіти Північною Буковиною і румуни живуть надією повернути землі, втрачені їх державою у 1940 р. За роки демократичних перетворень у Румунії склалася багатопартійна система, в якій є цілий ряд *правих* партій. Саме вони всілякими засобами пропагують ідеї відтворення Румунії у кордонах 1940 р. Зокрема, в кінці 90-х рр. ХХ ст. ці ідеї досить широко використовувала в передвиборних кампаніях ультранационалістична партія *Велика Румунія*. Зауважимо, що вона займала в парламенті майже 30% місць

і була другою за чисельністю його фракцією, тобто її ідеї, програмні положення близькі і мають значну підтримку румунського електорату¹⁰.

Вкажемо й ще на один чинник — суб'єктивний, який пов'язаний з екс-президентом країни Іоном Ілієску. Він, у силу свого комуністичного минулого, вкрай болісно реагував на критику з боку правих націоналістичних і радикально-націоналістичних партій, спрямовану на його ніби-то нейтральну позицію щодо румунських територіальних прагнень. Страх бути звинуваченим у зраді національних інтересів змушував його гранично обережно підходити до вирішення територіальних питань¹¹. Тому, як наслідок, румунська дипломатія при І. Ілієску займала куди жорсткішу позицію щодо України, ніж при попередньому президенті Румунії — Емілі Константінеску. Чинний президент Румунії Траян Басеску продовжує таку ж державну політику щодо Північної Буковини, як і І. Ілієску. Складне переплетіння внутрішніх і зовнішніх політичних відносин у Румунії цього періоду — бажання стати членом НАТО і Європейського Союзу (тобто, поряд з іншими вимогами до членства в цих організаціях, обов'язковою також є відмова від будь-яких територіальних претензій), суспільні настрої, чинник І. Ілієску, а згодом і проблема Дунаю, мали досить сильний вплив на громадську думку та на позицію румунського МЗС. За словами українських експертів, на переговорах між двома державами впродовж постсоціалістичного періоду, румунські дипломати демонстрували намір модифікувати лінію проходження кордону. При цьому вони на словах визнавали непорушність останньої, а на практиці керувалися наступним принципом: закласти в договір про режим державного кордону положення, спроможні в майбутньому його *розхитати*, що дозволило б румунам претендувати на частину території України. Прикладом може служити історія з п'ятьма українськими островами у гирлі Дунаю. З ними у Бухаресті пов'язували долю майбутнього Договору та пропонували, щоб два з п'яти островів відійшли до Румунії. Звичайно, МЗС України також не міг погодитись з тим, щоб віддати частину своєї території. Як наслідок, у 90-х рр. XX ст. відбулася ціла низка переговорів, але вони не зрушили переговорний процес — сторони залишилися на власних позиціях.

Особливе місце у відносинах з державами-сусідами України займає Республіка Молдова, яка визначається як один з найважливіших партнерів. «Відносини Молдови і України оцінюються

аналітиками як добрі. Суперечливих точок дотику небагато. Молдова — серед небагатьох країн СНД, які з більшості питань Співтовариства підтримують Україну»¹². За роки незалежності у Молдові відбулося чимало подій — ухвалені закони «Про статус державної мови Молдавської РСР» і «Про функціонування мов на території Молдавської РСР», за якими молдавську мову перевели на латинську шрифтову основу (1989); парламент прийняв Декларацію про суверенітет Молдови (1990); прийняв нову назву «Республіка Молдова» (1991); проголошено незалежність і утверджено новий державний прапор — триколон (1991). О. Пономарьов вказує, що в Молдові «активно діяв Народний Фронт Молдови, який безперечно активізував державотворчі процеси в республіці, підняв рівень свідомості пересічних молдаван. Та не обійшлося без перегинів. В умовах, що склалися, ключові фігури політичної та інтелектуальної еліти Народного Фронту стали відкрито говорити про об'єднання з Румунією. І хоча підтримка румунського уряду щодо об'єднання була перебільшена, політичні та етнічні конфлікти між західним і східним берегами Дністра почали загострюватися... Все це призвело до придністровського сепаратизму»¹³.

Загострення етнічних і політичних розбіжностей між Молдовою та Придністров'ям спричинило конфлікт, у результаті якого Придністров'я виділилося в окреме політичне, економічне та культурне утворення. Відкрита позиція Народного Фронту Молдови щодо об'єднання з Румунією значно вплинула на розвиток конфлікту, втягнула в нього слов'янське населення Придністровського регіону, де росіяни й українці складають більшість, Чотирнадцяту російську армію, молдавську армію, поліцію та внутрішні сили Молдови. Кровопротиття тривало до середини липня 1992 р., аж поки президенти Молдови і Росії не підписали угоду про припинення вогню. Окремі збройні сутички ще тривали певний час, а коли об'єднані миротворчі сили Росії, Придністров'я і Молдови не зайняли позиції, ситуація поліпшилась. Так, на обох берегах Дністра була створена зона безпеки. План, розроблений при домінуючій участі Росії, закріпив існуючі кордони¹⁴, але не вирішив питання. Переговорний процес для вирішення Придністровського конфлікту періодично відновлювався за участю посередників, які аналізували основні договори та меморандуми, підписані сторонами конфлікту за пропозицією посередників. Політика України, Росії та Румунії щодо первинних об'єктів (Молдови та Придністров'я) не була постійною в сфері їх національних інтересів,

змінювалася внаслідок комплексу взаємопов'язаних подій міжнародного та внутрішнього характеру, і це зумовило різну ступінь їх участі в процесах врегулювання. Водночас, застосування посередниками дипломатичних заходів у ході розв'язання конфлікту дало можливість уникнути численних людських жертв та економічних втрат, що стало найбільшим позитивом.

Таким чином, аналіз проблеми засвідчує, що конфліктність етнонаціональних чинників політичних відносин у постсоціалістичних країнах у контексті соціального дискурсу процесу демократизації не просто виходять з визнання наявності нації та її особливих інтересів, але, до певної міри, і підштовхує до появи претензій на перевагу національно орієнтованих потреб над всіма іншими сподіваннями та задумами людей. Висока оцінка національних пріоритетів зазвичай поєднується з ідеями незалежності, що в свою чергу практично постійно викликає до життя вимоги отримання певної частини державного суверенітету і його політико-адміністративного закріплення. Конкретно це може означати надання нації певної автономії в межах держави і навіть появу самостійного державного утворення. Враховуючи високе політичне значення національних рухів у сучасних державах, їхній широкий громадський резонанс, у ряді випадків етнонаціональні чинники використовують як політичне прикриття для отримання влади цілком іншими соціальними силами. Така інструментальна форма етнонаціональних чинників досить часто стає зброєю проникнення на політичну арену тих сил, які не зацікавлені в публічному розголошенні і розкритті перед громадською думкою своїх дійсних намірів та цілей.

¹ Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология. Учебник для вузов. 3-е изд. — СПб, 2007. — С. 11.

² Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов. — М.: Аспект Пресс, 2000. — С. 169.

³ Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 1: Чары Платона. Пер. с англ. под ред. В.Н.Садовского. — М.: Феникс, 1992. — С. 357.

⁴ Тишков В. А. Этничность и власть в полиэтнических государствах. — М, 1994.

⁵ Здравомыслов А. Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. — М., 1997.

⁶ The International Encyclopedia of Sociology / Ed. by M. Mann. — N.Y.: Continuum, 1984. — P. 62.

⁷ Козер Л. А. Основы конфликтологии. Учебное пособие / Пер. с англ. А. А. Крашевского и М. В. Сорокина. — СПб, 2001. — С. 6.

⁸ Геллнер Э. Нации и национализм. — М., 1991. — С. 35.

⁹ Хобсбаум Э. Дж. Принцип этнической принадлежности и национализм в современной Европе // Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хорх и др.; Пер. с англ. и нем. — М.: Праксис, 2002. — С. 332–346.

¹⁰ Дзеркало тижня. — 2001. — 10 листопада.

¹¹ Биткова Т. Г. «Левые» в посткоммунистической Румынии // Партии и движения Западной и Восточной Европы: теория и практика. — М., 1997. — С. 163.

¹² Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Ред. кол.: Ф. М. Рудич (голова) та ін. — К., 1998. — С. 242.

¹³ Пономарьов О. Федералізація Молдови: вихід з придністровської кризи // Людина і політика. — 1999. — № 4. — С. 23–24.

¹⁴ Петрова І. В. Зовнішньополітичні чинники врегулювання Придністровського конфлікту. Автореф. Дис. канд. політ. наук. — Чернівці, 2007. — 20 с.

Гон М. М.

СЕМІОТИКА ЯК ІНСТРУМЕНТ ЕТНІЧНОГО ОБВИНУВАЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Сучасна людина існує у світі символів. Одні з них використовуються як сублімований засіб передачі інформації, що створює умови для її комфортної/безпечної життєдіяльності (знаки дорожнього руху, маркування різноманітних товарів тощо). Інші ж є продуктом політичної діяльності й, отже, використовуються в міжетнічній взаємодії, що визначає їхню амбівалентну роль у ній. Скажімо, поруч із партійними логотипами та емблемами — ті символи, які використовуються в якості одного з засобів інтеракціонізму з «чужими». У контексті такої взаємодії сакральні споруди і релігійна символіка, які відмежовують світ «ми» від «вони», це — фактори об'єктивної дихотомії. Одночасно функціонують й такі символи, які є продуктом уявлень, стереотипів, переконань, політичних ідеологій. Таким чином семіотика міжетнічної взаємодії має два виміри, один з яких можна трактувати її безпосереднім інструментом. Як засіб здійснення політичної діяльності, останній розщеплюється навпіл критерієм об'єктивності відображення минулого інтеракціонізму груп. При цьому суперечності чи конфлікти, незважаючи на те, чи є вони врегульованими, можуть бути семіотичними (наприклад, протистояння довокola

т.зв. Цвинтаря Орлят) або ж використовувати знакову систему як засіб досягнення тих чи інших політичних цілей.

Така реальність подекуди простежується у взаємодії титульної нації України з окремими етнічними меншинами. Зокрема, тими, які максималісти від науки та політики визначають, як групи, що стояли на заваді українського державотворення. Це зумовило появу окремих праць, що претендують на формулювання «вечерньої» характеристики ролі етнічних меншин в українській минувшині. Більше того, здається, маємо підстави говорити про те, що такі спроби дали новий, сказати б, вторинний імпульс. Ідеться про намагання винести такий формат роздумів про українське минуле в дитяче середовище. Приклад цього — книга В. Горбатюка «Про славу дівчинку Катрусю»¹. Не виділяючись концептуально на тлі публікацій дослідників-істориків, вона вирізняється тим, що, як визначено в її підзаголовку, адресована «дітям і дорослим».

Книга, як і будь-яка ідея, є пропозицією, що розрахована на певну читацьку аудиторію. Аналогічно політичним ідеалам/програмам, які повсякчас конкурують за підтримку певних груп чи спільноти загалом, друковане слово — це духовний продукт, який поставляє певні цінності на інтелектуальний ринок. У випадку з дитячою книгою, сюжетна лінія якої будується на основі реальних чи вигаданих подій, ідеться про спробу озброїти молодшу генерацію «своїх» певною схемою осмислення минулого титульної нації України. Саме фактор визначеного автором реципієнта став імпульсом, який спонукав нас обрати книжку «Про славу дівчинку Катрусю» об'єктом дослідження.

Трактуючи її як відтворення міжетнічних суперечностей в Україні на сучасному етапі, ми намагаємося дослідити книгу В. Горбатюка у параметрах дискурсу семіотики — данина гіпотезі про те, що уявлення про «чужого» в світогляді «пересічної» людини є, говорячи мовою комп'ютерних функцій, процесом «розархівування» того образу, який в її світосприйнятті ніщо інше, ніж похідне від певного первинного модуля. У цьому контексті знак, символ тощо — це той каталізатор, який значною мірою визначає «тональність», характер сприйняття функціонуючих поруч «чужих». Так, наприклад, всім жанрам української художньої літератури до завершення Другої світової війни зазвичай властиве розмежування соціокультурного простору за соціальним критерієм (вбогий/багатий). Функцію вертикалі дихотомії між бідністю й заможністю виконує лексема «осадництво». Як результат

формування закономірної шаблонності в оцінці тодішнього сьогодення: мало-і безземельний, відтак бідний — це українець; володіючий землею, заможний чужим (українським) коштом — то поляк. Ці компоненти, спільно з наголосом на українських злиднях, формують соціальний зміст «я», що протиставлявся польсько-«осадницькому» «не-я».

Цей приклад підтверджує очевидне: в контексті міжетнічних взаємин минуле здійснює подвійну роль. Воно, з одного боку, відтворює оцінки взаємодії іншостей у століттях, що канули в Лету. З другого боку, судження про інтеракціонізм «своїх» і «чужих» здійснює функцію одного з каталізаторів їхнього обопільного сприйняття на новому етапі взаємодії. Відтак виникає конкуренція за інтерпретацію етнічними елітами чи навіть політичними акторами тих чи інших подій, а загальніше — змагання за історію.

Це твердження, на нашу думку, не потребує особливого обґрунтування, оскільки етнічні спільноти, які тривалий час взаємодіють у конкретному етнополітичному організмі, зазвичай «здобувають» аргументи для обстоювання тверджень стосовно завданої їм кривди. Промовистий приклад цього — трактування українсько-єврейських взаємин. Домінуючою тенденцією у визначенні їхнього характеру здавна вважається якщо не конфлікт, то, принаймні, суперечності. Позиція ж, яку 1992 р. оприлюднив Я. Дашкевич (періоди рівноваги у взаємодії двох спільнот у XVI — на початку XX ст.), яка лише на окремих етапах характеризувалася стрімким загостренням їхніх взаємин², багатьма бачилася виключно ревізійною. Складно категорично стверджувати, чи справила вагомий вплив запропонована вченим концепція на подальшу оцінку спільної українсько-єврейської минувшини. Але, здається, нині вона так і не стала у вітчизняній історіографії домінуючою.

У контексті міжетнічних взаємин історія — це не тільки різночитання окремих її проблем етнонаціональними спільнотами. Вона — своєрідний полігон, на якому функціонують ті символи, які, внаслідок використання комунікативних каналів у кожній з груп, передаються нащадкам. Тому важливим є не тільки подача минулого в стандартизованій програмами освіти, а й відображення її в тих «неформальних» джерелах, які висвітлюють міжетнічну взаємодію.

Ведучи мову про роль історії в конструюванні міжетнічних взаємин у ширшому контексті (тобто таку, що «наповнюється» численними науковими і псевдонауковими розвідками), принципово

визначити, якою є внутрішній її дискурс. Адже пафос перемог чи навпаки — поразок, їхніх передумов — це та стартова позиція, яка визначає налаштованість етнофора на пошук причин невдач «своїх» або ж навпаки — з'ясування запоруки перемог і звершень.

У цьому контексті зауважимо, що тривала бездержавність, як нам здається, позначилася на домінантних тенденціях концептуалізації історії України. Багатьма (якщо не більшістю) сучасними дослідниками вона зображується як етнічна минувшина. Відтак ті спільноти, які формували чи досі продукують простір її полікультурності, здебільшого залишаються поза увагою. Така ознака вітчизняної історії закономірна, оскільки та модель її написання, яка сьогодні домінує, є компенсаційною за своїм еством.

Водночас одна з важливих рис останньої, вважають ряд вітчизняних дослідників, — це пафос трагізму. З цього приводу О. Слоновьська, наприклад, стверджує: на сучасному етапі домени української нації (Наука, Історія, Мова, Армія, Сім'я, Любов) функціонують в історії на тлі мазохістського підходу до її осягнення. Він проявляється в зосередженні уваги не на перемогах, а навпаки — на зазнаних у різний час поразках³. Пошук їхніх причин подекуди призводить до іншої крайності: обвинувачення «чужих» в невдачах українців.

Така конструкція є цікавою для роздумів про тенденції, які визначилися в публікаціях тих дослідників, що репрезентують максималістські оціночні судження. Вони не тільки виписують історію України як історію її сучасної титульної нації, а й звертаються до теми національних меншин майже винятково задля того, щоб віднайти причини невдач українців.

Поділ ролей, який простежується в таких конструкціях (хороші, доблесні — «свої», кривдники, підступники тощо — зовнішньополітичні сили та етнічні меншини, що проживали на українських землях) нерідко ґрунтується на відвертій гіперболізації ролі «чужих» у політичних та економічних процесах. Така концепція, зрозуміло, відповідає інтересам одних — спроба в такий спосіб довести об'єктивність неврегульованих тих чи інших актуальних для етнонації завдань, а водночас вибудовує дихотомію, яка формується не стільки внаслідок об'єктивного співіснування іншостей, скільки в результаті спроб конкретизувати функцію, яку «вони» виконували в «ми»-життєдіяльності. Застосування такої одномірної схеми призводить до того, що ті, хто співіснував з українцями пліч-о-пліч, нерідко зображуються фактором злого

фатуму. Саме в такій схемі нерідко пояснюються й причини проблем України на сучасному етапі. Вона — підтвердження того, що функціональний в історичному дискурсі «чужий» є тим, на кого покладається невдячна роль винного в проблемах титульної нації України.

Цей оціночний максималістський концепт чітко виписаний у згаданій казці В. Горбатюка, яка є відправною точкою для наших міркувань. У своїй зав'язці й розвитку дії вона — виключно політизований маніфест автора, який узалежнює долю етнонації не від мобілізації «своїх», а від сили «чужих». Активність перших у таких судженнях, які на сьогодні є вже усталеною тенденцією, повсякчас апріорно визнана, трактується такою, що акумулювала максимальні можливості українців. Одночасно не піддається сумніву й потенціал «чужих». Така схема, зрозуміло, вульгаризовано спрощена й, сказати б, автореабілітаційна. Відтак вона далека від об'єктивності й щодо тих, кому зазвичай приписуються провини тими дослідниками, які сповідують праворадикальні ідеали.

Ця фабула небезпечна для міжетнічної взаємодії. Адже індивідуум постійно функціонує в семіотичному соціокультурному просторі. Згідно з Юргеном Хабермасом, цьому сприяють передусім об'єктивні фактори, оскільки природній «релігійний символізм» є проявом колективної самосвідомості⁴. Остання ж базується на спільному досвіді, власне, є її похідною.

Отже, життєдіяльність етнофорів відбувається в оточенні сакральних споруд. Вони, умовно кажучи компоненти архітектурної статички, співіснують з іншими його суб'єктами — пам'ятниками, обелісками, каплицями тощо. Кожен з цих об'єктів створює «вікна», через які інформація про минуле, виплекані «своїми» цінності передається новим поколінням. За умов України значимим є й інше очевидне: вона — поліетнічна держава.

Згідно із сюжетною лінією казки, серед кривдників українців — т. зв. мокселі, етнічно не конкретизовані, але типізовані «пейсатими» невідомі люди (дослівно: «А із тими мокселями / Із червоними зірками / На нехрещених лобах / На весь світ наводив страх / Змій пейсатий, стоголовий, / Горбоносий, густобровий...»⁵). У різних варіаціях одні та другі — ті, хто пропонує, радше навіть нав'язує, альтернативний доцільному мешканцям України шлях. Його речники трактуються тими, хто володіє визначальною можливістю розставляти крапки над «і» в суспільному бутті. Така схематизація сюжетної лінії — спроба обіграти класичну для казок

зав'язку про взаємодію ситуативно знесиленого світу Добра й незмірно сильного Зла.

Специфіка аналізованого тексту полягає в тому, що Зло (згідно з образами книги В. Горбатюка — Змій) — не «безлике», або ж не метафоричне невідоме, а сила, яка ідентифікується з «чужинцями»⁶. Це означення прив'язуються до конкретного семіотичного образу: Зло — символ, який застосовується для характеристики витвореної «чужинцями» сили: «Всі на нього (Змія — М.Г.) працювали, / Все, що мали, віддавали. / Не було такої сили, / щоб проклятого убила. / Люд стогнав, корився долі, / Жив у рабстві, у неволі»⁷.

Заслугує уваги й поділ автором «Казки для дітей і дорослих» населення України на автохтонів і чужинців. Він загалом не є інноваційним, адже ця практика віддавна властива окремим націоналізмам. Зокрема, польському: частина його речників періоду існування Другої Речі Посполитої (1918–1939 рр.) розмежувала громадян на «законних жителів» і «гостей» (до останніх віднесено євреїв⁸). Оперування категорією «гості» — відображення їхньої позиції стосовно тимчасового перебування представників цієї етнічної меншини в Польщі. Прискорення їхньої еміграції з неї мала сприяти т. зв. «ексмісія», тобто їхнє примусове виселення. Це завдання, що прийшло на зміну курсу «стримання і спихання», визначало стратегію польських націоналістів щодо євреїв протягом 1930-х рр.⁹

Поділяючи таку оцінку термінології, яку застосовували польські націоналісти, та спираючись на текст книги В. Горбатюка, робимо висновок, що він мислить так само.

Для аналізу відтворення в навчальній чи художній літературі минулого визначальною є, звичайно, позиція автора. Адже, як справедливо стверджує А. Вилечала, «...дискурс пам'яті, на відміну від дискурсу пригадування, зі своєї природи є елітарним дискурсом, у якому беруть участь переважно інтелектуальні еліти»¹⁰. Сформульовані ними концепції й твердження віддзеркалюють їхній курс на примирення чи навпаки. Протиставлення «чужих» (навколо давно минулих подій) без урахування причин їхнього позиціонування перетворює тлумачення історичного процесу на прилучення конкретних осіб з числа інтелігенції до конкуренції за таку схему інтерпретації історії, яка враховує інтереси винятково «своїх». Відтак минувшина перетворюється в поле своєрідних баталій інтелектуалів, а одночасно вона здійснює функцію

плацдарму, на якому формуються міжетнічні стосунки вже на новому історичному етапі.

У такому трактуванні книга — це один із засобів, які використовують представники старшої генерації нації для передавання інформаційного коду молодому поколінню. Трактуючи книжку В. Горбатюка як спробу інтеграції в такий комунікаційний канал, оцінюємо її, враховуючи зміст і художнє оформлення цього «доробку», як намагання нав'язування дітям політизованого стереотипу.

Реалізація цієї мети здійснюється не тільки текстом, але й засобами графіки. Для конкретизації образу Зла В. Горбатюк «прикріплює» на їхні лоби червону зірку, а художник О. Кравченко зобразив змія з пейсами, ярмулками на головах та іншими атрибутами зовнішнього типу єврея-традиціоналіста¹¹. Такий хід у роботі художника — не просто ілюстрація ідейно-сюжетної концепції книги, а намагання символізувати образ кривди, якої зазнають українці.

Отже, йдеться про малюнок, який ґрунтується на символі, що насичений політичним змістом і тому інтерпретується нами як знак. Звернення до читача із застосуванням засобів художньої творчості не тільки «вдала», враховуючи вікові особливості сприйняття потенційного реципієнта, стратегія автора й художника. Воно, з точки зору теорії комунікації, має спровокувати, з одного боку, сприйняття інформації, з другого — її інтерпретацію та застосування. Адже, згідно з міркуваннями знаного представника семіотики Чарлза Сендерса Пірса, «знак звернений до когось, отже, творить в думці іншої особи знак еквівалентний чи більш розвинутий»¹². Відтак маємо підстави твердити, що книга В. Горбатюка формує переконання про «чужого» як ворожого «своїм».

При цьому важливо, що зміст його розуміння історії вщерть суб'єктивний, такий, що базується на ідеї колективної провини та реанімує стереотипи, які, здається, поступово втрачають своє значення в середовищі молоді. Тим паче вони не властиві дитячому середовищу. Їхнє подальше функціонування серед молодшої генерації українців безпосередньо адекватне нав'язуванню монохромних образів «чужих».

Заслугує на увагу і той факт, що книжка В. Горбатюка — своєрідний заклик до батьків укралювати в свідомість дітей запропоновані автором і художником кліше. Відтак класичне для навчально-виховного процесу читання має, за їхнім задумом, перетворитися у вrostання дітей у запропонований стереотип.

Застосування теоретичних положень семіотики дозволяє трактувати такі дії нав'язуванням читачу т.зв. впорядкованого об'єкта. Він адресується тим реципієнтам, які не володіють навиками самостійного аналізу минулого. Відтак вони — потенційні «клієнти» на «придбання» спотвореного, цілком суб'єктивного ідеологічного продукту. Історична освіта, особливо ж пропедевтична, значною мірою й будується саме на такому механізмі: автоматичному сприйнятті запропонованої авторами підручників інформації, що сприймається як апріорно правильна. В цьому контексті твердження В. Їльге стосовно того, що підручники і шкільна програма, поруч з пам'ятниками та символікою, є знаряддям політики історії, не викликає сумнівів¹³.

Соціалізація малюків і школярів молодших класів в історії, етнічній минувшині не вимагає осмислення контрверсійних питань і їхньої внутрішньої дискусії. Пропедевтика, здається, навпаки базується на спрощено-ідеалізованих сюжетах, які значною мірою ґрунтуються на взаємодії двох сил: справедливих і правильних «своїх» та кривдників-«чужих». Такі конструкції відповідають дитячому світосприйняттю про змагання в повсякденному житті Добра і Зла. В книзі В. Горбатюка останнє постає впорядкованим об'єктом і є відповідником словесно означеним «мокселям» та художньо зображеним євреям.

Дискурс семіотики спонукає й до іншого висновку: зазначена книга провокує перетворення тих, хто сприйме її ідейно-художній зміст, на свідомих чи несвідомих суб'єктів міжетнічних суперечностей. Адже специфіка символічних конфліктів полягає в тому, що вони «...не вимагають безпосередньої участі в подіях, щодо яких точиться суперечка»¹⁴. Разом з тим соціалізація в стереотипі — не тільки імпульс до оперування ним. Стереотип створює потенційну загрозу його застосування у взаємодії з «чужими». Таким чином суперечності, які зростають на ґрунті етнічних обвинувачень, створюють передумову, коли символічний конфлікт провокує «розархівування» образів і застосування отриманої інформації в інтеракціонізмі з тими, хто творцями інтелектуального продукту трактуються кривдниками.

Застосування цих міркувань до конкретного прикладу зумовлене тим, що, згідно з міркуваннями Брайана Вайнштейна, «мова політики» — це сукупність символів, метафор та риторичних засобів політичного дискурсу¹⁵. В кожній з названих проекцій книга В. Горбатюка заслуговує на оцінку як така, що провокує не

міжетнічний компроміс, а навпаки — оперування етнічним обвинуваченням, що ґрунтується на принципі колективної провини й продукується громадськістю засобами семіотики.

Гадаємо, це усвідомлюють ті, хто причетний до видання книги В. Горбатюка. Недарма в ній відсутня інформація про видавництво та її тираж. Водночас вміщена в книжці подяка за підтримку проекту народному депутату України I–IV скликання В. Червонію — своєрідна підказка громадськості стосовно політичної сили, яка сприяла оприлюдненню цього специфічного (виданого в жанрі дитячої літератури) політичного маніфесту щодо «виявлених» кривдників українців. Така підказка стосовно давніх чи сучасних ворогів — загальновідомий прийом політики. Задля полегшення її сприйняття читачем, творці книги оперують впорядкованим об'єктом, чим сприяють його поширенню. Це та мова політики, яка торує шлях не до пошуку міжетнічного консенсусу в Україні, а навпаки — сприяє функціонуванню суперечностей «своїх» і «чужих» у ній.

¹ Горбатюк В. Про славу дівчинку Катрусю. Казка для дітей і дорослих. — Б.м., 2007. — 24 с.

² Дашкевич Я. Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (XVI — початок XX ст.) // Сучасність. — 1992. — № 8. — С. 51–52.

³ Слоновьська О. Слід невловимого Протея. Івано-Франківськ — Коломия, 2006. — С. 441.

⁴ Трофимов С. В. Два новых подхода к учению Эмиля Дюркгейма о религии // Вестник Московского университета. Социология и политология. — 2002. — № 3. — С. 83.

⁵ Горбатюк В. Про славу дівчинку Катрусю... — Б.м., 2007. — С. 4.

⁶ Там само. — С. 3.

⁷ Там само. — С. 4.

⁸ Mich W. Obsy w polskim domu. Nacjonalistyczne koncepcje rozwoju narodu polskiego. 1918–1939. — Lublin, 1994. — S. 17.

⁹ Там само. — S. 53, 55.

¹⁰ Вилечала А. Карусель із сусідами // Критика. — 2008. — Ч. 4. — С. 12.

¹¹ Горбатюк В. Про славу дівчинку Катрусю... — С. 4–5, 20.

¹² Мітосек З. Теорії літературних досліджень / Пер. з польської. — Сімферополь, 2005. — С. 251.

¹³ Їльге В. Змагання жертв // Критика. — 2006. — № 5. — С. 14.

¹⁴ Вилечала А. Назв. праця. — С. 11.

¹⁵ Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / Перекл. з англ.; Гол. ред. і автор передм. Дж.Перлін. — Харків, 2001. — С. 112.

ПУБЛІЧНІ МЕХАНІЗМИ УПРАВЛІННЯ
ЕТНОПОЛІТИЧНИМИ КОНФЛІКТАМИ:
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ

The article presents the integral conception of the public mechanisms of the regulative influence on the ethnic conflict development which is based on the new theoretical and practical approaches. It also introduces the innovative model of the ethnoconflictological management system as well as the content of the basic integral parts of this system.

Крах біполярного світу, зумовлений розпадом СРСР, породив низку етнополітичних конфліктів у колишній Югославії, а також на Північному Кавказі і в Закавказзі, у Придністров'ї, в Середній Азії та в інших регіонах пострадянського простору. Ланцюгова реакція, пов'язана з посиленням міжетнічної напруженості, охопила і деякі регіони України, зокрема Автономну Республіку Крим, Чернівецьку і Закарпатську області. Найскладнішою є ситуація в Автономній Республіці Крим за умов масового повернення і адаптації депортованих у роки сталінського режиму народів: кримських татар, болгар, вірменів, греків, німців. Приклад Криму свідчить про те, що загострення етнонаціональної конфліктності покладає особливу роль на державу, на ті механізми, які має у своєму розпорядженні влада для зниження напруженості в етнополітичній сфері і запобігання етнічним конфліктам¹. Водночас сучасні академічні дискусії, які нині тривають на тлі публічності в політики, актуалізують пошук публічних механізмів управління етнополітичною сферою. Вони також формуються урядовими структурами у кооперації з інститутами громадянського суспільства². Відтак, можна стверджувати, що теоретичне осмислення подібних підходів стає одним з першочергових завдань сучасних етнополітичних досліджень, зокрема, здійснених українськими вченими у галузі етнополітології, і тут слід відзначити роботи О. Антонюка, І. Варзара, М. Вівчарика, В. Євтуха, В. Ігнатова, О. Картунова, Г. Касьянова, А. Кіссе, В. Котигоренка, І. Кресіної, В. Крисаченка, І. Кураса, А. Леонової, Л. Лойко, О. Майбороди, О. Маруховської, М. Обушного, І. Оніщенко, В. Панібудьласкої, М. Панчука, Г. Перепелиці, М. Пірен, А. Пойченка, І. Прибиткової, В. Ребкала,

С. Римаренка, Ю. Римаренка, В. Скуратівського, Л. Шкляра, М. Шульги та ін. У працях цих дослідників закладені загальні концептуальні й методологічні основи дослідження етнополітичних процесів.

Серед російських академічних дослідників у галузі етнополітичної конфліктології плідно працюють такі автори, як А. Абашидзе, В. Авксентьєв, Л. Дробіжева, М. Лебедева, В. Малькова, А. Прузаускас, М. Савва, Є. Степанов, Т. Стефаненко, Е. Тагіров, В. Тішков, Л. Хоперська, С. Чешко, Г. Солдатова, В. Стрелецький, О. Ямсков та ін.

Незаперечний інтерес викликають ідеї, сформульовані західними вченими: У. Альтерматтом, Дж. Бертоном, Дж. Беррі, Т. Гарром, Дж. Хатчінсоном, Е. Гелнером, К. Гірцем, Дж. Горовіцем, В. Кімлічкою, Л. Козером, Р. Коллінзом, Дж. Ротшильдом, Е. Смітом, Р. Ставенхагеном, Р. Фішером, К. Хайесом та ін.

Безпосередньо етноконфліктологічним дослідженням в Україні тривалий час приділялася, на нашу думку, недостатня увага. Однак останнім часом ця проблематика почала активно розроблятися вітчизняними науковцями. Відзначимо три дисертації на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук, які були захищені в Україні, — Г. Перепелиці³, В. Котигоренка⁴ та А. Кіссе⁵. Зокрема, дослідження Г. Перепелиці присвячено проблемі воєнно-політичних конфліктів і воєн сучасної епохи, що мають етнополітичний характер. Використовуючи методологію, запропоновану теоретиками соціального конфлікту (Р. Дарендорф, Л. Козер та ін.), автор проаналізував передумови військово-політичного конфлікту, його структуру, типологію і етнополітичні особливості сучасних воєнно-політичних конфліктів. У монографіях Г. Перепелиці всебічно досліджуються регіональні та субрегіональні конфлікти на теренах колишнього СРСР (конфлікти у Придністров'ї, грузино-абхазський конфлікт, конфлікти у Південній Осетії, Нагірному Карабаху та Чечні) і колишньої Югославії (сербохорватський і боснійський конфлікти, конфлікт у Косові).

Дисертаційне дослідження В. Котигоренка присвячене етнічним конфліктам та суперечностям у сучасній Україні. Автор розкриває природу, зміст та динаміку етнічних конфліктів в Україні через специфіку розвитку етнодемографічної та етносоціальної структури українського суспільства, особливості вітчизняної економіки і політики, культури і суспільної свідомості та психології, вплив геополітичних і цивілізаційних викликів сучасності,

активізацію етнічних спільнот у демонструванні та обстоюванні власних інтересів у перебігу та після здобуття Україною незалежності.

А. Кіссе у дисертаційному дослідженні виокремлює чинники, покладені в основу виникнення і розвитку етнічного конфлікту, визначає оптимальні політичні стратегії та правові механізми його розв'язання і постконфліктного врегулювання. На особливу увагу заслуговує підхід цього автора до окреслення оптимальних механізмів запобігання етнічним конфліктам, а також виявлення специфіки управління етнічним конфліктом на стадії його ескалації.

Значним внеском у розвиток вітчизняної етнополітичної конфліктології є публікації О. Маруховської^{6;7;8}, яка фактично вперше в українській науці запропонувала термін «політична етноконфліктологія». Роботи цього автора містять оригінальний підхід до періодизації еволюції етнополітичних конфліктів, розкривають особливості запобігання ескалації та врегулювання етнополітичних конфліктів.

Аналіз досліджень у галузі етнополітичної конфліктології підтверджує необхідність і своєчасність теоретичного осмислення і практичного обґрунтування концепції формування публічних механізмів управління етнополітичними конфліктами. Необхідність подібної концепції зумовлена тенденціями розвитку етнополітичних процесів в Україні і невідкладними завданнями, що постають перед етнонаціональною політикою за умов системного реформування й демократизації суспільства. Виходячи з цього, **метою даної статті** є обґрунтування концептуальних засад розробки і функціонування публічних механізмів управління етнополітичними конфліктами.

Сучасні дослідження проблеми управління етнополітичними конфліктами за своєю суттю є міждисциплінарними. Певною мірою вони є результатом синтезу різних академічних напрямів. Перш за все це — комплекс наук, що вивчають етнічну сферу суспільного життя, до якого зазвичай відносять етнологію, етносоціологію, етнополітологію, етнопсихологію тощо. Водночас дослідження згаданої проблеми має бути пов'язане з безпосередньо конфліктологічним знанням, що включає як теоретико-методологічні дослідження, так і практико-прикладні розробки.

У цьому контексті доцільно звернутися до теоретичних розробок О. Авксентьева і О. Маруховської, які розглядають етнополітичну конфліктологію як крос-дисциплінарну галузь суспільствознавства,

засновану на поєднанні принципів і методів етнологічного і конфліктологічного аналізу суспільних процесів⁹. За визначенням О. Маруховської, політична етноконфліктологія — це «наука про закономірності виникнення, розвитку, регулювання та вирішення етнополітичних конфліктів». На думку цього ж автора, завдання даної науки такі: «вивчення причин зародження й ескалації етнополітичних конфліктів, з'ясування їхньої сутності й характеру, виявлення закономірностей і тенденцій розвитку. А головне — пошуку ефективних, цивілізованих шляхів і методів розв'язання та спрямування в конструктивне русло»¹⁰.

Концептуальний вимір проблеми управління етнополітичними конфліктами націлює на чітке окреслення об'єкту і предмету дослідження. У цьому контексті уявляється доцільним порівняльний аналіз об'єктів етнополітології і етнічної конфліктології, який засвідчує, що в першому випадку об'єктом виступає комплекс засобів політичної діяльності, які мають вплив на етнонаціональну сферу життя суспільства (діяльність як держави, так і недержавних політичних інститутів), процеси політизації етнічності на рівні особистості й етнічного колективу, вияви етнічного фактора у сфері політичного життя суспільства і міждержавних відносинах. Водночас головним об'єктом етнополітичної конфліктології є процес політизації етносів, їхній вихід на арену політичного життя, протистояння і боротьба між собою за збереження чи зміну статусу, за контроль над територією, ресурсами тощо, а також боротьба за чи проти режиму або уряду, за вплив на органи влади і т. п.¹¹ Як бачимо, у структурі об'єкта двох наук відзначаються збіги: обидві вивчають процеси політизації етнічності, прояви етнічності в політичній сфері, поведінку політизованих етносів, їхню позицію стосовно органів державної влади.

Не менш актуальним видається сьогодні розгляд проблеми управління етнополітичним конфліктом в контексті співвідношення теоретичних та методологічних підходів етнополітології та етносоціології. Ці науки є складниками системами гуманітарних наук, кожна з них вивчає сучасне суспільство і формує нові уявлення про можливості його розвитку. Практично збігається й об'єкт дослідження цих наук — поліетнічні суспільства. На думку В. Євтуха, етнополітологія в об'єкт свого дослідження включає людину, етнонаціональні спільноти (етноси, нації, етнічні групи), етніцизм і націоналізм, етнополітичну культуру, державу та її інститути, політику держави в етнонаціональній сфері¹². І. Курас вважав за

доцільне окреслити предметне поле етнополітології таким чином: проблеми теорії, історії та динаміки розвитку національних процесів в Україні, взаємопроникнення і взаємовпливи політики, політичної культури, етнонаціональних, регіональних, релігійних відносин; правові, соціально-політичні та етнопсихологічні механізми регулювання міжетнічних конфліктів, взаємостосунки титульного етносу та інших етнічних спільнот; українці поза межами України¹³.

Об'єктом етносоціології вважаються етнічні спільноти суспільства — етноси, нації, етнічні (національні) меншини; субетнічні групи; мігрантські групи; діаспорні спільноти тощо. Отже, етносоціологія концентрує увагу на параметрах соціальної структури етнічних спільнот, на вагомих явищах культури різних етносів та їхніх представників, на взаємозумовленості змін у їхній культурі, етнічних орієнтаціях, на закономірностях й особливостях міжетнічних стосунків. У цьому контексті одним із головних завдань етносоціології є з'ясування механізму відтворення етнічних явищ, їхньої взаємодії з суспільними явищами того чи іншого соціального організму¹⁴.

З огляду на це можна стверджувати, що дослідження проблеми управління етнополітичними конфліктами за своєю суттю є міждисциплінарним, що вимагає синтезу досягнень етнополітології, етносоціології, етнопсихології, соціолінгвістики, теорії міжнародних відносин, етноконфліктології тощо. Хоч в Україні за останні роки багато що зроблено для розвитку досліджень у цій галузі, однак ще не вироблено чіткої і ефективної концепції управління етнополітичним конфліктом. Досі немає розгалуженої інфраструктури експертного моніторингу етнополітичних конфліктів, як і відповідного етноконфліктологічного менеджменту. Йдеться про систему, здатну помітити зародження конфліктної ситуації, виявити її «больові точки», проаналізувати динаміку напруженості і на цій основі запропонувати відповідні стабілізаційні заходи¹⁵. Подібні наукові розвідки містять у собі суттєвий евристичний потенціал завдяки саме їхньому міждисциплінарному характеру і є перспективним напрямом подальших наукових досліджень.

Прикладний характер досліджуваної проблеми вимірюється здатністю держави та громадянського суспільства впроваджувати у суспільну практику публічні механізми управління етнополітичними конфліктами. Це, у свою чергу, потребує реалізації системи заходів, спрямованих на формування постійного діалогу держави

й етнічних груп з метою забезпечення їхніх базових потреб. При цьому слід враховувати особливості міжнаціональних відносин у різних регіонах, а саме: чисельність етнічних спільнот, компактність і дисперсність їхнього розселення, історичний, соціально-економічний та культурний розвиток етнічних груп, ступінь їхньої політизації, наявність конфліктного потенціалу у міжетнічних відносинах в минулому та сучасні суперечності, рівень міжетнічної напруженості. Усі ці та багато інших об'єктивних і суб'єктивних чинників потребують не уніфікованого, а гнучкого, диференційованого підходу при регулюванні етноконфліктних ситуацій та запобіганні їм.

Для забезпечення синхронного і своєчасного впливу державних і суспільних структур на розвиток етноконфліктної ситуації необхідним, на наш погляд, є створення *системи етноконфліктологічного менеджменту* (СЕМ). Така система являє собою передумову ефективного управління етноконфліктними взаємодіями. Структурно-функціональне виявлення елементів подібної системи може здійснюватися через аналіз сукупності політико-правових, економічних, організаційних, політико-психологічних та інших механізмів. Нижче пропонуємо власне бачення концептуальних засад СЕМ, яке може зазнавати корекції залежно від специфіки регіону.

Система етноконфліктологічного менеджменту може виконувати кілька функціональних завдань:

- запобігання небажаним для розвитку суспільства етноконфліктним процесам. Тут головну роль може відігравати політико-правова діяльність органів державної влади, виховання, освіта;
- обмеження крайніх насильницьких форм етнополітичного конфлікту в рамках існуючого правового простору. Тут головну роль мають відігравати політико-правові структури публічного управління, зокрема, органи місцевого самоврядування;
- ізолювання конфліктуючих сторін, які прагнуть заподіяти фізичні каліцтва або знищити одне одного. Відповідальність за цю сферу покладається на правоохоронні органи;
- послаблення або нейтралізація агресивності, ірраціональності конфліктуючих сторін. Провідну роль тут мають відігравати етнопсихологічні та соціальні служби;
- недопущення провокацій за умов етнополітичного конфлікту, що зароджується. Головні функціональні обов'язки тут виконують етноконфліктологи, які володіють технологіями мінімізації деструктивних елементів в етнічних конфліктах;

– стимулювання і підтримка відкритого прояву суперечностей у конфлікті. На цьому етапі головну роль мають відігравати органи публічної влади і управлінці, які залучені до переговорного процесу¹⁶.

Першочерговим завданням етноконфліктологічного менеджменту є формування *політико-правових механізмів* запобігання етнічним конфліктам, завдяки яким забезпечуються реальні правові гарантії захисту етнічних меншин. Система законодавчих актів, через яку реалізується політико-правове регулювання етнонаціональної сфери, виконує превентивну функцію етноконфліктологічного менеджменту, завдяки чому можливе зниження міжетнічної напруженості в етноконфліктогенних регіонах. Проте головною проблемою в цій сфері залишається не тільки невиконання законів і численні правові колізії, але й відставання законодавчого процесу від реальної етнополітичної динаміки. Не менш складні проблеми виникають у зв'язку з упровадженням міжнародного законодавства в український правовий простір, внаслідок чого виявляються розбіжності в міжнародних і місцевих стандартах державного регулювання становища етнічних меншин.

Головне функціональне навантаження в системі етноконфліктологічного менеджменту виконують публічні механізми управління етнічними конфліктами, які створюються на місцевому та регіональному рівнях. Це пов'язано з тим, що розвиток системи участі етнічних спільнот у регіональному управлінні є одним з головних ресурсів етноконфліктологічного менеджменту. Особливі функції в цьому процесі виконують децентралізація і автономізація. Використання згаданих вище механізмів сприяє включенню національних меншин у процес регіонального управління, а це, у свою чергу, дає змогу знизити міжетнічну напруженість і підвищити ефективність реагування державних структур місцевої влади на кризові ситуації. При цьому вкрай важливим є розробка продуманих і гнучких механізмів взаємної зацікавленості центру, регіонів та місцевих спільнот, узгодження їхніх інтересів та позицій.

Світовий досвід свідчить, що в складних ситуаціях, коли через низку причин неможливо забезпечити ефективно діючий правовий простір, на регіональному рівні утворюються структури, які використовують потенціал місцевих владних утворень, інститути народної дипломатії, а також власні заходи економічного і політичного впливу на суб'єкти етнополітичних конфліктів, які визначаються

шляхом консенсусу. Місцеве самоврядування може взяти на себе функції своєрідної системи колективної регіональної безпеки. Для досягнення цієї мети необхідно створити систему, яка дає змогу суб'єктам прийняття управлінських рішень володіти всією інформацією про життя етнічних груп на рівнях район — область (автономна республіка) — центр; здійснювати збирання, обробку й аналіз цієї інформації в режимі постійного моніторингу; за певною технологією вибудовувати систему показників (індикаторів), що дають уявлення про характер міжетнічних відносин з погляду самопочуття і взаємодії етнічних груп на кожному рівні.

Технології управління етноконфліктними ситуаціями відіграють роль каркасу системи етноконфліктологічного менеджменту. Освоєння управлінських технологій запобігання етнічним конфліктам і їхнє врегулювання починається з типологізації управлінських ситуацій, оскільки їхні види визначають адекватні їм форми та методи управлінської діяльності. Технологія діяльності в цьому напрямі включає: встановлення загальних, уніфікованих показників, які адекватно характеризують етноконфліктні взаємодії; забезпечення належної узгодженості, логіки в систематизації таких показників; створення організаційних і технічних умов для оперативної і точної передачі потрібної інформації через усі структурні підсистеми, ланки та їхні підрозділи, залучені до врегулювання конфліктів; застосування ідентичних методів, процедур, операцій аналізу і характеристик об'єктів, що вивчаються і програмуються; використання тотожних форм фіксації інформаційних матеріалів, а також інші моменти, властиві управлінню етнонаціональним розвитком.

Суб'єкти прийняття управлінських рішень повинні вживати основні методологічні підходи до переговорного процесу, етапи ведення переговорів, стратегії поведінки на переговорах, стилі поведінки сторін у конфлікті, маніпулятивні моделі в переговорному процесі, використовувати можливості дипломатії та посередництва як однієї з форм врегулювання конфлікту.

Важливою умовою функціонування системи етноконфліктологічного менеджменту є *взаємодія держави і громадянського суспільства*, яка має бути спрямована на використання різноманітних ресурсів конструктивного впливу суспільних структур на розвиток етнічних конфліктів. До управління етнічними конфліктами можуть залучатися національно-культурні товариства, наукові центри, профспілкові організації й об'єднання, організації ветеранів війни

і праці, жіночі, молодіжні, підліткові, дитячі об'єднання і рухи, правозахисні, спортивні, екологічні організації, клубні об'єднання, союзи, асоціації, фонди, а також інші урядові та неурядові структури.

Інноваційний характер управління у цій сфері забезпечується за рахунок використання мережових взаємодій і соціального капіталу. Ця модель дає змогу враховувати ступінь самоорганізації етнічних спільнот і забезпечувати узгодження інтересів етнічних груп за допомогою інститутів громадянського суспільства. Місцевим органам влади у взаємодії з громадськими організаціями доцільно розробляти й упроваджувати різноманітні ініціативи, мета яких — інтегрувати представників усіх етнічних груп в соціальне, культурне, політичне життя місцевих спільнот та забезпечити толерантність у міжетнічній взаємодії. Для координації діяльності в цьому напрямі доцільним є створення консультативно-дорадчих органів при органах державної влади, до складу яких варто вводити представників етнічних спільнот, академічних дослідників, працівників засобів масової інформації, активістів неурядових організацій, депутатів місцевих рад, представників виконавчої влади на місцях.

Ключем до визначення та вибору методів і засобів розробки й реалізації концепції етноконфліктологічного менеджменту є широке використання накопиченого раніше досвіду інформаційно-аналітичної роботи, етнологічного моніторингу, прогнозування і моделювання етноконфліктних ситуацій, переговорного процесу, посередництва, культурно-виховної роботи. Ефективність системи етноконфліктологічного менеджменту залежить від вибору альтернативних варіантів організаційних структур, механізмів економічного впливу, політико-правової культури суспільства, рівня розвитку громадянського суспільства тощо.

Висновки.

По-перше, аналіз теоретико-методологічних засад сучасних етноконфліктологічних досліджень проблеми засвідчив, що в рамках суміжних наук (етнополітологія, теорія міжнародних відносин, етносоціологія, політична етнологія, геополітика, математичне моделювання, політична економія, палемологія, етнопсихолінгвістика та ін.) накопичено великий потенціал для міждисциплінарного дослідження проблеми управління етнополітичними конфліктами. У сучасних етнополітологічних дослідженнях всебічно розглядаються загальні теоретичні основи етнополітики й етнополітичного менеджменту. Найменш дослідженими є питання, пов'язані зі

створенням та ефективним функціонуванням публічних механізмів запобігання етнічним конфліктам та їхнього врегулювання. Фактично не вирішеним залишається питання концептуального обґрунтування системи етноконфліктологічного менеджменту, завдяки якій досягається підвищення ефективності управління етноконфліктними ситуаціями на всіх стадіях їхнього розвитку.

По-друге, аналіз публікацій із заявленої теми підтверджує доцільність вживання терміна «управління етнічним конфліктом», який є більш ємним за обсягом і за своєю суттю охоплює обидві процедури — запобігання конфлікту та його врегулювання. Управління конфліктом слід розглядати як цілеспрямований вплив на усунення (мінімізації) причин, що породили конфлікт, чи на корекцію поведінки учасників конфлікту. Публічні механізми управління етнополітичним конфліктом мають забезпечувати діяльність органів державної влади і інститутів громадянського суспільства, яка спрямована на досягнення цілей щодо запобігання етнічному конфлікту, врегулювання або якогось іншого конструктивного впливу на його розвиток.

По-третє, ефективність превентивних і регулюючих механізмів втручання в етноконфліктні процеси залежить від синхронізації діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства і міжнародних організацій, які відповідно до своїх функцій вживають спеціальних заходів щодо запобігання етнічним конфліктам і їхнього врегулювання. Така діяльність має здійснюватися відповідно до міжнародних стандартів захисту прав етнічних меншин, однак у першу чергу слід враховувати загальнодержавні інтереси розвитку всього суспільства.

По-четверте, вибір напрямів подальших наукових розвідок обумовлюється необхідністю створити систему етноконфліктологічного менеджменту. На думку автора, така система є передумовою ефективного управління етноконфліктними взаємодіями і має включати сукупність політико-правових, економічних, організаційних, інституційних та інших механізмів публічної етонаціональної політики. У подальших дослідженнях в галузі етнополітичної конфліктології доцільно акцентувати увагу на розробці публічних механізмів управління етнополітичними конфліктами, використовуючи зарубіжний досвід, а також теоретичні напрацювання суміжних наук.

¹ Сенюшкіна Т. О. Попередження та врегулювання етнічних конфліктів: державно-управлінський вимір (проблеми теорії, методології, практики): Монографія. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. — 368 с. — С. 3.

² Андерсон Дж. Публичная политика: введение // Публичная политика: от теории к практике / сост. И науч. Ред. Н. Ю. Данилова, О. Ю. Гурова, Н. Г. Жидкова. — СПб: Алетейя, 2008. — 356 с. — (Серия «Левифан»). — С. 11–34, 12.

³ Перепелиця Г. М. Воєнно-політичний конфлікт: методологія дослідження та врегулювання: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ. — К., 1996. — 38 с.

⁴ Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ. — К., 2005. — 40 с.

⁵ Кіссе А. І. Політико-правові засади управління етнічним конфліктом: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.05 / Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАНУ. — К., 2006. — 32 с.

⁶ Маруховська О. Періодизація еволюції етнополітичних конфліктів (новий концептуальний підхід) // Наукові записки: 36. — К.: ІПіЕНД. — 2002. — Вип. 21. — С. 108–116. — (Сер. «Політологія і етнологія»).

⁷ Маруховська О. Політична етноконфліктологія // Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. — К., 1993. — С. 478.

⁸ Маруховська–Картунова О. О. Особливості запобігання ескалації та врегулювання етнополітичних конфліктів // Політологічний вісник: 36. — К.: пр. — К., 2001. — Вип. 9. — С. 197–204.

⁹ Авксентьев В. А. Этническая конфликтология: в поисках научной парадигмы. — Ставрополь: Изд-во СГУ, 2001. — 268 с. — С. 17.

¹⁰ Маруховська О. Періодизація еволюції етнополітичних конфліктів (новий концептуальний підхід) // Наукові записки: 36. — К.: ІПіЕНД. — 2002. — Вип. 21. — С. 108–116. — (Сер. «Політологія і етнологія»). — С. 109.

¹¹ Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. ред. Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас. — К.: Основи, 1993. — 800 с. — С. 478.

¹² Євтух В. Б. Етнополітологія та етносоціологія: параметри взаємодії // Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 27–28 верес. 2003 р. — К.: Світогляд, 2004. — С. 20–26. — С. 21.

¹³ Курас І. Ф. Етнополітологія в Україні: здобутки і перспективи // Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 27–28 верес. 2003 р. — К.: Світогляд, 2004. — С. 10–19. — С. 11.

¹⁴ Євтух В. Б. Етнополітологія та етносоціологія: параметри взаємодії // Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 27–28 верес. 2003 р. — К.: Світогляд, 2004. — С. 20–26. — С. 21.

¹⁵ Курас І. Ф. Етнополітологія в Україні: здобутки і перспективи // Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи: Матеріали Всеукр.

наук.-практ. конф., м. Київ, 27–28 верес. 2003 р. — К.: Світогляд, 2004. — С. 10–19. — С. 18–19].

¹⁶ Сенюшкіна Т. О. Державні механізми управління етнічними конфліктами // Автореф. ... д-ра н. держ.упр. — 25.00.02. — механізми державного управління. — Київ.: НАДУ при Президентові України, 2007. — 36 с. — С. 13–14.

Макаренко Н. Ю.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ (ДР. ПОЛ. ХХ СТ.)

Метою державної етнополітики, яку послідовно здійснювало радянське керівництво у 50–80-х рр. ХХ ст., було вирішення двох стратегічних завдань: по-перше, русифікації країни, по-друге — її централізації. Стратегічний курс етнополітики чи, як вона тоді називалася, національної політики передбачав нівелювання національних особливостей регіонів СРСР, які вирізнялися самобутньою культурою, мовою, звичаями тощо. Важливими чинниками етнополітики стали штучні соціально-політичні зміни. Серед основних соціально-політичних реорганізацій, що відбувалися у 50–80-х рр. ХХ ст., були: «перемішування» населення і остаточне руйнування тих традиційно-історичних коренів, яким почастило зберегтися; реформи соціальної сфери; посилення економічної залежності українських областей від центру.

Виробити концепцію національної політики прагнуло нове партійне керівництво. Середина 50-х рр. — середина 80-х рр. характеризувалися новими акцентами в національній політиці. Під політику русифікації, що активно тривала в зазначений період, закладалося «об’єктивне» історичне підґрунтя. В повній мірі це стосувалось України й українців, які залишалися чи не головним об’єктом цієї політики.

В середині 50-х рр. офіційні документи містили заклики виявляти постійну увагу до інтересів різних націй, зміцнювати братерську дружбу між народами СРСР. Показовим у плані наукових «історичних здобутків», які мали підтвердити домінуючу роль Росії в житті інших народів, було написання в середині 1952 року «Тез про возз’єднання України з Росією». Після схвалення остаточного варіанту «Тези» були опубліковані як канонічний варіант партійно-державної версії української історії. Офіційна концепція

історичного розвитку України зводилась до кількох основних положень, а саме: «Російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня — давньоруської народності, яка створила давньоруську державу — Київську Русь»; «борючись за національне визволення, український народ прагнув до возз'єднання з російським народом», його опорою в цій боротьбі стала Російська централізована держава; Переяславська рада — акт возз'єднання України з Росією, що мав «величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів»; в результаті їхньої спільної революційної боротьби була створена УРСР — «дійсно вільна, суверенна національна держава...»¹.

У резолюції XX з'їзду КПРС, прийнятій 24 лютого 1956 року, наголошувалось, що «соціалізм не тільки не усуває національних відмінностей, а, навпаки, забезпечує всебічний розвиток і розквіт економіки та культури всіх націй і народностей»². Зазначимо, що так звана «десталінізація» була вельми умовною. Зазначена теза так і не стала визначальною для національної політики. Як і багато інших добрих починань тієї доби, вона скоро була здана до архіву. Вже ХХІІ з'їзд КПРС /1961р./ як мету в сфері національних відносин проголосив розвиток новоутвореної за радянської влади «історичної спільності людей різних національностей» — «радянського народу» у напрямі подальшого «зближення націй» і досягнення їхньої «повної єдності»³.

Важливим для розуміння стратегії партійного керівництва СРСР у галузі етнополітики є аналіз запроваджених ним етносоціальних змін, які мали місце в Україні у 1960–1980-х рр., і серед них: міграція, урбанізація, індустріалізація.

Одним з наріжних складників етносоціальних змін були — етнодемографічні зміни. Влада виробляла різні методи для їхнього впровадження — колосальне переміщення та «перемішування» народів, в тому числі з метою посилення російського елементу в різних республіках і областях СРСР. В цьому контексті слід розглядати і практику організованих наборів і масштабні новобудови по всій країні.

Одним із чинників, що мав прискорити процес «злиття націй», після чого буде існувати єдиний «радянський народ» і окремі нації зникнуть, було перемішування населення в СРСР. За підрахунками Є. А. Янковської, лише за 1959–1965 рр. межі України покинули 2,5 млн. осіб, в тому числі 0,5 млн. — в плановому порядку

оргнабору (організоване переселення і призначення на роботу випускників навчальних закладів). Водночас імміграція в Україну за ці роки з інших республік перевищувала еміграцію з республіки на 20%, (тобто за 7 років в Україну переселилося близько 3 млн. осіб). За Є. А. Янковською, баланс змін для України був такий: природний приріст — 3,5 млн., еміграція — 2,5 млн., імміграція — 3 млн.⁴ Дані свідчать про аномальні міграційні процеси в Україні, про масштабну її русифікацію. Річ у тім, що абсолютну більшість переселенців (75%) становили росіяни, і цим пояснюється, яким чином серед населення УРСР кількість росіян за 1959–1963 рр. зросла на 1,5 млн⁵.

Найпомітнішими подіями в організованих переселеннях повоєнних часів за межі республіки були «будови комунізму» і освоєння «цілини». Вони спричинили міжреспубліканські міграції і протягом тільки 1960–1963 рр. у Казахстан з України переселилося загалом за оргнабором 103,8 тис. чол.⁶

Як зазначає Б.Ярош, тільки із західних областей, зокрема з Буковини, в 1954–1955 рр. на цілинні землі в Кустанайську, Західно-Казахстанську та Павлодарську області поїхало 1245 осіб. У 1956–1957 роках у Казахстан і Донбас виїхало понад 4 тисячі юнаків і дівчат. Про втрати трудових ресурсів свідчить довідка Чернівецького міжобласного управління професійно-технічної освіти, яке за 1954–1961 роки направило в Кустанайську, Акмолінську, Павлодарську і Цілиноградську області 1859 трактористів і 310 комбайнерів, а разом 2169 молодих людей. Крім того, управління направило за ці роки ще 360 молодих робітників різних професій. За комсомольськими путівками на освоєння цілинних земель Сибіру і Казахстану виїхало понад 3 тисячі молодих тернопільчан. Це стало системою на довгі роки. У степи Казахстану, Сибіру, Уралу, Поволжя та інші східні райони виїхало тисячі молодих людей зі Львівської області. Лише до Казахстану зі Львівщини відправлено за сім років майже дві тисячі осіб. Значна їхня частина на Україну вже більше не повернулась.

Міжреспубліканські міграційні процеси перепліталися з внутріреспубліканськими і суттєво впливали на етнонаціональну структуру окремих областей України. Зокрема, відбудова Донбасу та його подальший розвиток в 60-ті рр. призвів до значних етнодемографічних змін. Серед прибулих сюди з інших регіонів України на початок 70-х років українці складали 59,3%, росіяни 31,7%.

Разом з виїздом існував числений в'їзд в Україну. Так, за 1950–1959 рр. міграційний приріст становив 550 тис. чоловік, або понад 10 відсотків усього приросту населення, в 70-ті роки цей показник становив 12 відсотків. Однак етнічна композиція змінювалась не на користь української нації. За даними міграційної статистики, в 60–70-ті роки Україна внаслідок міграції втратила 680 тис. українці, одночасно в Україну прибули 940 тис. чоловік інших національностей⁷. Помітну частину в'їзду становили переселенці з інших республік СРСР (росіяни, молдавани, білоруси, вірмени, азербайджанці, грузини). Каналами в'їзду були армія, навчання, працевлаштування.

Завдяки міграції від перепису до перепису зростала питома вага росіян в УРСР. За 30 років (з 1959 по 1989 рік) абсолютна чисельність росіян в Україні виросла на 60%. Особливо стрімкий ріст відмічався в Західній Україні. Так, за п'ятнадцять років (порівняно з даними 1926–1931 рр.) російське населення на волинських землях збільшилось у 4 рази, в Хмельницькій області — в 6 разів, на Буковині — в 11 разів, а в Галичині — у 275 разів. В Закарпатті, де до війни взагалі майже не було росіян, в 50-ті роки їх мешкало 30 тисяч. Таким чином у восьми західноукраїнських областях згідно з переписом 1959 р. нараховувалось 465 тис. росіян, які разом з 76 тис. російськомовних українців, 60 тисячами російськомовних євреїв і російськомовними представниками інших національностей склали понад 620 тис. чоловік (6,6% жителів). Це були жителі регіону, які визнали рідною мовою російську⁸.

За даними І. Терлюка⁹, в післявоєнні роки 49% росіян прибули в західні області України за направленням на роботу, серед них кожен другий — після закінчення учбових закладів, кожен п'ятий — відряджений партійними органами; ще 43% російських мігрантів керувалися особистими мотивами. Це відбилося й на структурі, професійної зайнятості росіян. 48% з них складали працівники прокуратури, судових органів, НКВД, НКГБ, 31% — партійний та адміністративний апарат¹⁰. Партійно-радянське керівництво свідомо, за допомогою адміністративних важелів (оргнабіри, відрядження, направлення) стимулювало міграцію на Західну Україну, супроводжуючи цей процес ще й відповідною пропагандистською підтримкою.

Зазначимо, що до процесу «радянизації» залучались не лише «росіяни». Серед прибулих протягом першого післявоєнного десятиріччя в Західну Україну — 1 млн. чоловік, жителі Росії склали

30%. Кожен п'ятий, який мігрував в цей регіон, був українцем (російськомовним) зі східних областей¹¹.

Причина направлення в Україну російських спеціалістів, яка не була пов'язана з їхнім дефіцитом, — намагання прив'язати економіку України до загальносоюзного комплексу, створення таким шляхом тісних господарських зв'язків і залежності її від Росії, а з іншого боку штучно-організована міграція мала знівелювати національні особливості регіонів України.

Далі процес збільшення російського населення тривав, що правда, вже з меншими обертами. Розміщення росіян було неоднорідним у різних областях України. Найбільше їх жило у п'яти областях Донецько-Придніпровського району, а також у двох областях Південного району (Кримській та Одеській). Разом в цих областях (головним чином у містах) мешкало понад 76% з усього російського населення України.

Відзначимо, що Крим і Донбас мали найменшу питому вагу українського населення. Так, у Криму на початок досліджуваного періоду вона становила 22,3% (єдина в Україні область, де українці склали меншість населення), а в Донецькій області 1959 року — 55,6%, причому вона мала тенденцію до зниження (у 1989 р. — лише 50,8%). Взагалі у 17 з 25 областей України за 1959–1989 рр. частка українців серед усього населення скоротилася.

Суттєве значення для розуміння етнотемографічних змін, що відбувалися в Україні протягом 1950–1980 рр., має розгляд не лише масштабів і спрямованості міграційних потоків, але й їхньої соціальної структури. Безпосередньо впливаючи на етнічну динаміку у середовищі емігрантів, а також на етнічну структуру регіонів, що приймали переселенців, міграція змінювала етнотемографічний потенціал регіонів чи країн. На думку Т. Рудницької, міграційні тенденції, в основі яких лежали соціально-економічні чинники, породжували власне етнічні процеси — міжетнічну інтеграцію, акультурацію, асиміляцію¹².

У 1950–1980-х рр. в Україні домінантою внутрішньої міжрегіональної міграції (переміщення населення з села до міста і у зворотному напрямку в межах однієї країни) був вплив сільських жителів, переважно молоді у міста республіки та за її межі. В період з 1961 до 1990 рр. чисельність сільського населення України зменшилось за рахунок міграції на 6,7 млн. осіб, або в середньому на 225 тис. осіб на рік¹³.

Процес прискореного зростання міст, підвищення їхньої ролі в економічному і культурному житті суспільства спричинив руйнування звиклого для етнічних спільнот способу поселення, традиційної соціальної стратифікації, перебудову середовища проживання етносів, сфер їхньої повсякденної життєдіяльності, поширення нового типу побутової культури та інше.

В основі вагомих суспільних змін, які відбувалися в Україні в 60-ті роки, були кардинальні зміни у поселенській структурі етносів. Реформи підпорядковувалися завданню партії щодо «стирання меж між містом та селом, між розумовою та фізичною працею». Головним чином внаслідок списання, шляхом зняття з обліку малих сіл, зселення хуторів, укрупнення (об'єднання) населених пунктів та втрати окремими з них самостійного статусу і назви, шляхом приписки до сусіднього, більш значного села зникло майже 10 тис. сіл. Ще більших втрат зазнала поселенська структура України у зв'язку з активно здійснюваним у цей період поділом сіл на «перспективні» та «неперспективні», що значною мірою стимулювалося ідеологічними установками, викладеними в Програмі КПРС (1961 р.), в якій були сформульовані як магістральні завдання зближення міста і села, розумової та фізичної праці, всіх класів та соціальних груп. Стратегія поділу сіл на «перспективні» і «неперспективні» набула розвитку паралельно з концепцією спорудження експериментально-показових агроміст і сіл. Шляхи практичного впровадження в життя цих концепцій знайшли своє відтворення в ухваленій 19 грудня 1964 р. постанові ЦК Компартії України «Про заходи по здійсненню планомірного переустрою сіл в УРСР». Саме в цьому документі вперше йшлося про необхідність першочергової уваги та розвитку головних, центральних садиб господарств та обов'язкового визначення групи перспективних сіл, в яких повинно було вестися нове будівництво. Таким чином, розглянувши можливості розвитку 30325 населених пунктів республіки, було визнано «перспективними» лише 18846. Саме сюди передбачалося пріоритетне спрямування коштів, вони визначались як основні складники перспективної поселенської інфраструктури. В плані реалізації концепції «перспективності» накладалося вето на зведення в малих селах та хуторах об'єктів соціально-культурного призначення.

Феноменом у структурі розміщення міського населення стали селища міського типу. Вони виступали перехідною формою поселенської структури від села до міста та мали свої характерні особливості.

Статус селища міського типу, судячи з усього, спочатку планувався надаватися невеликим районним центрам, аби вирізнити їхнє правове становище з основної маси навколишніх сіл. Надання статусу селища міського типу відразу ж забезпечувало певні переваги — передбачалося збільшення капіталовкладень на розвиток соціальної сфери, житлове будівництво та комунально-побутове обслуговування, розширення апарату управління, повноважень, а отже, — і рівня заробітної плати. На початку 80-х років до ЦК Компартії України щорічно надходило понад 50 заявок від населених пунктів з проханням надати їм статусу селищ міського типу¹⁴.

Як показує проведений статистичний аналіз, кількість селищ міського типу в південному регіоні України рік у рік зростала. Якщо за результатами перепису 1970 року таких поселень нараховувалось 180, то вже в 1979 році — 194, а в 1989 — 218.

Аналіз поселенської структури селищ міського типу, окрім районних центрів, дає змогу виділити ще чотири групи таких поселень: високорозвинуті сільські поселення, які отримували статус селищ міського типу внаслідок наявності певної кількості жителів, вигідного транспортно-географічного розташування тощо; невеликі поселення, які отримували статус селищ міського типу не завдяки кількісним показникам населення, яке там проживало, а виключно завдяки економічним формам, що у ньому розвивалися; селища міського типу, які були фактично супутниками міст.

Саме сільське джерело поповнення міських жителів протягом досліджуваного періоду на півдні України було основним фактором, що вплинув на рівень освіти, професійний потенціал, менталітет міського населення. Однак це не означало, що в міста приходила сільська ментальність. Основні її риси (в першу чергу мова) швидко поглиналися великим масивом домінуючого російського менталітету міст України. Структура малих міст була ближчою до сільської: адже надання їм статусу міста часто відбувалося, як ми уже зазначали, штучно.

При розгляді процесу урбанізації та викликаного ним процесу руйнування традиційного способу поселення, значний інтерес становить той бік цієї складної трансформації, який обумовлює зміни у базисних сферах життєдіяльності людини. Однією з таких сфер є сфера праці. Зміни, що відбувалися у ній, зокрема, у розподілі праці, у професійній, галузевій структурах етнічних спільнот

мали свою специфіку для кожної з них і зазнали значних змін протягом досліджуваного 30-річного періоду (1959–1989 рр.).

Найбільш виразно етносоціальні процеси у сфері праці спостерігалося в етнічних особливостях суспільного поділу праці за її характером — розумовим чи фізичним. З думкою радянських дослідників «вже у недалекому майбутньому мала бути досягнута однотипність соціальних структур етносів, ліквідовані диспропорції в їхньому соціально-економічному розвитку, у тому числі й у суспільному поділі праці»¹⁵. Концепцією етнонаціонального розвитку населення СРСР передбачалося, що «з урбанізацією села, ліквідацією відмінностей між містом і селом посилюватиметься соціальна спільність націй, ідентифікуватимуться їхні соціальні та національні характеристики»¹⁶. Однак фактологічного підтвердження ця теза не отримала.

Особливості характеру трудової зайнятості етносів складалися впродовж сторіч під впливом великої кількості різноманітних чинників. Серед найвагоміших — рівень урбанізації та етнокультурні характеристики народів, серед яких однією з основних є рівень освіченості¹⁷. Протягом 1970–1989 рр. продовжували зберігатися значні диспропорції у розподілі зайнятих розумовою працею серед етнічних спільнот різних регіонів України.

Надзвичайно важливу роль в етносоціальному та соціально-економічному розвитку України другої половини ХХ ст. мали адміністративні реформи, які розпочалися з кінця 50-х років в управлінні сільським господарством. У республіці було створено 190 територіальних колгоспно-радгоспних виробничих управлінь. Того ж року партійні органи були поділені за виробничим принципом — на промислові та сільські. Сільські райкоми партії ліквідувалися і замість них в Україні було створено 256 парткомів виробничих колгоспно-радгоспних управлінь і 78 зональних промислово-виробничих партійних комітетів, що керували парторганізаціями підприємств і будов, розміщених у сільській місцевості. Необхідно зазначити, що ця реорганізація охопила 19 областей України, обминувши лише її західні регіони.

У цілому ця перебудова була, на думку переважної частини дослідників, поспішною і непродуманою, сприяла розвитку плутанини і подальшій бюрократизації. Район як адміністративно-господарська одиниця був розірваний на частини, штучне виокремлення з сільських районів так званих промислових зон призвело до неефективного використання трудових ресурсів тощо. З іншого

боку, поділ партійних органів на промислові і сільські був виявом типового для радянської політичної системи процесу переплетіння партійних, державних структур і господарських органів, іншими словами, проявом симбіозу, як пише В. Баран, партія-держава.

31 червні 1957 р. IV сесія Верховної Ради УРСР ухвалила закон «Про дальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в Українській РСР». Згідно з ним, в Україні було утворено 11 економічних адміністративних районів, де почали діяти раднаргоспи¹⁸. Тепер майже вся промисловість республіки була підпорядкована Раді Міністрів УРСР. Згодом з метою дальшого наближення керівництва до підприємств і будов Указом Президії Верховної Ради УРСР від 17 травня 1960 року було утворено ще три раднаргоспи — Кримський, Полтавський і Черкаський. Однак невдовзі в новій системі управління виникли труднощі, «перебої» в роботі раднаргоспів: порушилися господарські зв'язки між підприємствами різних економічних районів, керівництво галузями промисловості виявилось розпорошеним, з'явилося так зване місництво. Через деякий час управлінський апарат знов почав зростати. Для подолання негативних тенденцій, координації діяльності раднаргоспів була утворена Українська Рада народного господарства з розгалуженою структурою. У жовтні 1963 року знов розглядалося питання про уточнення складу економічних районів, які в межах України були об'єднані у три: Донецько-Придніпровський, Південно-Західний та Південний¹⁹. В усіх економічних районах створювалися планові комісії та ради з координації розвитку народного господарства, проте реальна віддача цих органів була незначною.

За 1954–1964 рр. частка промисловості УРСР, що підпорядковувалася союзним відомствам, знизилася з 21,4% до 4,2%; вся інша промисловість України була підпорядкована Раді Міністрів УРСР. За 1957–1965 рр. обсяг промислового виробництва раднаргоспів України зріс у 2,2 рази, але розширення виробництва досягалося головним чином за рахунок більших затрат праці. З приходом нового керівництва СРСР, очолюваного Л. Брежнєвим, робота з реформування була продовжена, але в іншому напрямі. У вересні 1965 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який ухвалив рішення про ліквідацію раднаргоспів і відновлення галузевої системи управління промисловістю через союзні та союзно-республіканські міністерства. За законом «Про зміну системи органів управління промисловістю і перетворення деяких інших органів державного

управління»²⁰, створювалося 18 загальносоюзних і 13 союзно-республіканських міністерств, фактично — галузевих монополій.

У жовтні 1965 р і Верховна Рада УРСР прийняла відповідний закон, за яким було утворено дев'ять союзно-республіканських міністерств, ліквідовано Українську раду народного господарства та раднаргоспи економічних районів.

Повернення до галузевої системи управління супроводжувалося новим перерозподілом компетенцій між центром і регіонами. Для України це означало відновлення всеохоплюючого контролю союзних органів над економікою, суспільно-політичним життям. Після тимчасової відносної економічної самостійності України, політики децентралізації, започаткованої Хрущовим (нехай з усією її суперечливістю) повернення до галузевої системи управління був кроком до відновлення повної залежності України від Центру, ігнорування її національних інтересів.

Важливим для розуміння етнополітичного розвитку України у другій половині ХХ ст. є розгляд штучних, організованих владою етносоціальних, соціально-політичних процесів у цьому регіоні. Так, переміщення населення, яке належало до різних етносів, відповідало завданням національної політики СРСР, яка розглядала масові переміщення людей як засіб руйнування традиційних, національних, культурних зв'язків, формування нової наднаціональної спільноти «радянського народу» як соціальної бази режиму.

Важливим соціально-економічним чинником державної етнополітики також були зміни, які відбулися в 1960-ті роки в поселенській структурі етносів, способі їхнього буття, господарювання. Прискорений розвиток міст, всебічне засвоєння міського способу буття призвели до помітної зміни культурних, національних зразків поведінки людини.

Реформи, запроваджені у 1960–1970-х рр., формально підпорядковувалися завданню партії щодо «стирання меж між містом та селом, між розумовою та фізичною працею» і мали забезпечити «всебічний розвиток і розквіт економіки і культури всіх націй і народностей»²¹.

Іншим важливим вектором, що визначив зміни у соціальному розвитку України у другій половині ХХ ст., були адміністративні перетворення, які стосувалися управління сільським господарством та реорганізації форм господарювання.

Необхідно звернути увагу на те, що зазначені процеси відбувалися на фоні та під впливом процесів «десталінізації». Це означало

відмову від сталінських відверто репресивних методів «регулювання» національних відносин і перехід до більш завуальованої за своїми формами, але такої самої великодержавницької за своєю суттю політики.

¹ Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Львів, 1996. — С. 220.

² XX съезд Коммунистической партии Советского Союза: Стен. отчет. — Т.2. — М., 1965. — С. 313–314.

³ Там само.

⁴ Янковська Є. А. Населення Української РСР та деякі регіональні особливості його природного і механічного руху // Економічна географія. — Вип. 8. — К., 1970. — С. 49–54.

⁵ Товкун В. И. Направление миграции в Украинской ССР // Вопросы демографии. — 1968. — С. 142–147.

⁶ Загробська А. Ф. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР. — К., 1974. — С. 24–25.

⁷ Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970). — К., 1977.

⁸ Обчислення по: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. — М., 1963.

⁹ І. Терлюк. Приехав росіянин до Львова... Дзвін. № 9, 1994. — С. 111–115.

¹⁰ І. Терлюк. Етнічні росіяни Західної України. — Генеза, 1994. — № 2. — С. 227.

¹¹ Там само.

¹² Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. — К., 1998. — С. 28.

¹³ Там само. — С. 29.

¹⁴ Сенявский С. Л. Изменения в социальной структуре советского общества. 1958–1970. — М., 1973. — С. 230–237, 246.

¹⁵ Див. наприклад.: Косолапов Р.И. Социализм: К вопросам теории. — М., 1979. — С. 399.

¹⁶ Арутюнян Ю. В. Социальная структура сельского населения СССР. — М., 1973. — С. 69.

¹⁷ Рудницька Т. М. Назв.праця. — С. 111.

¹⁸ Кожукало І. П. Назв. праця. — С. 48.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 4820. — Оп. 1. — Спр. 1896. — С. 13.

²⁰ Заседание Верховного Совета СССР шестого созыва. Шестая сессия (1–2 октября 1965 г.): Стеногр. отчет. — М., 1965. — С. 251–254.

²¹ Див.: Шумило М. Про механізм свавілля і беззаконня в роки сталінських репресій. Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС). Матеріали «круглого столу» в Інституті історії України НАН України (26 лютого 1996 р.). — К., 1997. — С. 59.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР ЧИННИКІВ ЕТНОПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ

In clause factors of an ethno-political conflict and influence the civilizations factors on an ethno-political conflict are considered.

Етнополітичні конфлікти супроводжують історію існування багатьох суспільств і держав. Актуальність дослідження чинників етнополітичного конфлікту має вирішальне значення для розуміння суті цього явища, характеру його розвитку і вироблення найефективніших механізмів впливу на конфлікт з боку держави. У сучасних державах етнічні групи політизуються та виступають з вимогами, які спрямовані на задоволення насамперед економічних та політичних інтересів. Таким чином етнічна група стає суб'єктом етнополітичного конфлікту. Наша Конституція проголосила Україну унітарною державою і окреслила не лише відповідну форму державного устрою, а й конституційно-правовий статус цілої низки суб'єктів владних відносин, в тому числі й етнічних груп, які є представниками різних культурно-цивілізаційних моделей. Актуальність запропонованої теми полягає також у нагальній необхідності вивчення цивілізаційних особливостей України задля нейтралізації наслідків ймовірного виникнення етнополітичного конфлікту та дезінтеграційних процесів. Недостатня увага до цивілізаційного фактору у процесі державотворення матиме вкрай негативні наслідки, зокрема, може спричинити відчуження населення окремих регіонів від загальнодержавних процесів. Вивчення особливостей цивілізаційних спільнот українського народу має сприяти пошукові міри диференціації у здійсненні економічної, соціальної, гуманітарної, мовної політики задля досягнення її ефективності та адекватності існуючим реаліям.

Цивілізаційна проблематика як у вітчизняній, так й іноземній науковій літературі традиційно вивчається у межах цивілізаційної теорії, основоположником якої є російський мислитель М. Я. Данилевський. Цивілізаційний підхід у політології представлений працями західних вчених М. Адамса, М. Бріл, Ф. Броделя, М Вебера, Е. Гіденса, М. Олкотт, А. Тойнбі, С. Хантінгтона, С. Шварца, О. Шпенглера, П. Штерсона, К. Ясперса, російських вчених Л. Васильова, Л. Гумільова, М. Данилевського, О. Дугіна,

Б. Єрасова, А. Малашенко, А. Панаріна, Е. Позднякова, П. Со-рокіна, В. Тішкова, українських вчених А. Кіссе, І. Кононова, С. Кримського, М. Кузьміна, Ю. Левенця, В. Лобаса, Ю. Павлен-ко, Ю. Пахомова, Т. Сенюшкіної, Л. Шкляра, С. Шудло.

Цивілізаційний підхід передбачає аналіз розвитку соціально-економічних, політичних і, що для нас дуже важливо, культурних та релігійних відносин у суспільстві. На відміну від формаційно-го підходу, котрий брав за основу об'єктивно існуючі соціально-економічні відносини, цивілізаційний підхід враховує різноманітні аспекти соціально-політичних процесів, вивчає світогляд, культу-ру, норми поведінки, мову, релігійні, етнічні, етичні та естетич-ні уявлення етнічних груп, які в свою чергу представляють куль-турно-цивілізаційні моделі. Оцінюючи рівень розробленості цивілізаційної проблематики, слід вказати на відсутність спеці-альних політичних досліджень з даної проблематики. Більшість згаданих авторів у своїх роботах вплив цивілізаційних чинників на етнополітичні конфлікти розглядають здебільшого опосеред-ковано.

Сучасні етнополітичні конфлікти та процеси в Україні розгля-даються в працях І. Варзара, О. Габриєляна, В. Євтуха, А. Зоткіна, В. Котигоренка, І. Кресіної, О. Кривицької, І. Кураса, Ю. Левенця, О. Майбороди, О. Маруховської, Л. Нагорної, П. Надолишнього, В. Полохала, Ю. Римаренка, С. Римаренка, Т. Сенюшкіної та ін. Автори фокусують свою увагу на формуванні політичної нації, політичних еліт, міжетнічних відносинах та способах попередження і врегулювання етнічних конфліктів. Але цивілізаційному чин-нику етнополітичних конфліктів приділяється недостатня увага, і тому метою даної статті є визначити місце та роль цивілізацій-ного чинника в етнополітичних конфліктах, спираючись на дос-лідження сучасних вчених та класичну цивілізаційну теорію.

Чинник — це умова, рушійна сила, причина якогось процесу, що визначає його характер або одну з основних рис¹. Згідно з мето-дологічним підходом Г. Перепелиці, застосованим у дослідженні феномена військово-політичного конфлікту, в сучасній етнопо-літичній ситуації «до чинників доцільно віднести ті передумови, дія яких призводить до формування конфлікту, але не породжує його». Між конфліктом і чинниками, що його формують, немає од-нозначного жорсткого динамічного зв'язку. Існування таких зв'яз-ків не відразу і не завжди призводить до виникнення конфлік-ту. Конфліктотворні чинники є тими загальними, глибинними,

стійкими зв'язками і тенденціями, які визначають характер конфлікту, політичні суперечності, що лежать в його основі. Вони є лише рушійною силою виникнення і розвитку цієї суперечності, тим середовищем, у якому визріває конфлікт. А виникнення конфлікту відбувається в результаті дії не чинників, а причин. Але тоді виникає питання щодо взаємозалежності причинності конфлікту і конфліктотворних чинників. Цю взаємозалежність можна визначити таким причинно-наслідковим зв'язком: конфліктотворні чинники — причина — виникнення конфлікту. Отже, конфліктотворні чинники формують причину конфлікту, яка потім його породжує².

У сучасних дослідженнях етнічних конфліктів не існує єдиної класифікації конфліктотворних чинників. Як правило, автори використовують різні підходи до класифікації. Назвемо лише деякі з них.

У книзі «США і регіональні конфлікти (80-ті) роки»³ розглядаються такі конфліктотворні чинники: внутрішньодержавні, міждержавні, зовнішні, пов'язані з втручанням третьої держави, транснаціональні, релігійні. В окрему групу тут виділені спеціальні чинники, характерні для окремих регіонів — «нафтовий», «мусульманський» і т. ін.⁴ Безумовно, кожен конфлікт має свою специфіку, фігурує за унікальних історичних, культурних, географічних умов, має власну внутрішню логіку розвитку. Крім того, кожен конфлікт може бути охарактеризований власною ієрархією ключових чинників: геополітичних, економічних, культурних, історичних, соціально-психологічних, демографічних, релігійних тощо. Проте, порівняльний аналіз етнічних конфліктів у різних країнах світу свідчить, що розвиток конфліктної ситуації відбувається за певними закономірностями, що безпосередньо залежать від впливу ключових чинників.

Хоча цивілізаційні розбіжності завжди існували у світі, все ж цивілізаційному чиннику ніколи не відводили вирішального значення, тому що культурні, релігійні, та цивілізаційні чинники не грали вирішальної ролі як у світовій політичній думці, так і в політичних процесах та явищах. Аналізуючи конфлікти, дослідники використовували раціоналістичні підходи. Європейські вчені вказують на причини етнополітичних конфліктів. Так, Дж. Ст. Міль писав що конфлікти існуюватимуть, доки «кордони держав загалом і в цілому не співпадатимуть з національним кордонами». Дж. Ротшильд попереджав «про зростаючий тиск політизованих

етнічних домагань з їхніми можливими легітимаційними і делегітимаційними наслідками для будь-якого суспільства чи політичного режиму», які можуть привести до конфлікту. Т. Гарр вважав, що високополітизовані меншини, які воюють за розширення своїх прав, є причиною конфліктів. А. П. Брасс припускав, що етнічність і націоналізм, міжетнічні й сепаратистські рухи стали головною силою, яка формує сучасний світ, структуру і стабільність сучасних держав⁵. На думку авторів видання «Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії», причиною етнічних конфліктів є «нерозв'язання або несправедливе розв'язання національного питання у соціальній, економічній, культурній, мовній, релігійній, правовій або іншій сферах, від яких залежить збереження ідентичності етнічних груп та їхній подальший всебічний розвиток»⁶. Дослідниця М. Пірен вважає, що «мотивом, який сприяє конфліктові, може бути страх втрати національної самобутності, асиміляція меншого етносу в межах чисельнішого»⁷. Дж. Ротшильд писав, що «політичні причини виникнення конфліктів, подібно до соціально-економічних причин, проявляються тоді й там, коли і де виникає, з одного боку, структурна нерівність між групами та регіонами, а з другого — відчувається невідповідність між обіцяною рівністю і фактичним результатом»⁸.

Взагалі існує декілька теорій пояснення причин етнічних конфліктів. Згідно з А. Праззаускасом, етнічні конфлікти виникають унаслідок таких форм нерівності, які, з погляду етнічних еліт, безпосередньо ущемлюють права й інтереси всього етносу або його територіальної групи: зниження групового статусу; перспектива асиміляції; ерозія етнічного ареалу (споконвічної землі) унаслідок припливу мігрантів; брак реального самоврядування; руйнування культурної цілісності». При цьому, як підкресле Т. О. Сеньюшкіна, конкретна причина або набір причин, що викликали етнічний конфлікт, можуть бути різними у кожному конкретному випадку. Головне полягає у тому, що ситуація розцінюється авторитетними етнічними елітами як несправедлива або загрозна для існування етносу. Глибший аналіз показує, що найважливіша причина етнічних конфліктів — це зіткнення інтересів через розподіл тих або інших матеріальних чи духовних цінностей, якими можуть бути наступні: а) територія, земля, надра, природні багатства; б) види діяльності, джерела доходу; в) влада, престиж, авторитет; г) психологічна безпека; д) можливості задоволення

матеріальних і духовних потреб окремих груп, включаючи малі групи та індивідів⁹.

А. І. Кіссе висловлює точку зору про те, що «сьогодні ряд дослідників стверджують, що саме глобалізація провокує етнічні конфлікти та прояви націоналізму, оскільки спонукає до культурної гомогенізації етнічні, релігійні, племенні групи, які стають на захист своєї самобутності». Він вважає, що найбільш песимістично оцінюють вплив глобалізації на майбутнє прихильники теорії «зіткнення цивілізацій», яка була запропонована Б. Левісом і популяризована С. Хантінгтоном. Послідовники цієї теорії вважають етнічні конфлікти проявом культурних розривів, що утворюються між різними суспільствами. Тому етнополітичні конфлікти можуть виникати внаслідок глобалізації і модернізації, коли окремі групи населення виявляються краще пристосованими до нових умов, що викликає заздрість і ненависть з боку невдах¹⁰.

У статті С. Хантінгтона «Зіткнення цивілізацій?» робиться припущення, що на зміну ідеологічним та іншим формам конфліктів прийде конфлікт між цивілізаціями, в тому числі меж етнічними групами, що належать до різних культурно-цивілізаційних моделей, як основна форма глобального конфлікту, і таким чином створюється міф про цивілізаційний конфлікт. Американський політолог вважає, що, хоча нація-держава залишиться основною дійовою силою в міжнародних відносинах, найбільш помітні конфлікти точитимуться між націями та групами, що належать до різних цивілізацій. Згідно зі створеною у 1993 році теорією «Зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтон стверджує, що до цивілізаційного конфлікту призводять наступні чинники. Перший — це відмінності між цивілізаціями, які є більш суттєвими, ніж відмінності між політичними ідеологіями і режимами, які не зникнуть у найближчому майбутньому. Другий — це посилення взаємодії між народами, внаслідок чого світ стає дедалі тіснішим, що призводить до кращого розуміння відмінностей між цивілізаціями. Тобто така взаємодія зміцнює цивілізаційну самосвідомість, що, в свою чергу, загострює давню ворожість і розбіжності. До третього чинника належать процеси економічної модернізації та соціальних змін, які розмивають традиційну ідентифікацію людей з місцем проживання, одночасно зменшується роль нації-держави як джерела ідентифікації, на місце якої приходять релігія. Четвертий — це зростання цивілізаційної самосвідомості, що сприяє роздвоєнню ролі Заходу, який, з одного боку, перебуває в zenіті свого розквіту,

а з іншого — в незахідних цивілізаціях відбувається повернення до своїх коренів. П'ятий чинник: культурні особливості й відмінності, на протипагу економічним і політичним, слабо піддаються змінам, тому їх складніше подолати або знайти компроміс. Шостий чинник: посилення економічного регіоналізму, який сприяє зміцненню усвідомлення приналежності до певної цивілізації¹¹.

Г. Перепелиця виділяє такі чинники конфліктів: історичні, економічні, соціальні, політичні і духовні. При цьому автор підкреслює, що конфлікт «не виникає під впливом якогось одного чинника, а є наслідком дії складного комплексу багатоманітних і різнорідних чинників, хоча при цьому кожний з них справляє свій своєрідний вплив». До історичних чинників, які характеризуються постійною дією і принциповою неусувністю, автор відносить минуле взаємостосунків соціальних груп, верств, народів, включаючи війни, набіги, воєнне поневолення, військово-політичне панування і гноблення. До економічних чинників зараховуються ті, що формують відмінності в доступі до матеріальних благ і багатств, обумовлюють їхній дефіцит. Серед соціальних чинників найістотнішими Г. Перепелиця вважає соціально-класові, які визначаються відмінністю соціальних верств (класів) у системі суспільного виробництва, розподілу і споживання, а також різним становищем у системі соціальних відносин. Духовні чинники поділяються автором на три підгрупи за їхнім походженням і можливістю нейтралізації: ідеологічні, релігійні, культурні. В особливу категорію виділяються чинники етнонаціональні, породжувані етнополітичною ситуацією. Як такі можуть виступати відмінності між етнічними і державними кордонами; відмінності в державному і правовому статусах народів й етнічних груп; різне співвідношення чисельності контактуючих етнічних груп, що живуть на одній території, і нерівноправні відносини між ними¹².

В. Котигоренко припускає, що «етноконфліктні ситуації зазвичай виникають внаслідок не тільки економічних, а й різних політичних, культурно-ідеологічних причин, тісно переплетених між собою. Ця констатація не означає відмови від визнання того, що саме чинники соціально-економічного характеру чи не найчастіше спричиняють напругу в міжетнічних взаєминах. Надто, коли етногрупи є носіями різних економічних інтересів або належать до соціальних страт, що перебувають на протилежних майнових полюсах. Однак сила і вектори соціально-економічних впливів на виникнення і розвиток етноконфліктних ситуацій у багатьох

випадках залежить від політичних дій». До конфлікту можуть привести дії його суб'єктів стосовно не тільки соціально-економічних, а й суто політичних питань. Серед останніх — статус групи в політичній ієрархії, її участь у владі, рівність конституційних прав і т. п. До конфліктогенеруючих чинників належить також недостатня відкритість політичної еліти для входження до її кола представників різних етнічних спільнот¹³.

Ще до створення на початку 90-х років С. Хантінгтоном теорії «зіткнення цивілізацій» у 1977 році американські вчені дійшли висновку, що етнічні відмінності є єдиним найважливішим джерелом великомасштабного конфлікту всередині держав, а також часто відіграють провідну роль у війнах між державами. Таким чином сама ідея щодо впливу цивілізаційних чинників та відмінностей на етнополітичні конфлікти була популяризована саме американським вченим. Загалом конфлікт цивілізацій, згідно з теорією запропонованою Хантінгтоном, розгортається на двох рівнях: мікро і макро. На мікрорівні боротьбу за землю і владу, тобто за ресурси ведуть етнічні групи, які ідентифікують себе з різними цивілізаціями та проживають вздовж ліній розламу між цивілізаціями, до яких вони себе відносять. А на макрорівні країни-держави, які належать до різних культурно-цивілізаційних таборів та ще й конкурують за вплив у військовій, економічній, політичній сферах, за контроль над міжнародними організаціями й третіми країнами, намагаючись нав'язати власні політичні та релігійні цінності. С. Хантінгтон відзначає, що таке протистояння між цивілізаціями може набувати різних форм — від економічної конкуренції до етнічних конфліктів й «етнічних чисток», які особливо часто зустрічаються на кордонах ісламського світу. Аналогічну точку зору обстоює і Р. Каплан¹⁴.

Українська дослідниця О. Кривицька, припускає, що «етнічний фактор не лише не втратить своєї ролі в суспільному житті народів, а навпаки, перетворившись на засіб політичної боротьби, посилить своє значення»¹⁵. На нашу думку цивілізаційний фактор під впливом теорії, запропонованої С. Хантінгтоном, перетворився на засіб політичної боротьби, чим і посилив своє значення та актуальність в сучасному світі.

Деякі вчені не згодні з тим, що між глобалізацією та етнічними конфліктами існує прямий зв'язок. Наприклад, Дж. Боуен описує первинну й незмінну природу етнічних конфліктів як «міф» і спростовує три основних припущення, на підставі яких робляться

прогнози про розквіт етнічних конфліктів у майбутньому, а саме: 1) етнічна ідентичність є споконвічною і незмінною; 2) ці ідентичності примушують людей переслідувати і вбивати один одного; 3) етнічне розмаїття неминуче веде до насильства.

Що ж до першого твердження, то дослідник навпаки вважає, що етнічність є продуктом сучасності. Хоча люди завжди мали ідентичності, породжені релігією, місцем народження, мовою, проте вони почали вважати себе членами великих етнічних груп, протилежних іншим, лише в сучасний період колоніалізму і будівництва держав. На думку Дж. Боуена, конфлікти є наслідком тривалих приготувань, цькувань і погроз з боку лідерів, які контролюють армію. Саме страх і ненависть, сформовані зверху, а не етнічні відмінності змушують людей вдаватися до насильства. Населення може відчувати страх чи обурення щодо іноетнічної групи з різноманітних причин, особливо тоді, коли соціально-економічні зміни здійснюються на користь певної групи. Але навіть тоді така конкуренція та почуття образи на низовому рівні, як правило, не призводять до міжгрупових сутичок без відповідного сигналу зверху. Прикладами цього можуть бути Руанда і Балкани. Відомий дослідник-балканіст М. Глений вказував на той факт, що в основі недавніх кривавих зіткнень на території колишньої Югославії були не етнічні чи релігійні відмінності, а сучасні спроби об'єднати людей навколо націоналістичних ідей. Етнічність стає націоналізмом, коли включає прагнення отримати монополію на землю, ресурси, владу. Націоналізм є штучним і часто маніпулятивним набором ідей. Саме колоніальним минулим пояснюються криваві конфлікти в африканських країнах та Шрі-Ланці. Припущення Дж. Боуена, що етнічне розмаїття неминуче веде до насильства, виявляється необґрунтованим з огляду на існування цілої низки держав з етнічним розмаїттям (Індонезія, Малайзія, Пакистан), які, хоча і не без внутрішніх конфліктів і політичних репресій, але обійшлися без масштабного насильства. Водночас держави з порівняно незначними відмінностями у культурі й мові населення (Югославія, Сомалі, Руанда) пережили найкривавіші етнічні конфлікти. Отже, наявність різних етнічних груп не є обов'язковою чи достатньою умовою для виникнення насильства, тільки відносини між цими групами є головним джерелом конфліктів. Зруйнувавши міф про етнічний конфлікт, Дж. Боуен стверджує, що насправді він є результатом свідомого політичного вибору. Негативні стереотипи, страх перед однією із груп, «вбивати, щоб

самому не бути вбитим» — це результати діяльності лідерів. Якщо ж відмовитися від даної точки зору і погодитися з тим, що такі конфлікти є природним наслідком відхилень у людській поведінці в окремих регіонах світу, то це призводить до помилкового уявлення про етнічний конфлікт. Такий підхід дає змогу припускати, що насильство властиве певному народу чи окремому регіону, а не є результатом продуманих політичних кроків. Ним можна виправдати тривалу бездіяльність США і міжнародного співтовариства під час розгортання війни на Балканах. А про учасників етнічного конфлікту можна говорити як про менш раціональні та цивілізовані істоти, ніж «ми», що допомагає спокійно спостерігати за їхніми стражданнями. У зв'язку з цим Я. Садовскі на основі власного аналізу стверджує, що: 1) етнічні конфлікти були нормою в усьому світі після 1945 року, тобто вони не є чимось новим і не пов'язані з глобалізацією; 2) етнічні конфлікти не виростають з племінних чи інших первинних ідентичностей, а є результатом колоніальної політики чи інших сучасних подій; 3) етнічні конфлікти мають кількість жертв не більшу, ніж інші війни, незалежно від того, чи йдеться про кількість загиблого мирного населення або про частоту геноцидів; 4) глобалізація знижує ймовірність етнічних конфліктів, оскільки підтримує демократичні цінності¹⁶.

Отже, проведений нами аналізу свідчить, що більшість дослідників вважають, що ключовими чинниками етнополітичних конфліктів є політичні та економічні. Цивілізаційний чинник, як і інші чинники конфліктів, відіграють незначну роль і не є вирішальними. Більше того, вина перетворюються на засіб політичної боротьби політичних еліт за ресурси влади, хоча на думку американських дослідників, а саме С. Хантінгтона цивілізаційні розбіжності призводять до конфліктів. Французька дослідниця М. Гравітц¹⁷ пише, що політична наука вивчає те, як люди використовують інститути, регулюючи їхнє спільне життя, та ідеї, які являються рушійною силою людства, байдуже, чи створені ці ідеї самими людьми або ж отримані від попередніх поколінь. Можна вважати, що у політичній науці переплітаються люди, інститути й (що найважливіше, на нашу думку) ідеї та теорії. Саме ідеї, створені теорії та міфи використовуються людьми й інститутами для досягнення своїх цілей. Проведений аналіз дає змогу зробити наступні висновки:

1. В основі етнополітичного конфлікту лежить боротьба за економічні та політичні ресурси влади.

2. Існуючі цивілізаційні розбіжності та цивілізаційний чинник не завжди призводять до етнополітичних конфліктів; частіше за все вони використовуються як інструмент для розв'язання таких конфліктів.

3. На нашу думку, цивілізаційний складник справді існує і завдяки створеному міфу про конфлікт цивілізацій використовується політичними лідерами та політичними силами задля прикриття справжніх причин та цілей в політичній боротьбі.

4. Теорія «зіткнення цивілізацій» є штучно створеною та маніпулятивним набором ідей.

¹ Івченко А.О. Тлумачний словник української мови / Худож. оформлювач С.А. Пяткова. — Харків: Фоліо, 2001. — 540 с.

² Мокляк Н. Н., Перепелица Г. Н., Фареник С.А. Фенмен военно-политического конфликта в современной этнополитической ситуации. — К.: Институт национальных отношений и политологии НАН Украины, 1995. — С. 27–28.

³ США и региональные конфликты (80-е) годы / В.А. Кременюк, А. В. Фролов, А. Ю. Шумихин и др.; Отв. Ред. В.А. Кременюк; АН СССР, Ин-т США и Канады — М.: Наука, 1990. — С. 57–59.

⁴ Сенюшкіна Т.О. Попередження та врегулювання етнічних конфліктів: державно-управлінський вимір (проблеми теорії, методології, практики): Монографія. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. — С. 43.

⁵ Кіссе А.І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз: Монографія. — К.: Логос, 2006. — С. 3–5.

⁶ Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. редактори Ю.І. Римаренко, І.Ф. Курас. — К., 1993. — С. 438.

⁷ Пірен М.І. Етнополітичні процеси в сучасній Україні: Навч. посібник. — К.: Вид-во УАДУ, 1999. — С. 188.

⁸ Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К.: Світогляд, 2004. — С. 304.

⁹ Сенюшкіна Т.О. Попередження та врегулювання етнічних конфліктів: державно-управлінський вимір (проблеми теорії, методології, практики): Монографія. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. — С. 40.

¹⁰ Кіссе А.І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз: Монографія. — К.: Логос, 2006. — С. 3–4.

¹¹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис, 1994. — № 1. — С. 33–48.

¹² Мокляк Н. Н., Перепелица Г. Н., Фареник С.А. Фенмен военно-политического конфликта в современной этнополитической ситуации. — К.: Институт национальных отношений и политологии НАН Украины, 1995. — С. 29–32.

¹³ Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К.: Світогляд, 2004. — С. 303–304.

¹⁴ Кіссе А.І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз: Монографія. — К.: Логос, 2006. — С. 5.

¹⁵ Кривицька О. «Етнічний антагонізм» лікується толерантністю // Віче. — 2001. — № 88. — С. 47.

¹⁶ Цит по Кіссе А.І. Етнічний конфлікт: теорія і практика управління. Політологічний аналіз: Монографія. — К.: Логос, 2006. — С. 7.

¹⁷ Пенто Р., Гравитц М. Методы социальных наук. — М.: Наука, 1972. — С. 190.

Кривицька О. В.

КОНФЛІКТНА СПЕЦИФІКА ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ В УКРАЇНІ

The article represents the results of analyse some aspects of ethnic identity; author exposes conflict specific of identity in contemporary Ukraine.

За умов суспільної трансформації, міжнародної інтеграції, погіршення соціально-економічного стану, зубожіння населення, міфологеми в етнічній та культурній сфері, крайній націоналізм або шовінізм у сукупності створюватимуть вкрай небезпечну ситуацію, яка може призвести до розпаду держави. Відсутність прозорої ієрархії між принципом територіальної цілісності держави й правом націй на самовизначення вже призвели до спалаху конфліктів, що підтвердили події в Косово, Абхазії та Південній Осетії.

Сьогодні майже не згадують, що український народ на референдумі висловився за двопалатний парламент. Але останній є ознакою федеральної країни, утвореної з окремих самостійних земель, автономних республік, округів тощо. Одна з гострих проблем в Україні — надто неоднакові умови історичного і культурного розвитку регіонів, різні політичні, економічні, конфесійні інтереси та орієнтації етногруп, навіть українців за походженням. Потенційна сепаратистська загроза підсилюється недостатнім забезпеченням надійних внутрішніх зв'язків між регіонами країни, особливо по лінії Захід — Схід. Біполярність українського суспільства в регіональному аспекті загострюється також міжрегіональними диспропорціями в економічному розвитку.

Події останніх років підтверджують, що на тлі кризового синдрому України за умов перманентних політичних скандалів конфронтацію здатні створити два сегменти українського поліетнічного

соціуму: перший — національно-орієнтований, другий — регіонально-територіальний. В цьому полягає криза пострадянської ідентифікації, з якою не хочуть розпрощатися певні групи поліетнічного суспільства.

Зауважимо що, недоцільно применшувати значення регіонального чинника в перебігу сучасної етнічної ідентифікації, оскільки глобалізація розкитує основи державного суверенітету, а відтак загострює проблему територіальної цілісності. У цьому зв'язку нагадаємо, що українська етнічна територія складається з багатьох історико-географічних та етнографічних територій. Упродовж століть вони входили до складу різних держав. Процеси формування цих земель зумовлені досить глибокими відмінностями в історичному розвитку, етнокультурними та демографічними особливостями, структурою господарств. Не всі етнічні землі входять до складу сучасної держави, а споконвічна роз'єднаність породила глибокі відмінності в етнопсихології населення. Небезпека також криється у проведенню ще в 30-ті рр. XX ст. адміністративно-територіальному поділі України без належного врахування історичних та етнокультурних ознак.

Конфліктність можуть спровокувати спроби забезпечити духовну єдність, ігноруючи значну соціально-економічну нерівність регіонів. Головним завданням є збереження територіальної цілісності України. Прорахунки в цьому питанні призведуть до соціально-економічної і значної політичної напруженості в суспільстві, до міжконфесійних конфліктів, а отже, загрожують суверенітету країни. Не випадково деякі російські дослідники намагаються протиставити дві політичні культури, що склалися в Україні — «самостійницьку» західну та «малоросійську» східну, а отже, вважають вони, орієнтація на «захід» загрожуює цілісності України. Річ у тім, що за умов глобалізації невиважена державна регіональна політика, з одного боку, а з другого — процеси етнічної ідентифікації, політизації національних меншин можуть спровокувати «самостійне» плавання певних регіонів. При цьому не виключене застосування югославського сценарію до України.

Отже, якщо йдеться про мирне співіснування між етнічними спільнотами, Україні потрібна міжнаціональна стабільність, громадський мир як запорука прогресивного потенціалу. Однак, не зникне сама по собі проблема федералізації України. Вважаємо, щоб зберегти унітарність держави, територіальний поділ слід привести у відповідність із історичним досвідом, вимогами часу.

Вірогідність етнічних конфліктів залежить як від територіально-просторової, так і мовної ідентичності. Абсолютна більшість українців Заходу — україномовні, Півдня і Сходу — російськомовні. Мовна поведінка є найпомітнішим чинником етнічного розмежування між Заходом і Сходом. Однак, воно також виявляється в різних політичних орієнтаціях, оцінках та поглядах на майбутнє.

Поза основним масивом українських етнографічних земель розвивалося Закарпаття, що обумовило специфіку ідентифікації регіону. Тут особлива ментальність та проблеми, породжені поліетнічністю та прикордонним статусом. Певні етнічні групи мають локальну свідомість. На етнокультурну домінанту регіону впливає низка економічних факторів — міграція трудових ресурсів, однібічний розвиток аграрного сектора тощо. На тлі високого ступеня української ідентичності суспільства в області ще за пострадянських часів виник етнокультурний рух щодо відокремлення від України. Особливе місце у перебігу пострадянської ідентифікації в Закарпатті займає етнічний чинник. Тут співіснують чотири етноси: українці (80%), угорці (12%), росіяни (2,5%), румуни (2,6%)¹. Закарпатці завжди прагнули зберегти свою локальну ідентичність — навіть під час радянської національної політики. На цьому зараз спекулюють деякі політики: від тверджень про «загальнокарпатський панрусизм» до вимог заборони «русинського етносу». Зрозуміло, що це може призвести як до поляризації між прибічниками «русинства» і «українофільства», так і до міжетнічної напруги в регіоні.

Певною проблемою є визначення статусу русинів, які визнані субетнічною групою. Процесу самоідентифікації русинів властива подвійна ідентичність — загальноукраїнська і локально русинська. Безумовно перспективи ідентифікації русинів та деяких субетносів залежать від рівня національної свідомості та політичних орієнтацій національної еліти. А вона відкрито маніфестувала свою мету — відокремлення від України.

З іншого боку особлива складність міжетнічної ситуації на заході України полягає у тому, що паралельно з відродженням русинського руху почався процес активної етнічної ідентифікації інших груп населення. Закарпаття має багатонаціональний склад населення: на другому місці стоять угорці (95% від їхньої загальної кількості), також росіяни (2,5%), румуни (2,6%), цигани (1,1%).

Виникнення етносоціальної напруги можливе як наслідок певних дій політичних сил Угорщини, які відкрито підтримують рух

«політичного русинства». Деякі засоби масової інформації Угорщини перекручують стан міжетнічних відносин в Закарпатті, ведуть агітацію за повернення Закарпаття до Угорщини. На Закарпатті відчувається активний ідеологічний угорський наступ.

Щодо конфліктів між румунами та іншими етногрупами регіону вони провокуються румунськими націоналістичними організаціями в прикордонних районах, які висувають гасло перегляду державних кордонів України.

Конфліктна специфіка етнічної ідентифікації східних регіонів полягає в тому, що, по-перше, національна ідея не стала за роки незалежності головною у масовій свідомості населення; по-друге, наявна різка зміна статусних характеристик українців і росіян, котрі психологічно не можуть примиритися зі статусом національної меншини; по-третє, значною є питома вага українців, що втратили рідну мову; по-четверте, впливає дуже сильна традиційна історична, економічна, культурна орієнтованість на північного сусіда, яка підтримується офіційними представниками Росії, а національна еліта асимілюється в російську.

Характерним для східного регіону є те, що в ньому, з одного боку, проживає більшість українців (майже 79%), а з другого — більша частка російського населення — 54%². Це тільки підтверджує розмаїтість національної ідентичності у південно-східних областях. Тут дотепер живучі радянські упередження стосовно націоналістичної ідеї, прихильність до інтернаціоналізму, коли відсутність ідентифікації за етнічною ознакою кваліфікувалась як суспільне надбання. І як наслідок радянського минулого виник комплекс меншовартості українців. Ось чому так важко на Сході відбувається процес ідентифікації української частини населення.

У комплексі цих факторів слід шукати причини популярності пострадянської ідентичності. З ними пов'язано й те, що процес створення незалежних держав зробили російське населення національною меншиною в Україні. Російська еліта зробила ставку на утвердження російських культурних цінностей та дискримінацію української мови й культури в районах з більшою часткою росіян. Саме тут найпопулярнішими є ідеї слов'янофільства та проросійські настрої. Крім того, в східних районах найсильніші денационалізаторські тенденції в суспільній свідомості українців. Про це свідчить те, що російською мовою володіють 74% українців, а українською 65%. Російськомовне населення на Сході становить понад 70%³, а російська етнічна група має високий коефіцієнт

співпадіння рідної мови з мовою своєї групи. Така ситуація є суттєвим конфліктобезпечним фактором у взаєминах між двома найбільшими етносами України — українцями і росіянами. Найбільш гострі дебати між ними виникають саме з мовних питань, мова стала предметом політичних спекуляцій. Ясно, що в українському суспільстві не співпадає етнонаціональна і мовна більшість, що становить серйозну етнополітичну проблему та джерело можливого конфлікту на мовному ґрунті.

Сказане вище підтверджує, що мовна біполярність — постійний фактор напруження в Україні. За умов використання її в ідеологічній конфронтації «мовна карта» перетворюється на чинник міжетнічних конфліктів.

Потенційним конфліктом між Заходом і Сходом загрожує запровадження російської мови як другої державної. Застосування двох державних мов — призвело б до посилення нерівноправності двох мов та до появи «сфер впливу» кожної з них, а звідси — до суспільних антагонізмів. Саме тому, державна мова сприймається як важливий чинник етнокультурної ідентифікації та політичної мобілізації суспільства. Якщо дотримуватися міжнародних правових документів (Декларації ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, Європейської хартії регіональних мов та мов національних меншин), то під терміном «російськомовне населення» розуміється група людей, для яких незалежно від етнічної самоідентифікації рідною мовою є російська. В Україні це — кожний третій мешканець, практично в усіх регіонах країни. Компроміс у мовному питанні можна знайти на основі підходів, запропонованих згаданою Європейською хартією регіональних мов та меншин. Вона надає широкий діапазон заходів щодо їхньої підтримки. Але водночас цей документ припускає рівноправність двох мов. Не слід забувати про реальність мовного чинника у виникненні конфліктних ситуацій в Україні. Ось чому, неприпустиме застосування норм хартії однаковою мірою без урахування специфіки етнополітичного статусу кожного регіону.

В останні роки дебати навколо двомовності набувають різкого ідеологічного забарвлення. На нашу думку, надання російській мові статусу другої державної, загрожує консервацією української мови за наявності мови міжнародного спілкування, якою є російська мова.

Загалом росіяни інтегровані в українське суспільство і отожднюють себе з ним. Крім того, російськомовні з росіянами

становлять більше половини населення. Мова виступає сильним фактором їхньої ідентифікації. Однак, ця частина багатоетнічного соціуму зберігає відчуття «подвійної ідентичності». Ось чому каталізатором напруження може стати політика застосування різних моделей реформування в регіонах — стратегія «локалізованої полікультурності»⁴.

Отже, головна проблема етнополітичного розвитку проросійських областей України — це проблема російська: проблема дестабілізації міжетнічної ситуації, використання «мовної карти» та гасла щодо «захисту співвітчизників».

Конфліктну ситуацію створює протиріччя між активною етнічною ідентифікацією титульного етносу та громадянською реідентифікацією населення. Дані соціологічних опитувань, проведених Центром Разумкова в останні роки, та результати Всеукраїнського перепису населення окреслили поступове «вимивання» радянської ідентичності.

Питання кризового стану української етнонації залежить від ступеня власного ставлення до ідентифікації за умов суспільної трансформації. Інерція розподілу старої ціннісної системи й досі посилює стан психологічної анемії. Українцям притаманні тяжіння до наднаціональних стосунків, але водночас національно забарвлене світосприйняття. За умов політизації титульного етносу, системної національно-політичної кризи суспільства така поляризованість поведінки свідчить, що дотепер спільна загальнонаціональна ідентичність не склалася.

Конфліктність національної ідентифікації українства пов'язана із сегментованістю суспільства. Йдеться про конфронтацію по лінії «Захід — Схід», про напругу, яка постійно виникає на ґрунті різного розуміння національних цінностей. З одного боку, сильна радянська ідентичність, схильність до інтернаціоналізму, відчуття власної неповноцінності як наслідок імперської ідентичності, з другого — більша консолідованість еліти, потяг до національно-культурного відродження. За таких умов використання аргументів «неукраїнськості» та «подвійного громадянства» може призвести до міжетнічного протистояння. Слід взяти до уваги, що на кризовість ідентифікації титульного етносу впливає й сучасна соціальна стратифікація суспільства. Абсолютизація поняття «Ми — українці, а всі інші — совки» є небезпечним каталізатором націоналістичних міфів, що розхитують човен міжетнічної злагоди. Українцям не відмовлятимуть у праві будувати свою державність, розмовляти

рідною мовою. Але ж українські радикали мають усвідомити, що риторика навколо стану української мови, а також щодо відродження громадянського націоналізму та гасла «Україна для українців» здатні багаторазово посилити напруженість у суспільстві.

Водночас антагонізм полягає ще й в тому, що на тлі політизації титульного етносу, реанімації етнічної ідентичності триває процес акультурації, характерний для поліетнічних суспільств. Ось чому не можна говорити про конфліктність пострадянської ідентифікації українського соціуму тільки як про зіткнення українського та російського етносоціальних елементів. Доктрина комплексного розвитку багатосегментованого суспільства, рівноправність у задоволенні національно-культурних, освітніх, економічних потреб етносів, наполеглива праця держави в напрямку поваги до української мови та її утвердження в громадсько-політичному просторі виключить проблеми національного протистояння, дасть змогу не замикатися на етніцизмі, а сприятиме формуванню громадянської ідентичності в Україні.

Що ж до етноідентифікаційних аспектів української етнології, то їхня головна тенденція розвивається у напрямку творення нового соціокультурного типу української макроідентичності. Ступінь активності, темпи цього процесу залежатимуть від темпів уникання етносоціокультурної біполярності та подолання комплексу етнічної меншовартості. Загалом етнічні спільноти інтегровані в українське суспільство і ототожнюють себе з ним. Річ у тім, щоб креативний потенціал українців не обмежував інтереси інших етнічних субкультур українського суспільства.

Багатоманітність культур, етнолінгвістична відмінність, різні конфесійні орієнтації людності не створюють ситуації загрози етнополітичній безпеці держави. Спроби штучної політизації етнічного чинника, абсолютизація процесу самоідентифікації, безвідповідальної, штучної націоналізації суспільства, звинувачення в «непатріотизмі» здатні спровокувати найдеструктивніші міжнаціональні конфлікти.

¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — К. — С. 132.

² Там само. — С. 9.

³ Там само. — С. 12, 13.

⁴ Грищенко О. Морока з мультикультуризмом // Критика. — 2001. — № 11. — С. 27.

⁵ <http://www.uceps.com.ua>

Марчук Н. В.

ПОЛІТИЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН ЯК ЧИННИК ЕТНОКОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЙ

На сучасному етапі реалізації європейського вибору України постає необхідність дослідження процесу формування атмосфери толерантності в міжетнічній взаємодії. У перебігу розвитку демократичного суспільства спостерігається надмірна політизація етнічності, зростання етноцентризму. Тому постає нагальна потреба звернутися до проблеми етнополітики. Національні меншини та їхні інституції можуть сьогодні реально претендувати на рівноправні партнерські взаємини з державною владою, на гідне визнання і цільне місце в державно-культурному будівництві у власних країнах. Втім, найпоширенішою нині є теза, що саме демократизація провокує етнічні конфлікти та прояви націоналізму, оскільки спонукає до культурної гомогенізації етнічні, релігійні, племенні групи, які стають на захист своєї самобутності.

Вагомим здобутком української держави за часи незалежності є збереження міжнаціонального миру і злагоди, уникнення міжнаціональних конфліктів. Багатонаціональні спільноти, що проживають на територіях пострадянського простору, відчули на собі згубні наслідки етнічних конфліктів, а органи влади часто виявлялися не готовими до прийняття адекватних рішень, що призводило до поглиблення конфліктних ситуацій. Очевидним є те, що не тільки з боку державних інституцій, але й без відповідної атмосфери, яка формується самими громадянами, цього результату було б важко досягти. Йдеться про пробудження громадянської свідомості більшості етнічних груп, які складають сьогодні вагомий частку населення України, зокрема, про діяльність громадських організацій етнічних меншин. Однак, періодично загострюються проблеми політичної участі етнічних спільнот та їхніх представників, а отже, питання збереження атмосфери міжетнічної толерантності.

Етнічні суперечності й конфлікти супроводжують всю історію існування людства, проте лише порівняно недавно вчені-суспільствознавці зробили поліетнічні суспільства та етнічні конфлікти предметом своїх досліджень. Українська етноконфліктологія завдяки зусиллям Є. Головахи¹, В. Євтуха², О. Калакури³, О. Картунова⁴,

В. Котигоренка⁵, І. Кресіної⁶, І. Кураса⁷, Л. Лойко⁸, Л. Нагорної⁹, О. Надолішнього¹⁰, М. Панчука¹¹, О. Рафальського¹², Л. Шкляра¹³ та багатьох інших досягла помітних успіхів у дослідженні етнічних конфліктів. Закономірно, що в своїх дослідженнях автори приділяють увагу аналізу діяльності і громадських організацій етнічних меншин, але лише в межах і контексті свого предмета дослідження.

Метою представленої статті, виходячи із зазначеної проблематики, є розгляд політичної діяльності громадських організацій етнічних меншин як один з чинників поглиблення конфліктогенної ситуації. Досягненню сформульованої мети дослідження сприятиме реалізація таких *завдань*:

- виявити специфіку громадянської активності різних етнонаціональних спільнот західної України;
- проаналізувати напрямки діяльності громадських організацій етнічних меншин у суспільно-політичній сфері;
- з'ясувати основні чинники політизації діяльності громадських організацій етнічних меншин.

Громадські організації етнонаціональних меншин сьогодні доволі різноманітні: обцинні структури, наближені до традиційних форм національного життя, правозахисні організації, культурні чи культурно-просвітні товариства, творчі об'єднання, земляцтва тощо. Також створюються етнічні організації за демографічними ознаками (жіночі, молодіжні), за професійною орієнтацією (спілки вчителів, юристів чи підприємців), певної національності, батьківські комітети (для прикладу — батьківський комітет класів учнів з польською мовою викладання, створений в Івано-Франківську).

Для більш виразного дослідження заявленої проблематики необхідно насамперед з'ясувати питання щодо кількості громадських організацій національних меншин. Інформація про зареєстровані політичні партії доступна на сайті Міністерства юстиції України, а ось Єдиний державний реєстр об'єднань громадян та благодійних організацій недоступний в режимі on-line. Ще однією перешкодою до визначення кількісних показників стали нечітко визначені критерії віднесення до певної організації національних меншин. Емпіричним матеріалом для дослідження кількісного складу та принципів створення громадських організацій національних меншин західного регіону стали статистичні дані, документи національних товариств — звернення, програми, матеріали

конференцій, матеріали в мас-медіа, преса національних товариств у період 1991–2007 рр. Так, у Закарпатській області зареєстровано 29 громадських організацій етнічних меншин обласного статусу, в Івано-Франківській — 10, Львівській — 19, Тернопільській — 2, Чернівецькій — 5. Достатня кількість й інших (районних, територіальних) організацій загальною чисельністю 141. Можна констатувати, що громадські організації етнічних меншин стали сьогодні помітним явищем у палітрі українського громадянського суспільства, інтенсивно збагачують її новими формами громадських організацій і новими напрямками діяльності. Їхня поява і розвиток цілком виправдані поліетнічним складом України.

Наприклад, останні статистичні дані про національний склад населення Львова датовані 2001 роком, коли етнічні неукраїнці становили близько 12% городян. У львівській громаді можна зустріти узбека, бурята, кубинця, японця тощо, однак статистична картина є доволі «однотонною» — 3/4 неукраїнського населення міста становлять етнічні росіяни, хоча їхня чисельність, порівняно з 1989 роком, скоротилася майже вдвічі. Крім того, 0,9% львів'ян є етнічними поляками (близько 66% від їхньої чисельності в 1989 році); 0,4% — білорусами (53%); 0,3% — євреями (14,8%); 0,1% — вірменами (80%). Попри «нестатистичність» решти меншин, у Львові зареєстровані національно-громадські об'єднання (НГО) угорців, німців, татар, греків, чехів, словаків, литовців, вихідців з Афганістану та ін. Проблеми таких різнорідних громад важко звести до спільного знаменника. Певно, тому спроби координації дій між ними досі були малорезультативними.

Досвід етнонаціональних відносин в Україні засвідчує, що надмірна політизація етнічних інтересів призводить, як правило, до ускладнення цих стосунків, проте, мало сприяє реальному втіленню інтересів національних спільнот. Розглянемо ці процеси на прикладі тих спільнот західної України, в середовищі яких найбільше проявляються процеси політизації.

Необхідно констатувати, що політична мобілізація національних меншин (зокрема, найбільшою мірою це стосується росіян) активізувалась на Заході України. Так, у Львові було створено Конфедерацію національних товариств західних областей України, до якої увійшли національні товариства росіян, євреїв, поляків і німців. Таке об'єднання мало на меті активізувати діяльність національних меншин у суспільно-політичному житті держави,

стимулювати їхню участь у виборах як суб'єктів виборчого процесу, впливати на процес прийняття політичних рішень. Конфедерація національних товариств західних областей України доволі чітко визначила своє місце у політиці, виступила проти місцевої влади, вважаючи, що вона ігнорує закони України щодо прав національних меншин.

Активізації російської національної меншини посприяв лідерський фактор, коли керівником Товариства російської культури «Русь» Олександром Свистуновим, а пізніше Олегом Лютиковим було розгорнуто активну діяльність товариства та проведено ряд загальноукраїнських заходів, які сприяли мобілізаційним процесам у середовищі національної меншини. Найбільш характерною особливістю діяльності Руського Руху України стала його активна політизація, зокрема, створено на її основі політичну партію «За Русь Единую», з червня 2002 р. — Партію «Руський Блок». Спочатку був утворений виборчий блок з такою ж назвою, до якого ввійшли партії «За Русь Единую», «Русько-Український Союз» (Русь) і «Союз», і який взяв активну та досить гучну участь у виборах 2002 р. Але партія набрала 190 тис., або 0,73 % голосів виборців і не потрапила до парламенту¹⁴. Виступивши на президентських виборах 2004 р. у таборі В. Януковича, після виборів вона розпочала активні опозиційні акції, спрямовані проти політики нової влади (пікетування адміністрації Президента 21 лютого 2005 р. проти наміру вступу України до НАТО та ін.).

За браком часу не будемо вдаватися до скрупульозного аналізу досвіду роботи російських громадських організацій. Однак відзначимо, що внаслідок проведеного аналізу ми дійшли висновку про певну напругу між культурницькими та політичними формами і цілями діяльності. Російський національно-культурний рух в Україні сьогодні виявляється чи не найбільш політизованим, оскільки його керівники фактично не бачать інших надійних засобів забезпечити етнічні права росіян в Україні, крім шляху політичної боротьби, спрямованої на максимальну інтеграцію в Росію. Найбільш конфліктними у даному ракурсі є питання конституційного статусу російської мови, боротьби проти вступу України до НАТО, підтримка інтеграційних процесів у межах СНД та інші. Зокрема, лідер російської общини С. Цеков висував такі базові позиції передвиборчої програми на парламентських виборах 2006 року: надання українській і російській мові рівного конституційного статусу державних; перехід України до федеративної форми

державного устрою, робота над перспективою підписання нового Союзного Договору¹⁵.

Політичні інтереси є потужними підводними течіями і в угорському національному русі. Перші угорські національно-культурні організації створювалися 1989 року і тоді ж об'єдналися в обласне Товариство угорської культури Закарпаття, з ініціативи якого 1 грудня 1991 р. у Закарпатті було проведено референдум щодо створення Угорського Автономного округу з центром у м. Берегове. Водночас, 5 жовтня 1991 р., у Києві, за ініціативою ТУКЗ, а також Львівської та Київської організації угорців, було створено Демократичну спілку угорців України (на сьогодні це є досить потужна громадська організація, що налічує 14 обласних осередків).

Доводиться констатувати, що саме політизація діяльності угорських громадських організацій, як і в багатьох інших етнічних спільнотах, призвела не до консолідації, а до розколу угорського національного руху. Основною причиною розбрату серед угорських організацій стала боротьба за мандат депутата Верховної Ради України. За умов мажоритарної системи при відповідному розмежуванні виборчих округів етнічні угорці могли гарантовано розраховувати на один такий мандат. Етнічними угорцями було зроблено спробу утворити власну угорську партію. Незважаючи на правові колізії, неможливість за Законом України «Про політичні партії в Україні» створювати партії з регіональним статусом, Міністерством юстиції України все ж було зареєстровано одразу дві угорські партії: Політична партія «КМКС» Партія угорців України» і Демократична партія угорців України¹⁶. Шансів подолати бар'єр у 3% і пройти до Верховної Ради у цих партій практично не було, і основна боротьба розгорнулася на виборах до обласної та районних рад.

Історична батьківщина українських румунів проводить дуже активну політику підтримки етнічних румунів за кордоном. Конфліктогенним фактором є періодичні територіальні претензії Румунії відносно України. У будь-якому разі, деякі заходи румунської влади, зокрема, з підтримки румунських етнічних організацій, схожі на спроби втручання у внутрішні справи України і є діями, що містять загрозу її територіальній цілісності. Серед громадських організацій слід відзначити товариство румунської культури ім. М. Емінеску, яке після 1989 р. розпочало пропаганду приєднання північнобуковинських земель до Румунії. Заснування та діяльність товариства — явний рецидив румунського націоналізму

з його ідеєю відродження «Великої Румунії». Воно має тісні контакти з румунським товариством «За Бессарабію і за Буковину». Товариство румун ім. Г. Кажбука в Закарпатті намагається створити новий адміністративний район, що об'єднав би територію, на якій компактно проживають румуни. Подібні наміри є і в Чернівецькій обл¹⁷. Зазначимо, що за результатами останніх виборів, румуни за національністю складають 17,3% депутатів Чернівецької обласної ради, а в районах їхнього компактного проживання — Герцаївському, Новоселицькому та Глибочицькому — від 50 до 95%¹⁸.

Вагомою етнічною групою, особливо на території західної України, є поляки. Статус поляків в Україні та українців у Польщі задекларований у «Договорі між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво», ратифікований у 1992 р., у якому зазначено, що сторони діють у відповідності з міжнародними стандартами захисту національних меншостей, визнання їхнього права на збереження етнічної, культурної, релігійної і мовної самобутності¹⁹. Доля українських поляків невіддільна від долі українського народу, вони були разом з українцями у боротьбі з російським імперським режимом, сталінізмом та гітлерівськими окупантами. Хоч кількість поляків в Україні помітно зменшилася (у 2001 р. до 144 тис.²⁰), вони і надалі займають помітне місце серед іноетнічних груп нашої держави. Поляки проживають в усіх областях України, однак більшість з них — на території традиційних районів заселення: Галичини, Волині, Поділлі, Поліссі та на Київщині. На початок 2001 року на Львівщині, Тернопільщині, Прикарпатті, Волині та Рівненщині проживало 38 тис. поляків.

З погляду активності громадських організацій національних меншин, цікавим є досвід ряду фондів у Польщі, зокрема Гельсінської спілки з прав людини, фундації освіти та демократії, фундації розвитку громадянського суспільства, фундації суспільно-політичних ініціатив, які надають великого значення розвитку демократії на пострадянському просторі, зокрема й на Україні. Вони опрацьовують спеціальні програми для стажування українців у польських структурах місцевого самоврядування та неурядових організаціях.

Для детальнішого аналізу політичної діяльності громадських організацій національних меншин України, зокрема, у західних областях України, на початку 2006 року Прикарпатським центром політичних та євроінтеграційних досліджень було проведене

експертне опитування серед керівників найчисельніших та суспільно активних національних товариств у цих областях. Усього було опитано 18 респондентів, керівників національних товариств, які представляють найчисельніші та найвпливовіші національні меншини (попередньо проводився аналіз на основі матеріалів регіональної преси). Звісно, у своїй більшості, відповіді керівників національних товариств є суб'єктивними, однак вони відображають стан діяльності національних товариств.

Результати опитування показали, що участь нацменшин у політичному житті лишається ще доволі незначною. На запитання: «Чи є представники від Вашої організації в органах місцевого самоврядування?» 29% опитаних відповіли, що мають своїх представників в органах місцевої влади, а 71% — ні. Не менш актуальним на сьогодні залишається питання співпраці органів влади та національних товариств. На запитання: «Чи запрошують Вашу організацію на зустрічі із представниками органів влади і чи такі зустрічі практикуються у вашій області?» 70% відповіли, що запрошують, і вони часто бувають на зустрічах з органами влади, 19% — не мають інформації про такі зустрічі, а 11% відповіли, що їх не запрошують на такі зустрічі, хоча ті й відбуваються в області. На запитання: «Чи були у Вас конфлікти у відносинах з органами влади?» 84% відповіли, що ні, а 16% — що виникали проблеми, наприклад, під час реєстрації організації.

Попри національну неоднорідність західноукраїнського регіону, дослідження показало, що в цьому регіоні серйозних міжнаціональних конфліктів не спостерігається. Однак мають місце певні стереотипи, суперечки як у внутрішньому житті громадських організацій етнічних меншин, так і на рівні розмаїтих за національним складом організацій. Незважаючи на те, що 75% представників громадських організацій етнічних менших західноукраїнського регіону вважають, що їхня організація не має якихось конфліктів з іншими національними товариствами, 14% тих представників іноді зазнають певного тиску з боку інших організацій, 7% постійно мають конфлікти з іншими національними меншинами.

Не секрет, що громадські об'єднання легко збочують на манівці партикулярних інтересів та потреб власної «номенклатури». Попри доволі значну кількість НГО у Львові (до 40 тільки офіційно зареєстрованих згромаджень), більшість представників меншин не беруть практичної участі в їхній діяльності. З іншого боку, національно активна «меншість від меншості» виявляє гіпертрофовану

схильність до взаємних поділів та протиставлень. Зі спостережень за розвитком російської, польської, єврейської національної самодіяльності тощо неважко зробити висновок, що «булавоманія» не є суто українською національною хворобою.

Проведене дослідження дало нам змогу дійти висновку, що практично всі меншини, окрім російської й у окремих випадках румунів та угорців, не можуть брати участь у прийнятті рішень на всеукраїнському, регіональному й до певної міри на локальному (у місцях компактного поселення) рівнях. На нашу думку, потрібно вдосконалити систему функціонування громадських організацій та політичних партій, законодавчо урегулювати зв'язки як між самими організаціями і партіями, так і між ними та державою.

Не ігноруючи проблеми «українобайдужості» деяких національних громад, відверто антиукраїнської постави певних російських структур та готовності окремих їхніх лідерів до безмежного прислужництва Кремлеві, можна стверджувати, що проблема відданості етнічних меншин українській справі є похідною від проблеми відданості їй самих українців. Вітчизняним політикам, схильним підозріло сприймати вияви активності національних меншин, варто пам'ятати бодай про одну неоцінено корисну їхню якість: характер цієї активності є чутливим індикатором українського національного поступу.

Можна з упевненістю констатувати, що досі громадські організації етнічних меншин перебувають на етапі політичного становлення, однак їхня діяльність на політичному рівні стає чимраз активнішою. А зростаюча політизація діяльності таких громадських організацій неминуче призведе до створення конфліктогенних ситуацій. Досвід переконливо свідчить про прямий зв'язок між залученням громадських організацій до політичного життя і посиленням їхніх внутрішніх суперечок. Досить реальною за таких умов постає і можливість ескалації міжетнічних конфліктів. Тому необхідно подальший розвиток громадських організацій етнічних меншин спрямовувати вбік координації їхньої діяльності як реального втілення ідеї міжнаціонального миру і злагоди, толерантності і полікультурності.

На заході України наразі відсутні серйозні підстави для спростування тези про міжнаціональний мир, міжнаціональних конфліктів тут поки що нема, однак нема й правдивої злагоди.

Тому ситуацію годі вважати безпроблемною й цілком забезпеченою на майбутнє.

¹ Головаха Е. Социологическая публицистика. — К.: Ин-т социологии НАНУ, 2001. — 226 с. Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994–1998 рр.) — К.: Ін-т соціології НАНУ, 1999. — 152 с.

² Євтух В.Б. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції... — К.: Стило, 2001. — 235 с.; Євтух В.Б. Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан, перспективи / За ред. Р. Чілачави. — К., 2004. — 257 с.

³ Калакура О. Гармонізація життєдіяльності польської меншини в Україні як чинник українсько-польського партнерства // Наукові записки. Збірник. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України, 2006. — 409 с. (С. 288–299)

⁴ Картунов О.В. Вступ до етнополітології. Ін-т економіка, управління та господ. права. — К.: Наукова думка, 1999. — 300 с.

⁵ Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К.: Світогляд, 2004. — 722 с.

⁶ Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз). — К.: Вища школа, 1998. — 392 с.

⁷ Курас І.Ф. Етнополітика: історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. — К.: ІПіЕНД, 1999. — 656 с.; Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.

⁸ Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія. — К.: ПЦ «Фоліант», 2005. — 634 с.

⁹ Нагорна Л.П. Національна ідентичність в Україні. — К.: ІПіЕНД, 2002. — 271 с.

¹⁰ Надолішній П.І. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики. — К.: Вид-во УАДУ, 1998. — 262 с.; Надолішній П.І. Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект. — К.: УАДУ, 1995. — 301 с.

¹¹ Панчук М. І. Етнополітична модель розвитку держави // Відродження. — 1993. — № 5–6. — С. 4–6.; Панчук М., Калакура О. Національні меншини як об'єкт етнополітичних досліджень // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? / Збірник. — К., 2002. — С. 239–252.

¹² Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. — К.: Поліс, 2000. — 445 с.

¹³ Шкляр Л.Є. Етноконфліктний потенціал в Україні: особливості, характер, типи // Етнополітичні конфлікти в посттоталітарному просторі. — К., 1999. — С. 97–100.

¹⁴ Лойко Л. І. Назв. праця. — С. 345.

¹⁵ Русский мир. Издание Русского Движения Украины — 2005. — № 7 (43), февраль.

¹⁶ Коментарии: деловой и общественно-политический еженедельник // www.comments.com.ua

¹⁷ Парфенов О. О. Досвід діяльності державних, суспільно-політичних організацій Румунії щодо підтримання зв'язків з діаспорою, відстоювання її інтересів та його врахування в етнополітиці України (на прикладі румунської меншини України) // Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 27–28 вересня 2003 р. — К.: Світогляд, 2004. — С. 167–182.

¹⁸ Котигоренко В. О. Назв. праця. — С. 603.

¹⁹ Калакура О. Назв.праця. — С. 288–299.

²⁰ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — К., 2003. — С. 14.

Велешко О. М.

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНИХ МАНІПУЛЯЦІЙ: ВІКТИМОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

The author analyzes the influence of the deportation fact on the political behavior of the deported people and their victim consequences; researches the features of the development of the ethnic lobbyism phenomenon and the influence of victim's component on the research ways and new methods of the ethnic lobbyism in the Crimean society; investigates the prospects of the ethnic victim overcoming. Investigation of the victim complex of deported people in terms of victimology and transacting analysis allowed to understand deeper the mechanisms specifics of its display and influence on ethno-politological processes in the Crimea, origins of radical moods in the ethnic sphere, as well as to formulate the ways of overcoming ethnic victimity.

Демократизація незалежної України як багатоетнічної держави стимулювала процес самоідентифікації різних етнічних спільнот, а також пошуки шляхів національного самовизначення. Сучасна ситуація характеризується збереженням міжетнічних суперечностей у низці регіонів внаслідок нерівномірного розвитку етнічних груп, незадоволенням деяких з них своїм статусом та умовами життя. Окремі проблеми в етнополітичній сфері українського суспільства пов'язані з наслідками депортації, здійсненої

сталінським режимом 1944 року щодо таких етнічних груп, як кримські татари, вірмени, болгар, греки і німці. Інтеграція репатріантів в українське суспільство супроводжується дією політико-психологічних чинників, які потребують ретельного вивчення.

Поза академічним етнополітологічним дискурсом залишилися питання, що стосуються проявів віктимної психології у політичній поведінці репатріантів. Водночас потреба у дослідженнях впливу віктимних чинників на стан міжетнічних відносин у Криму набуває особливої актуальності. По-перше, віктимологічні дослідження політичної поведінки етнічних груп, яким властиві прояви масової віктимності, поки що вельми нечисленні. По-друге, віктимні чинники як безпосередньо, так і опосередковано помітно впливають на політичну поведінку депортованих народів у Криму, зокрема, на їхні політичні вимоги і позиціонування етнічної еліти. І зрештою, віктимізація етнічності стає фактором людської безпеки в Кримському регіоні.

Накопичений останнім часом теоретичний потенціал різних наук допомагає розширити коло проблемних питань, пов'язаних з політичним виміром етнічності. Особлива роль при цьому відводиться використанню досягнень віктимології для аналізу міжетнічних відносин і етнополітичних процесів. Первинне вивчення віктимологічних аспектів поведінки людини проводилося, в основному, в руслі кримінології і переважно стосувалося закономірностей скоєння злочинів, особи злочинця, впливу соціального середовища. В цілому ж віктимологічний аспект криміногенності політичного режиму досі залишається мало дослідженим. У сучасній російській науковій літературі з кримінології зустрічаються лише окремі роботи, які стосуються політичної злочинності, її сутності і причин, віктимогенності тоталітарних політичних режимів, поняття соціальної реабілітації жертв політичних репресій, проблем відшкодування матеріальних збитків жертвам політичних репресій (П. Кабанов, С. Ткачук, Т. Макарова, Л. Обідіна). Однак, попри те, що сьогодні активно ведуться дискусії щодо того, чи є віктимологія галуззю кримінології, міждисциплінарною наукою чи наукою про жертву взагалі, застосування її досягнень для аналізу етнополітологічних аспектів міжетнічних стосунків допомагає побачити багато етнічних явищ під новим кутом зору. Цей напрям досліджень містить суттєвий евристичний потенціал і є перспективою для подальших досліджень. Вирішальною мірою це зумовлено загальною нечисленністю досліджень

масової віктимності. Ідея російського кримінолога П. Кабанова щодо формування нового наукового напрямку — політичної віктимології — поки що не знайшла свого вітчизняного дослідника¹. В Україні явища масової віктимності також мало вивчені. У політології ця тема порушується в роботах Т. Сенюшкіної.

Враховуючи багатоетнічний характер кримського соціуму, а також загострення міжетнічної напруженості в даному регіоні останнім часом, доцільно всебічно вивчити віктимні чинники, що впливають на характер політичної поведінки депортованих етнічних груп. Насамперед це стосується кримських татар, оскільки на рівні колективної свідомості цієї етнічної групи наявніше можна прослідкувати прояви віктимності. Розгляд наслідків депортації з погляду віктимології — зміни в світогляді раніше депортованих, в їхній поведінці (побутовій і політичній), в психології — відкриває нові перспективи вивчення проблем і шляхів інтеграції етносів в єдине багатоетнічне суспільство, а також подолання наслідків депортації і гармонізації міжетнічних стосунків. При такому підході стає можливим дослідження впливу поведінки жертви на різні аспекти міжетнічних стосунків: стосунки етнос — держава, власне світосприйняття етносів та їхню політичну поведінку.

Вплив віктимних чинників простежується в соціально-економічній, політико-правовій і культурній сферах життєдіяльності кримського соціуму. Цей вплив в соціально-економічній сфері виявляється в боротьбі за ресурси (земельні, фінансові, економічні, владні тощо), диспропорціях у рівні життя різних етнічних груп, проблемах зайнятості населення з числа репатриантів, невирішеності проблеми компенсації за шкоду, заподіяну депортацією і т.д.

У політико-правовій сфері вплив віктимних чинників простежується в політичних вимогах, що висуваються кримськотатарськими лідерами, а саме: у визначенні статусу кримськотатарського народу як корінного народу, забезпеченні його представництва в органах влади різних рівнів, наданні кримськотатарській мові статусу державної, розвитку національної освіти, у визначенні статусу курултаю і меджлісу кримськотатарського народу, в боротьбі політичних еліт всередині кримськотатарського національного руху, в маніпулюванні етнічними відмінностями, до яких вдається політична еліта, в спробах впливати на електоральні преференції представників кримськотатарського народу тощо.

У культурній сфері вплив віктимних чинників простежується в недостатньому забезпеченні рівня культурних, освітніх, інформаційних вимог різних етнічних груп, в суперечках щодо культурно-історичних об'єктів, у міжконфесійних проблемах, у політизації релігії і спробах залучення її національними елітами як інструменту для досягнення політичних цілей, в недостатній увазі з боку держави до збереження національних культур, історичних пам'яток, у заангажованості деяких ЗМІ, що формують негативну громадську думку, в слабкому забезпеченні розвитку етнічних засобів масової інформації, у формуванні негативних психологічних стереотипів щодо представників інших етнічних груп, у накопиченні негативного багажу етнічних міфів, страхів, чуток та настанов.

Депортації були використані тоталітарною системою як механізм маніпуляції цілими народами для досягнення певної мети: економічної (дешева робоча сила), політичної (придушення невдоволення владою і розсіювання представників етносів територією колишнього СРСР), психологічної (залякування і психологічний тиск у разі депортацій-покарань та превентивних депортацій)².

Депортації як різновид репресій завдали, окрім фізичних страждань, серйозних психологічних наслідків, вплинули на світосприйняття народів, на їхню політичну поведінку. Нині лідери національних еліт, спираючись у своїх вимогах на необхідність відновлення прав депортованих народів, конструюють нові ідентичності, виходячи з сучасних політичних реалій, використовуючи історичний і культурний аспекти.

При цьому, факт депортації розглядається як підстава для виникнення комплексу жертви у раніше депортованих народів. Водночас слід враховувати, що наявність комплексу жертви дає змогу представникам кримськотатарської політичної еліти сконструювати спосіб лобіювання своїх інтересів на рівні політичних домагань. Віктимність стає ресурсом, який етнічна еліта використовує в політичній боротьбі. Тому можна стверджувати, що застосування результатів віктимологічних досліджень до аналізу політичної поведінки кримськотатарських репатріантів і міжетнічних відносин загалом дасть змогу виробити нові стратегії для процесів інтеграції етносів у єдиний багатокультурний простір і нові способи гармонізації міжетнічних відносин.

У кримськотатарських репатріантів на рівні колективної свідомості сформувався комплекс жертви, викликаний фактом

депортації. Наявність такого комплексу формує особливості політичної поведінки, впливає на їхні стосунки з іншими етносами й на етнополітичну ситуацію в Криму. Комплекс жертви є підставою і способом лобіювання політичних і національних інтересів. У сучасному політичному просторі феномен лобізму нині твердо зміцнив свої позиції. Комплекс жертви дає змогу кримськотатарським політичним лідерам сконструювати досить ефективну стратегію для лобіювання інтересів своєї групи та своїх особистих, а також розвивати нові версії етнічного лобізму. У кримському багатоетнічному соціумі найактивніше лобіювання названих інтересів здійснюють представники кримськотатарського народу. Воно здійснюється за допомогою риторики, що права кримських татар були порушені депортацією і першочерговим завданням є необхідність їхнє відновлення. Загалом тактика і стратегія лобіювання етнічних інтересів поки що полягає в активному пошуку кримськотатарськими політичними силами різних способів і адресатів лобіювання.

Сучасна ситуація в Україні характеризується активними спробами політизації етнічних спільнот, чому сприяють етнічна різномірність суспільства, історична пам'ять етногруп, наявність політичних лідерів. У Криму на тлі етнічної мобілізації і політизації етнічності спостерігається експлуатація етнічними елітами комплексу жертви для досягнення політичних цілей. Сприйняття і позиціонування кримськими татарами себе як жертви, а також прискорена політизація етносів в Україні і, зокрема в Криму, сприяють розширенню репертуару методів політичного впливу і досягнення політичних цілей. Експлуатуючи позицію жертви, етнічні лідери намагаються впливати на державну політику відносно депортованих осіб та їхніх нащадків шляхом лобіювання ухвалення певних законів на різних рівнях. Аналіз різних способів і механізмів етнічного лобіювання підтверджує, що звернення політтехнологів до комплексу жертви як до способу лобіювання етнічних і політичних інтересів є досить ефективним і тому активно застосовується. Задля досягнення своїх політичних цілей етнічні лідери також маніпулюють настроями представників свого етносу. До засобів маніпулювання можна віднести такі: об'єднання і консолідація етносу навколо спільної ідеї відновлення прав, втрачених внаслідок депортації, подолання наслідків депортації, а також ідеї національної державності; спрямованість у минуле як спосіб маніпулювання позицією жертви; надання

соціальним проблемам національного забарвлення; посередництво меджлісу кримськотатарського народу у відносинах між владними структурами і представниками етносу у вирішенні будь-яких проблем; надання однобічної або спотвореної інформації і т. ін.).

Розгляд комплексу жертви у депортованих народів з погляду трансактного аналізу допоміг глибше зрозуміти специфіку механізмів його прояву. Важливі соціальні контакти людей найчастіше протікають у вигляді ігор. Політика є інструментом реалізації певних відносин в суспільстві і здійснюється за допомогою різних ігрових сценаріїв. Одним з основних є сценарій «Жертва-Рятувальник-Переслідувач». Позиції Жертви і Переслідувача взаємозамінні. Жертва, яка має сильні негативні емоції, може стати Переслідувачем або сама може виправдовувати чи здійснювати насильство. Подібний підхід дозволяє виявити політико-психологічні підстави одного з механізмів виникнення радикальних настроїв в етнічному середовищі.

У проявах етнічної віктимності, притаманних репатриантам, закладено чималий внутрішній конфліктогенний потенціал, що є фактором ризику для розвитку міжетнічних відносин у багатоетнічних суспільствах. Тому стає очевидною необхідність пошуку шляхів подолання впливу віктимних чинників як на рівні політичної поведінки представників депортованих етносів, так і на рівні політико-психологічних механізмів взаємин етнічних груп.

Є підстави припустити, що подоланню комплексу жертви і зниженню міжетнічної напруженості в Криму може сприяти прийняття на державному рівні рішень щодо відшкодування жертвам злочину завданих збитків (враховуючи досвід інших держав); формування соціального партнерства, яке полягає в участі всіх громадян у суспільному житті відповідно до їхніх інтересів і можливостей; орієнтування представників етносу-жертви в майбутнє, на розвиток власної активності, у тому числі й політичної; накопичення позитивного соціального капіталу взаємин.

¹ Кабанов П. Криминальная политическая виктимология как межэтническое направление // <http://sartraccs.sgap.ru/Pub/kabanov>. — 2007. — 12 сентября.

² Полян П. Не по своей воле... История и география вынужденных миграций в СССР. — М.: ОГИ, 2001. — 328 с.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ СТЕРЕОТИПИ У МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

The Article deals with analysis of ethnic and national stereotypes in the mass consciousness of the Ukraine population in the condition of state independence. The stereotypes that revealing problem-solving questions of the citizen of Ukraine national psychology are considered.

Проблема. Розглядаючи наявність настанов щодо представників своєї та інших національностей, ми маємо змогу дослідити наявність певних етнонаціональних стереотипів у масовій свідомості українських громадян. Настанови та стереотипи створюють той стрижень, завдяки якому вимальовується реальний психологічний портрет національної спільноти. Завдяки настановам, а потім й стереотипам, створюються уявлення як про «чужу», так і про «свою» національну спільноту. Отже, такі уявлення є важливими, бо не викликає сумніву, що виявлення наявності певних етнонаціональних стереотипів допомагає побачити симптоми хвороби свідомості суспільства.

Обговорення присутності типових уявлень про власний народ і представників інших етнічних спільнот представлена в численних наукових розвідках зарубіжних (Б. Андерсон, Й. Вирост, Е. Сміт, Е. Хобсбаум та ін.), російських (Ю. Бромлей Л. Гумільов та ін.), а також вітчизняних дослідників, таких як Є. Головаха, Н. Паніна, Т. Старченко, Н. Черниш, Л. Шкляр та ін.

Метою статті є виявлення особливостей формування етнонаціональних стереотипів в масовій свідомості громадян України на сучасному етапі на основі соціологічних досліджень.

За даними щорічного моніторингу Інституту соціології НАН України, у 1992 р. Інтегральний індекс національної дистанційованості (за 10 національностями: американці, білоруси, грузини, євреї, кримські татари, німці, поляки, румуни, угорці, цигани) склав у середньому 4,42 бала. Крім того, у 1992 р. лише українці (1,55 бала), росіяни (2,46 бала), білоруси (2,85 бала), українська діаспора (3,48 бала), поляки (3,77 бала) за шкалою національної дистанційованості мали показники, значення яких становило

менше 4 балів. Це свідчить про певний рівень толерантності до представників цих національностей, оскільки значення індексу національної дистанційованості менше 4 балів є показником готовності до більш-менш близьких соціальних контактів — сімейних, дружніх, сусідських, виробничих тощо. Значення індексу національної дистанційованості стосовно деяких національностей у 1992 р. перетинало позначку в 5 балів. До переліку національностей, які потрапили до числа тих, кого мають за відторгнених найбільшою мірою, увійшли цигани (5,55 бала), араби (5,37 бала), грузини (5,26 бала), кримські татари (5,09 бала). Це є ознакою того, що більшість населення України не бажало, аби представники цих національностей перебували на території України. Дозволимо припустити, що причиною такого відторгнення виступає наявність певного етнонаціонального стереотипу у свідомості населення України, який пов'язано із загрозою міжнаціональних сутичок за участю представників цих національностей. Представники інших національностей, таких як японці (4,56 бала), румуни (4,56 бала), негри (4,49 бала), французи (4,45 бала), німці (4,43 бала), американці (4,31 бала), угорці (4,24 бала), євреї (4,18 бала) за даними соціологічного моніторингу 1992 р., отримали значення від 4 до 5 балів¹. Отримані дані засвідчили, що соціально-психологічний базис демократичного розвитку на шляху до відкритого суспільства виявився не настільки благополучним, як це видавалося на перший погляд.

Матеріали соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України та їх аналіз свідчать, що протягом 1992–2006 рр., Інтегральний індекс національної дистанційованості (ІНД) зріс із показника в 4,4 бала до 5,3 бала за 7-бальною шкалою. Якщо у 1992 р. найбільш нетолерантне ставлення (вище позначки в 5 балів) було до кримських татар, грузинів, арабів, циган, то вже у 2006 р. таке ставлення виявилось до чеченців (6,3 бала), арабів (6,1 бала), афганців (6,1 бала), циган (6,1 бала), китайців (5,9 бала), негрів (5,9 бала), азербайджанців (5,8 бала), турків (5,8 бала), американців (5,7 бала), грузинів (5,5 бала), кримських татар (5,5 бала), молдаван (5,4 бала), німців (5,3 бала), румунів (5,3 бала), угорців (5,3 бала), чехів (5,3 бала), євреїв (5,2 бала), словаків (5,1 бала), поляків (5 балів)².

Доходимо висновку, що в масовій свідомості ці групи не розглядаються як постійні жителі України, а виштовхуються на маргінеси українського суспільства. За винятком українців (2,1 бала),

представників української діаспори (3,2 бала), росіян (3,2 бала) та білорусів (4,1 бала) практично усі національності у 2006 р. виявляються відсунутими масовою свідомістю за позначку 5 балів і є так званими потенційними вигнанцями з країни. Крім того, динаміка показників, протягом 1992–2006 рр., дозволяє побачити, що суттєво знижується ступінь толерантності до титульної — української етнічної нації, відбувається зростання дистанції щодо представників інших основних етносів, які складають найчисельніші національні меншини, що мешкають в Україні — росіян та білорусів. Як бачимо, населення України навіть до самих себе ставиться недобре, не говорячи вже про представників інших національностей. Отже, результати моніторингу, протягом років незалежності, виявляють вкрай несприятливу тенденцію зростання як інтегрального показника національної дистанційованості, так і відчуженості населення України практично від усіх національностей. У представників української національної спільноти набуває розвитку ксенофобія та ухил до національного ізоляціонізму. Ще у 2002 р. Н. Паніна назвала підвищення рівня ізоляціонізму та ксенофобії феноменом, який охоплює усі соціальні групи та верстви населення України³.

Попри такі невтішні дані треба відзначити, що, натомість, соціологічні дослідження в іншій площині демонструють, що серйозні конфлікти в етнічній царині суспільству не загрожують. Протягом 1992–2006 рр., за результатами соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, на питання «Чи були у Вас упродовж останнього місяця які-небудь конфлікти, що вивели Вас з душевної рівноваги?» лише 1,9% і 0,3% респондентів відповідно відповіли, що мали конфлікти з приїжджими з інших країн; 3% і 2,5% мешканців України відповідно, що мали конфлікти з людьми, які ображають чужу національну гідність. Загалом, у ієрархії відповідей, ці конфлікти посіли останні позиції. За даними того ж самого щорічного соціологічного моніторингу, протягом 1994–2006 рр., за останні 12 місяців стикатися з випадками дискримінації (утиску прав та інтересів) щодо українців не доводилось — 88,1% і 93,1%; росіян — 85,7% і 92,8%; євреїв — 86% і 96%; інших національностей — 83,5% і 91,6%) громадян України відповідно. Однак, виявляється, упевненості, що не виникатимуть міжнаціональні конфлікти, протягом 1995–2006 рр., не вистачало 53,6% і 49%; вистачало — 10,1% і 12,6%; важко було сказати, вистачало чи ні — 32,4% і 32,7%; не цікавило це

питання — 3% і 5,2% відповідно громадян України. При тому, приблизно третині населення України, протягом того ж самого періоду, не вистачало взаєморозуміння між людьми різних національностей (27,1% і 36,6% відповідно), вистачало — 35% і 22,4%; важко було сказати, вистачало чи ні — 30,4% і 31,6%; не цікавило це питання лише 6,5% і 9% громадян України відповідно⁴. За даними іншого опитування, яке проводилося Фондом «Демократичні ініціативи» та Центром «Соціальний моніторинг» у 2004 р., на питання «Як Ви вважаєте, чи існують в українському суспільстві міжнаціональні конфлікти?», 7% опитаних відповіли «Так, існують, і дуже серйозні», 14% — «Існують, і доволі серйозні»; 41% вказує, що незначні конфлікти в етнічній сфері існують, 27% вважають, що конфліктів зовсім немає⁵.

Усі вищенаведені показники дозволяють охарактеризувати психологічний портрет українських громадян у сфері міжнаціональних відносин як насторожений. Але не слід поспішно пояснювати ці позиції етнорадикалізмом. Як відзначає Н. Победа, вони мають підставою захисну форму національної ідентичності, до того ж ідентичності перервної, соціально суперечливої і ускладненої труднощами виживання⁶. Л. Павлюк відзначає, що величезна група гетеростереотипів України, як і її автостереотипів — це стереотипи розмитої ідентичності⁷. І дійсно, безумовним є існування поширеного в Україні стереотипу подвійної ідентичності, який характеризується неспівпаданням національної належності особи з мовною поведінкою і культурними орієнтаціями. Не рахуватися з існуванням маргінального стереотипу, який виник внаслідок міграцій, міжнаціональних шлюбів тощо і є особливо характерним для Сходу і Півдня України, де українська мова ніколи не мала домінуючих позицій, а вплив російської культури був визначальним — означає, наголошує О. Кривицька, робити небезпечну помилку⁸.

Отже, за результатами опитування Центру ім. О. Разумкова, проведеного у 2006 р., виразно ілюструють ступінь укоріненості громадян країни в російську культуру відповіді на запитання: «Якби у Вас була можливість вибрати книгу зарубіжного автора, яку Ви дуже хотіли б прочитати, якому перекладу цієї книги Ви віддали б перевагу — українському чи російському?». Відносна більшість (36,8%) узяла б російський переклад, 28,7% — український, для 28,3% — не має значення. При цьому, жителі Заходу країни радше віддали б перевагу українському (69,7%), Центру —

який трапляється під руку (40,1%), Сходу і Півдня — російську (62% і 58,4%, відповідно). Якщо ж ми зіставимо показники, які вже розглядали окремо, то теж вимальовується дуже цікава картина. З Україною загалом себе співвідносять, як було зазначено попередньо, 31,3%, а до української культури — 56,3%; до Росії — 1,5%, а до російської культурної традиції — 11,3%; до Радянського Союзу — 2,9%, а до радянської культурної традиції — 16,4%; до Європи — 0,8%, а до загальноєвропейської культури — 6,6%. Також важливе і те, що до української культурної традиції віднесли себе більше громадян, аніж вважають українську мову рідною (56,3% проти 52%) і значно більше, ніж сукупна частка тих, хто спілкуються українською і переважно українською мовою (56,3% проти 46%). Серед тих, хто є послідовником української культури, кожен п'ятий (20%) — російськомовний. Серед послідовників радянської культурної традиції кожен четвертий (25%) — україномовний⁹. Таким чином, маємо відзначити, що мовна поведінка громадян України не завжди корелює з їх культурною орієнтацією, але кореляція існує, і досить висока. При цьому, як виявляється, українська культурна ідентичність властива значному числу російськомовних мешканців України, що свідчить про достатню вкоріненість стереотипу маргінальності (подвійної ідентичності) у масову свідомість українського населення.

Основні претензії до української культури, озвучені чи приховані, відтворюються у колективній свідомості як стереотипи непрестижності: українська культура архаїчна, візуальний образ українця є відсталим, все українське немодне. На парламентських слуханнях 2003 р., присвячених становищу української мови (в Україні!), у черговий раз звучали різні варіації теми непрестижності: українська мова — химерна мова маргіналів та аутсайдерів, андерграундно бути українцем¹⁰. Л. Нагорна наголошує на визначенні так званої автоетнофобії, коли багато українців демонструють нелюбов до всього українського і бажання при першій же можливості виїхати за межі країни¹¹. Суттєвим є вплив політико-культурного обмеження України на рівні безпросвітної провінційності — столітнього культивування (усілякими і, здебільшого, силовими засобами) образу недолугої молодшої сестри. Провінційність передусім позначається на здатності (власне, остраху) самостійно приймати рішення, на почутті власної меншовартості у порівнянні з іншими і безвідносно до інших¹².

Відповідно до результатів опитування, проведеного Центром ім. О. Разумкова у 2005 р., найвищий рівень компліментарності існує у жителів України з українцями та росіянами. Згідно відповідей на питання «З представниками яких національностей Ви хотіли б жити по сусідству?», і українців, і росіян хотіли б мати сусідами близько половини опитаних (46,4% і 44,3% відповідно). У 2000 р. картина була іншою: українців хотіли бачити сусідами близько третини опитаних, росіян — лише понад чверть. Найбільший відсоток тих, хто хотів би мати сусідами українців — серед жителів Сходу (50,5%), найменший — Півдня (39,9%). Відсоток таких осіб серед жителів Заходу і Центру ближчий до середньоукраїнського — 49,9% і 43,3%, відповідно. Більше відмінностей між регіонами за відсотками тих, хто хотів би жити по сусідству з росіянами. На Заході їх лише 26,6%, у Центрі — 42,9%, на Півдні — 40,9%, на Сході — 57,3%. Високий рівень взаємної компліментарності українців і росіян засвідчили відповіді на питання «На представників яких національностей найбільшою мірою схожі українці?». Понад половина (54,2%) опитаних відповіли — на росіян, близько третини (31%) — ні на кого. Тих, хто визнав схожість українців з представниками інших національностей, було значно менше: в кожному разі, крім визнання схожості з поляками (7%) — не більше 2%. Проте, існує помітна різниця у відповідях між регіонами. На Заході більшість (54,7%) опитаних вважають, що українці не схожі ні на кого, і лише 23,8% — що вони схожі на росіян. У Центрі — відповідно 32,7% і 50,8%, тобто майже так само, як і в країні в цілому. На Півдні та Сході виразно переважає думка про схожість українців і росіян (71,9% і 66,8%, відповідно). У 2000 р. відносну більшість становили прихильники думки про несхожість українців на представників жодних інших національностей. Тих, хто вважав, що українці найбільшою мірою схожі на росіян, було понад третини. Отже, за п'ять років у суспільній свідомості відбулися відчутні зміни стосовно цих позицій. Більшість опитаних в Україні (74,2%) по всіх регіонах, за винятком Заходу, відзначили значну схожість у культурі, традиціях і поглядах громадян України і громадян Росії (на Півдні — 91,4%; Сході — 83,6%; у Центрі — 72,2%; натомість, на Заході — 47,6%). Також значну схожість у культурі, традиціях і поглядах українців в Україні й росіян в Україні відзначили 75,9% (на Півдні — 91,4%; Сході — 87,9%; в Центрі — 71,9%; натомість, на Заході — 49,9%). Понад третина опитаних

(37,9%) вважають схожими в культурі, традиціях і поглядах жителів Центральної України і жителів Галичини, вважають їх несхожими — 21,1%. Серед жителів Заходу перших 47,2%, других — 19,2%; Центру: відповідно 39,9% та 24,5%; Півдня: 25,1% та 22,2%; Сходу: 36,2% та 18,5%. Водночас у всіх регіонах значно меншим виявився відсоток тих, хто дотримується такої само думки щодо культури, традицій та поглядів жителів Галичини і Донбасу. Лише дещо більше чверті опитаних вважають схожими в культурі, традиціях і поглядах жителів Галичини і жителів Донбасу (26,2%), вважають їх несхожими — понад третина (36%). На Заході першої думки дотримуються 31,7%, другої — 34,8%; у Центрі відповідно 29,6% та 40,1%; на Півдні — 21,2% та 37,4%; на Сході — 22,1% та 31,8%. З наведеними даними про схожість національних характерів, культур, традицій і поглядів жителів різних країн і регіонів корелюють дані про ставлення жителів України в цілому та її окремих регіонів до різних країн, міжнародних об'єднань та регіонів України. При відповідях на питання «Наскільки добре Ви ставитеся до...?», виявилось, що найкраще жителі України ставляться до власної країни — 90,1%. Добре ставлення до України майже однаковою мірою задекларували більшість жителів у кожному регіоні: на Заході — 90,7%, у Центрі — 87,9%, на Півдні — 93%, на Сході — 90,4%. Друге місце серед країн за симпатіями українських громадян займає Росія — 82%; третє — Польща (68,6%), четверте — країни ЄС (67,1%), п'яте — США (52,7%). Серед регіонів України на першому місці за симпатіями її жителів загалом стоїть Східна Україна — 88,6%; на другому — АР Крим (87,1%), на третьому — Донбас (86%), на четвертому — Західна Україна (78,8%), на п'ятому — Галичина (75,2%). Отже, до кожного із зазначених регіонів ставляться добре переважна більшість жителів України. На Заході добре ставлення до Росії засвідчили 60,4% (що не так уже й мало, за словами деяких вітчизняних та іноземних експертів, для націоналістичного регіону); у Центрі — 79,6%; на Півдні — 93,7%; на Сході — 91,3%. Ставлення до Центральної України є більш-менш однаковим у всіх регіонах. До неї добре ставляться 89% жителів Заходу, 87% — Центру, 89,4% — Півдня, 80,6% жителів Сходу. До Західної України добре ставляться 91,5% жителів Заходу, 84,2% — Центру, 77,1% — Півдня, і 67,1% жителів Сходу. Східна Україна викликає симпатію у 82,1% жителів Заходу, 85% — Центру, 93% — Півдня, 93,8% — жителів Сходу. АР Крим також користується

симпатією переважної і приблизно однакової більшості жителів усіх регіонів України: 79,1% — на Заході, 84,5% — в Центрі, 94,1% — на Півдні, 90,7% — на Сході. У ставленні до Галичини розбіжності є більш відчутними. До неї ставляться добре 88,1% жителів Заходу, 81,5% — Центру, 72,5% — Півдня, і 63,9% жителів Сходу. До Донбасу ставляться добре 77,3% жителів Заходу, 82,9% — Центру, 91,7% — Півдня, і 91,6% жителів Сходу¹³.

За результатами опитування Центру ім. О. Разумкова, проведеного у 2006 р., завдяки оцінкам респондентів різних регіонів ступеню своєї близькості до жителів інших регіонів України та сусідніх (референтних) країн за 0–10-бальною шкалою, в цілому громадяни України вважають більш близькими до себе за характером, звичаями, традиціями жителів Росії (6,82 бали) та Білорусі (6,04 бали), ніж Західного регіону власної країни (5,87–5,66 бали). В окремих регіонах диференціація за соціокультурною ідентичністю виглядає так: жителі Заходу вважають рівною мірою близькими до себе поляків (4,44 бали) та донеччан (4,36 бали); представники Центру вважають більш близькими росіян (6,39 бали), ніж мешканців Буковини (6,22 бали), Галичини (6,15 бали), Закарпаття (6,07 бали); жителі Півдня — більш близькими росіян (8 балів), ніж жителів Слобожанщини (7,56 бали), Києва (7,55 бали), загалом Центрального регіону (7,18 бали), жителі Сходу — більш близькими росіян (8,37 бали), ніж кримчан (7,82 бали), жителів Півдня (7,84 бали), Києва (7,38 бали)¹⁴. Отже, жителі України загалом відзначають значно більшу схожість громадян України і громадян сусідніх держав, ніж жителів різних регіонів України. Причому такої думки дотримуються жителі всіх регіонів. Відразу привертає увагу те, що більше жителів України симпатизують іноземній державі — Росії, ніж будь-якому з регіонів власної країни. Однак, не можна не помітити також, що ставлення жителів Заходу до Сходу та окремих його регіонів є кращим, ніж ставлення жителів Сходу до Заходу та Галичини зокрема. Це можна пояснити кращою обізнаністю жителів Заходу про Східну Україну, яка тривалий час була об'єктом трудової міграції із Західної України та відсутністю щодо неї у масовій свідомості стереотипів на зразок тих, що тривалий час формувалися щодо Західної України радянською пропагандою. Водночас, доходимо висновку, що існує значний потенціал для подолання міжрегіональних суперечностей, про що свідчить те, що перше місце за симпатіями жителів України посідає їх власна держава, і кожному з українських

регіонів симпатизують переважна більшість жителів України загалом і більшість жителів кожного регіону зокрема¹⁵.

Висновки. Українські громадяни за своїми соціально-психологічними настановами (завдяки яким можна виявити існування певних стереотипів) стосовно сфери міжнаціональних відносин характеризуються як досить неоднорідний етнічний контингент. Інтегральна національна толерантність в Україні зміщена, з тенденцією зростання індексу, до негативного полюсу. Отже, надалі вірогідно доведеться вести мову про інтегральну національну нетолерантність. Водночас, існує потенціал для єднання країни, оскільки етнонаціональні стереотипи, вкорінені в масовій свідомості, за умови грамотної етнонаціональної політики держави, можуть стати об'єднуючим чинником української поліетнічної нації, якщо згадати відоме протиставлення «ми — вони», тому що явних проявів серйозних міжнаціональних конфліктів не спостерігається.

¹ Паніна Н. Національна толерантність, національний ізоляціонізм та ксенофобія в Україні // Україна — 2002. Моніторинг соціальних змін / Наталія Паніна. — К.: Інститут соціології НАН України, 2002. — С. 448, 449.

² Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2006 років // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг. — К.: Інститут соціології НАН України, 2006. — С. 480, 481.

³ Див. 1. — С. 455, 458.

⁴ Див. 2. — С. 458, 468, 496, 500.

⁵ Тищенко Ю. Українська поліетнічність та принципи толерантності // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / Юлія Тищенко. — К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. — С. 120.

⁶ Победа Н. Моделі української ідентичності / Нелі Победа // Україна — проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство: конференція українських випускників програм наукового стажування у США, 18–21 вересня 2003 р., Львів: виступи учасників та дискусія. — К.: Стилос, 2003. — С. 217.

⁷ Павлюк Л. Етностереотипи, етнорефлексія та розвиток української ідентичності / Людмила Павлюк // Україна — проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство: конференція українських випускників програм наукового стажування у США, 18–21 вересня 2003 р., Львів: виступи учасників та дискусія. — К.: Стилос, 2003. — С. 197.

⁸ Кривицька О. Етнічний плюралізм як фактор розвитку поліетнічної держави / Олена Кривицька // Идентичность и толерантность в многоэтничном гражданском обществе: III-ий международный семинар, 11–14 мая 2004 г., г. Алушта: тезисы докл. — Симферополь, 2004. — С. 115.

⁹ Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 7 (79). — С. 3–7.

¹⁰ Див. 7. — С. 200.

¹¹ Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Лариса Нагорна. — К.: ПІЕНД, 2002. — 207 с.

¹² Ібрагімова І. Питання ідентичності в політико-правовому контексті / Іванна Ібрагімова // Україна — проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство: конференція українських випускників програм наукового стажування у США, 18–21 вересня 2003 р., Львів: виступи учасників та дискусія. — К.: Стилос, 2003. — С. 115.

¹³ Якименко Ю. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії — 2006 / Юрій Якименко, Олександр Литвиненко // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 1 (73). — С. 9–12.

¹⁴ Див. 9. — С. 11, 12.

¹⁵ Див. 13. — С. 12.

Монолатій І. С.

АВСТРОЛОЯЛІЗМ ЯК «ТАКТИКА ОЧІКУВАННЯ» ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ СПІЛЬНОТ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ

Political loyalty of semilattent and humiliated associations of west-ukrainian region region was original «tactic of expectation», and here and there and casual which understood the Danube monarchy as state of all its citizens and for them, definitely «reframed» the political tastes under possibility in the prospect of subsequent «nationalization» of the sovereign territories as a result of falling of mother country. Avstroloyalty to a certain extent entailed curvature and delay in development of national consciousness.

Проблема лояльності етнічних спільнот до імперій в дзеркалі сучасної етнополітології вже сама по собі є складною. До того ж вона суттєво заплутана науковцями різних спеціальностей, методологічних напрямків і національних історіографічних шкіл. В існуючій академічній літературі, в джерелах публічного й приватного характеру, які ще далеко не всі виявлені й досліджені, можна знайти чимало переконливих свідчень про те, що поведінка упосліджених народів стосовно центральної влади в імперську добу кінця ХІХ — початку ХХ ст. у цілому була достатньо лояльною.

Лояльність щодо государя й імперії і станова приналежність тоді мали більше значення, ніж приналежність до етнічної або конфесійної групи.

Оскільки англомовний еквівалент поняття «лояльність» — «allegiance» — у певному контексті може означати ще й вірність, відданість, готовність укладати угоди, дотримуватися принципів¹, то таку поведінку, як правило, ототожнюють з так званим імперським патріотизмом та загальноімперською свідомістю — «Gesamtstaatsbewusstsein». Однак багатонаціональним імперіям було дуже важко використовувати патріотизм для мобілізації мас на підтримку держави. Адже намагання стимулювати патріотичне почуття майже неминуче означало апелювання до етнічної ідентичності певної частини населення, посилюючи почуття відчуження, якщо не ворожості з боку інших національностей². Проблема, винесена в заголовок статті, загалом може ототожнюватися з удаваною (формальною) толерантністю або псевдокомпромісом у межах критеріїв компромісів рівностатусних етнонаціональних спільнот³.

Послаблення нації-держави як інституту сучасності, глобалізаційні процеси породили сучасну кризу національно-державницької ідентичності та пошуки альтернативних фокусів і форм колективної ідентифікації. У цьому випадку монархія Габсбургів, яка тривалий час вважалася анахронізмом у добу модерних національних держав, нині протиставляється сучасній фрагментованій Центрально-Східній Європі як модель наднаціональної організації, з якої можна винести певні позитивні уроки⁴.

Правління Габсбургів дало суттєвий історичний урок — рано чи пізно принцип централізму та унітаризму, етнотериторіальної федерації і автономії себе сживають. Фундаментом держави може стати лише розвинуте громадянське поліетнічне суспільство. Досвід Габсбурзької імперії в національному питанні радше свідчить, чого варто уникати поліетнічним та поліконфесійним утворенням. Через це навіть нині важко відокремити позитивне від негативного у досвіді Дунайської монархії як багатонаціональної держави і, швидше за все, це дві сторони однієї медалі⁵.

У масовій історичній свідомості народів велетенського простору від Альп до Трансильванії і від Галичини до Далмації монархія Габсбургів, особливо в її останні роки існування (за Р. Брубейкером, фінальній «дуалістичній» фазі імперії⁶), асоціювалася з більшим ступенем національної свободи, можливістю мирного

врегулювання проблем у відносинах між народами поліетнічної держави. Бути «австрійцем» за Габсбургів — означало бути своєрідним центральноєвропейським космополітом.

Ставлення до монархії Габсбургів було суттєвим елементом національної історичної свідомості населення західноукраїнського регіону — австрійських Галичини і Буковини. Оцінка ролі Австро-Угорщини була важливою для національної, історичної і політичної свідомості місцевих українців, поляків, євреїв, румунів, німців, як і обґрунтування легітимності вимог їхніх національних рухів, як і обґрунтування традицій, культури, психології, укладу життя, свого місця в загальноімперській і загальнокрайовій історії. Таке своєрідне «віденство» окреслювало, за визначенням М. Гона, два полюси в домінантах їхньої групової політичної свідомості — своєрідне споріднення з імперією, лояльність щодо неї, з одного боку, та виникнення рухів упосліджених етнонаціональних спільнот з метою створення власних держав — з другого⁷.

Тенденції до австролялізму — вірності і відданості «дому Габсбургів» — були співзвучні з інтеграційними процесами в Дунайській монархії, відображали можливість розвитку етнічних і політичних процесів панівних та упосліджених спільнот без руйнування цієї держави. За умови проведення реформ, вони співпадали із соціальною тенденцією перетворень у країні. Адже спроби реформування Дунайської монархії після 1867 р. під вивіскою певної ідеології, яка претендувала на позанаціональність, знаходили підтримку не лише серед вищого імперського чиновництва, але й серед представників менших або позбавлених власної територіальної бази національностей, більш чи менш широких прошарків, які походили з національних меншин, але внаслідок процесів модернізації асимілювалися з панівною культурою.

У добу перетворення централізованої Австрійської монархії на дуалістичну Австро-Угорську (1867), надання провінціям політичної автономії (1869), запровадження виборчого права для робітників (1897), загального виборчого права (1905) ідеї загальноімперського патріотизму і загальноімперської свідомості проявлялися в історичній, державно-правовій, політичній, культурній формах свідомості населення імперії. В цілому австролялізм існував як політична течія на рівні ідеології⁸, і лише деякі його елементи співпадали з тенденцією до самовизначення, збереження етнічної індивідуальності. За невеликим винятком в особі окремих радикальних груп, партії і лідери національностей виходили

у своїй політичній стратегії з перспективи тривалого існування Дунайської монархії, ґрунтуючи на цій презумпції свою практичну діяльність.

Для етнонаціональних спільнот західноукраїнського регіону австролялізм став своєрідною опорою для становлення національної свідомості. Національна свідомість населення Галичини і Буковини формувалася наприкінці XIX — на початку XX ст. шляхом взаємодії двох елементів: з одного боку, лояльність до Відня, підкреслення позитивів австрійської державності та готовність її захищати, а з другого — розуміння своєї етнічної окремішності, а відтак усвідомлення особності своїх інтересів. Втіленням метрополії, єдиним центром влади була династія, а тому відданість їй упродовж століть буквально замінювала підданам Габсбургів національну приналежність. Дунайська монархія трактувалася ними не як «тюрма народів», а як солідарна й добровільна обітниця народностей «триматися купи». В цьому, зокрема, і криється значна контекстуальна відмінність між імперіями Габсбургів і Романових.

Протягом кінця XIX — початку XX ст. українці, поляки, румуни, євреї та австро-німці західноукраїнських земель пройшли етап культурного пробудження, який завершився формуванням їхніх етнічних рухів. Незалежно від шляхів політичної мобілізації кожна зі спільнот прийшла до тотожного результату, тобто формування етнонацій — політизованих етнічностей, які брали участь у суспільно-політичному житті як її самостійні суб'єкти. Історія довела, що політична, національна та етнічна спільність кількох народів на одній території була ілюзією, так само як і спроба примирити їхні суперечності шляхом можливого об'єднання в майбутньому в єдиній державі чи коронному краї. Мешканцям західноукраїнських земель була притаманна виразна регіональна самосвідомість, вписана в систему загальноімперської лояльності та культивованого вихованням почуття відданості монархові.

Напівдослідженою залишається теза, що серед частини етнонаціональних спільнот Галичини і Буковини в цей період виникає дуалістичний дискурс «ми»-фактору (наприклад, українці, поляки, румуни, австро-німці як громадяни Австро-Угорщини). Така подвійна лояльність вимагала підтримки з боку «вони»-фактору — титульного етносу та сформованих з його середовища політичних акторів і центральної та місцевої влад. Їхній («ми»- і «вони»-факторів) рух назустріч, передусім етноплуралістична

практика держави, сприяв би гармонійному поєднанню ідеалів нації-держави та етнічних меншин. Це, власне, і могло бути передумовою формування подвійної етнонаціональної свідомості останніх і виникнення поліетнічної політичної спільноти.

На багатомовних теренах спонтанна у багатьох випадках, за визначенням А. Граціозі, тенденція до етнічної гомогенізації призводила до загострення конфліктів між етнонаціональними спільнотами⁸. «Тінь» Дунайської монархії, накладаючись на існуючі мовні та конфесійні кордони і перетинаючись між собою, породжували ситуацію латентних конфліктів, взаємних претензій, ненависті і протилежних версій історичної пам'яті. Особливо це проявилось у Галичині між українцями і поляками.

Підавстрійські українці виплекали в собі традицію парламентської демократії, традицію організованого суспільно-політичного життя, політичну еліту, традицію реальної багатопартійності, реальних змагань і дискусії політичних ідеологем. Але така спадщина була незрівнянно біднішою у порівнянні з поляками, угорцями, та навіть чехами. Ліберально-конституційна монархія відкривала широкі можливості перед українством, але воно не завжди здатне було ними ефективно скористатися. В цей час вони дедалі наполегливіше почали заявляти про можливість самостійного існування, а в Австрії вбачати або союзника для досягнення цієї мети, або об'єкт тиску. До того ж провідні українські політичні партії включили до своїх програм гасло незалежної соборної України як кінцеву мету своєї діяльності на даному етапі, тобто за умов існування Австро-Угорської та Російської імперій. Утім ці раціональні міркування помітно контрастували з глибоко закоріненою в народній свідомості вірою у доброго імператора, справедливості австрійську владу й закони⁹.

Це явище свідчило про наявність внутрішнього розколу, аритмії в процесі політизації української спільноти Галичини, що окреслило асинхронність її відмежування від старих ідентитів і політичних орієнтацій¹⁰. Лояльність до імперської політики Відня, аніж протистояння їй, було пораженською особливістю українського руху. Так місцева українська шляхта, переважна частина якої отримала свої титули від австрійської корони¹¹, до початку Першої світової війни навіть не мріяла про можливість створення Української держави. Та український рух в Австро-Угорщині пройшов шлях від суто регіонального до активного учасника загальноімперської політики. На зміну вимог утворення окремої

«української» провінції у складі Австро-Угорщини прийшли пропозиції про можливість, на випадок війни з Росією, об'єднання під скіпетром Габсбургів усіх українських земель¹².

На початку ХХ ст. офіційну і цілком лояльну до австрійсько-го уряду і Австрійської держави групу очолили такі відомі політики, як буковинець Микола Василько та лідер галичан Кость Левицький. Перший не уявляв собі життя поза імперією Габсбургів¹³. У листі до Вільгельма фон Габсбурга він сам визначив свою політичну орієнтацію, назвавши себе «австрійським патріотом, по-справжньому відданим династії Габсбургів»¹⁴. Разом із К. Левицьким вони утворили тандем, що сповідував ультралояльний політичний курс.

Оцінюючи тогочасну українську політику, В. Кучабський називає такі джерела цього політичного вибору: «З уваги на безсилля українського народу ... одною з найважливіших функцій української політики мусило стати переконування займанщицьких держав, що скріплення національної свідомости й культури українського народу не ослабить його лояльності до здобувчої держави. Тактика лоялізму, на якій ніби-то в українським національним інтересі не сміла впасти тінь підозріння, перемінилася в аксіому української політичної думки»¹⁵.

Поляки австрійської Галичини були, по суті, напівлатентним «панівним народом», який, позбавлений власної незалежної держави, зберіг традиційні еліти і зони панування¹⁶. Та поляки, стверджує П. Вандич, як привілейована нація в Австро-Угорщині були лояльні не до Австрії, а до Габсбургів. Ця лояльність зберігалася доти, доки 1918 р. не постала незалежна Польща¹⁷. В 1860-х рр. польські еліти заявили про свою лояльність до австрійського імператора, заявивши що «Австрія успадкувала польську місію бути щитом від Сходу»¹⁸. Пунктом примирення стало надання 1867 р. Галичині статусу автономного краю. За умови домінування польської знаті автономія Галичини автоматично означала польську автономію¹⁹. А завдяки фактичному домінуванню в регіоні польські чиновники відновили своє монопольне становище в органах крайової влади і місцевого самоврядування. Переважання представників однієї етнічної групи у владних структурах необоротно призводило до зростання відчуженості між «високостатусними» і «низькостатусними» групами. Позиції польських політичних угруповань Галичини на початку ХХ ст. зазнали трансформації під дією таких факторів: концентрація двох національних П'ємонтів

у межах однієї провінції монархії, зростання національно-політичної свідомості населення краю, кристалізація ідеї польської державності, відсутність послідовної національної політики Відня щодо Галичини.

Можна підсумовувати, що з огляду на гострі міжнаціональні конфлікти перед Першою світовою війною галицькі поляки й українці не стільки боронили Австрію, як прагнули використати воєнну ситуацію для досягнення своїх національних інтересів, незважаючи на те, що і одні, й другі спершу однозначно заявили про свою підтримку й лояльність до монархії. Пораженською особливістю українського руху, що теж виходила з ментальних засад нації, була його лояльність до влади. Власне, це й висмоктувало з українського руху всі радикальні, активні елементи, робило його аморфним і плитким. В західноукраїнському регіоні українські партії до 1914 р. так і не змогли наважитися на революційну боротьбу з «чужою» владою, як це трапилось у більшості європейських бездержавних народів, що завжди були налаштовані на протистояння владі, на руйнування всіх перешкод на шляху до національної свободи.

Згода австрійського уряду на створення польської держави, проголошена 1916 р., вплинула і на зміну позицій галицьких українських політиків. Вже у лютому 1918 р. на з'їзді українських нотаблів у Львові було озвучено вимогу утворення окремого коронного краю на українських землях Австро-Угорщини, а також висунуто гасло забезпечення національної автономії і політичної рівноправності для національних меншин — поляків, євреїв та інших²⁰. Надалі австрофільство представників старшого покоління політикуму в Галичині помітно зменшилося, а молоді політики, що пройшли бойові випробування на передових позиціях Першої світової війни, взагалі критично ставилися до цієї риси своїх старших колег і відкрито виступали за створення єдиної української держави. В період війни змін зазнала й прогабсбурзька орієнтація поляків: вирішальний вплив на неї мав крах австро-німецької політики і Берестейський мирний договір²¹. Побудова власної національної держави ставала вже й не такою віддаленою перспективою.

Про лояльність до Відня заявляло й єврейство. Виступи їхніх депутатів в Австрійському райхсраті та крайових сеймах свідчили про їхню підтримку збереження цілісності держави під час проведення широких суспільно-політичних та національно-державних

реформ. На засіданні австрійської Палати послів з питання виборчої реформи делегат Бенно Штраухер зауважував, що «єврейський рух є лояльним і виключно проавстрійським...»²². Як бачимо, специфічна етнополітична модель Австро-Угорщини передбачала гарантування рівності прав групи при одночасному невизнанні її соціокультурних особливостей. Саме таку позицію центральна влада обстоювала в єврейському питанні. Сутність її зводиться до констатації того, що будучи рівноправними австрійськими громадянами, євреї були позбавлені прав національної спільноти²³.

Австролялізм євреїв західноукраїнського регіону зайве свідчив про вплив на них асиміляційних ідентичностей. Це було пов'язано із тим, що більшість єврейства вибирало не культуру місцевого населення (русинів-українців), а переважно імперську культуру — німецьку, рідше — локальну культуру (польську), і, відповідно, ідентифікувало себе із нею. В результаті проблема емансипації й акультурації єврейства була процесом тривалим і сповненим внутрішніх конфліктів. Політичні та соціальні чинники засвідчили, що як тільки кардинально змінювалися обставини, з'ясувалося, що ані євреї, ані титульна група не були готові до перетворень і швидкої перебудови взаємин. У процесі політизації західноукраїнського регіону 1920-х рр. з'ясувалося, що ворожість і взаємні претензії між поляками та євреями, котрі «гасилися» в попередні періоди відповідною етнополітикою Відня і, почасти, Західно-Української Народної Республіки, лише очікують нагоди, щоб вийти назовні²⁴.

Новітня історія показала, що Австро-Угорщина розпалася внаслідок процесів національного самовизначення народів, нездатності центральної влади до реформування і децентралізації. Одна з головних причин падіння імперії полягала у тому, що це багатонаціональне утворення не витримало іспиту модернізацією. Утворення після листопада 1918 р. кількох незалежних держав успадкувало від Габсбурзької монархії серед інших проблем міжетнічні конфлікти. Розвал єдиної багатонаціональної держави в Центральній Європі та утворення кількох незалежних багатонаціональних, але поліетнічних держав, не зняли з порядку денного питання про самовизначення народів Центральної і Східної Європи. У більшості з них були встановлені авторитарні чи навіть тоталітарні централістські режими. Для національних меншин і не титульних народів вони не стали «своїми» державами, незважаючи на етнічну спорідненість з державотворчою етнічною спільнотою²⁵.

Отже, австролялізм етнонаціональних спільнот західноукраїнського регіону був, передусім, прагматичним пристосуванством для мінімальних потреб задля збереження імперської структури, яка поступово розвалювалася. Така тактика характеризувалася пошуком поміркованих компромісів між різними інтересами. Оскільки це явище як своєрідна «тактика очікування» не могло гарантувати рятування Габсбурзької імперії на регіональному рівні, однак інколи давало достатню, хоч і не завжди, очікувану відповідь конфліктуючим етнонаціоналізмам.

Етнополітичний менеджмент правлячої династії та органів місцевого управління в західноукраїнському регіоні здійснювався на засадах державного патерналізму, і етнічні спільноти тут цьому не опиралися: адже їхні провідники вели діалог, різний за якістю й політичною доцільністю. Тим самим налагоджувалася «співпраця з Віднем», який демонстрував, з одного боку, свою лояльність правлячій династії, а вже потім — власним національно-політичним ідеалам. Тут австролялізм виходив з пріоритету етнічної спільноти перед особистістю, а поліетнічну спільноту розглядав як суб'єкт державного права. Нація ототожнювалася з національністю, а кілька національностей, які проживають на одній чи сусідніх територіях, перетворювалось на одну національність, одну націю, об'єднану в єдиній державі.

На нашу думку, австролялізм культивувався, принаймні, з двох основних причин. По-перше, можна припустити, що політична лояльність напівлатентних та упосліджених спільнот західноукраїнського регіону була своєрідною «тактикою очікування», а подекуди й випадковою, яка розуміла Дунайську монархію як державу всіх її громадян і для них, певним чином «переоблямовуючи» свої політичні уподобання під можливість у перспективі подальшого «націоналізування» своїх суверенних територій унаслідок падіння метрополії. По-друге, австролялізм певною мірою спричинив викривлення та запізнення в розвитку національної свідомості етнонаціональних спільнот західноукраїнського регіону.

Незважаючи на те, що австролялізм уособлював такий собі ситуативний план «вирощування» патріотизму для мобілізації мас на реалізацію політичних проектів і контрпроектів суб'єктів західноукраїнської політичної сфери, а відтак на підтримку правлячої династії і тривалості імперської ідеї Габсбургів, вже на постімперському просторі — у міжвоєнний період — він опинився в міцних «обіймах» націоналізму й припливу «етнічного очищення»,

що стали тягарем для спільнот, які з титульних більшостей перетворилися на етнічні меншини.

¹ Рябов С. Г. Політологія: словник понять і термінів. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. — С. 132.

² Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр. / Пер. з італ. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. — С. 153.

³ Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Монографія. — Рівне: Волинські обереги, 2006. — С. 430, 431, додатки В, Г.

⁴ Бурдяк В. Національні рухи в Центрально-Східній Європі: теоретико-методологічні підходи до проблеми // Форум. Суспільно-політичний журнал. — Чернівці, 2007. — № 2 (5). — С. 70, 74.

⁵ Шимов Я. Австро-Венгерская империя. — М.: Изд-во Эксмо, 2003. — С. 16–17, 24.

⁶ Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Пер. з англ. — Львів: Кальварія, 2006. — С. 17–18.

⁷ Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Монографія. — С. 139.

⁸ Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр. — С. 116–117.

⁹ На путях становлення української и белорусской нации: факторы, механизмы, соотношения. Сб. науч. труд. / Отв. ред. Л. Е. Горизонтов. — М.: РАН, Институт славяноведения, 2004. — С. 146, 147, 166, 193.

¹⁰ Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Монографія. — С. 143.

¹¹ Терещенко Ю. І. Причинки до історії галицького консерватизму // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. — Вип. 4. — К., 2000. — С. 43.

¹² На путях становлення української и белорусской нации: факторы, механизмы, соотношения. Сб. науч. труд. — С. 167; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. / Укл. О. Карпенко, К. Мицан. — Т. 1. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. — С. 174, № 71.

¹³ Баран С. Микола Василько [Некролог] // Діло. — Львів, 1924. — 8 серпня.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України у Львові. — Ф. 309, оп. 2, спр. 109.

¹⁵ Золоті ворота. Історія Січових Стрільців 1917–1919. — Львів, 1937. — С. 6.

¹⁶ Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр. — С. 139.

¹⁷ Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. / Пер. з англ. — К.: Критика, 2004. — С. 228.

¹⁸ Там само.

¹⁸ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). — К.: Критика, 2006. — С. 34.

¹⁹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 80–84, № 11.

²⁰ Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. — С. 241–248.

²¹ Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII — на початку XX ст.: Збірник документів та матеріалів / Упор. О. В. Добржанський, М. П. Кушнір, М. Д. Никирса. — Чернівці: Наші книги, 2007. — С. 232–233.

²² Див.: Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за часів революції. — Відень: Жидівське видавництво «Гаймон» на Україні, 1921. — С. 5, 18–19, 23, 26–30.

²³ Меламед В. Етнополітичні аспекти єврейсько-українських взаємин у Східній Галичині міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. — К., 1996. — С. 92; Гон М. Із кривою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939). Монографія. — Рівне: Волинські обереги, 2005. — С. 13.

²⁴ Брюейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. — С. 119, 140–141.

Зварич І. Т.

ЕТНОЕКОНОМІКА І ДЕЯКІ МЕНТАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ ЗА ЇЇ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ

In this interdisciplinarity research some methodological and practical works are covered relative to the human resource management in the conditions of ethnoeconomy against the analysis background of the boundary clarification of the separate sub-ethnic habitats with the purpose of exposure of the dominant tendencies of their modern ethnoeconomic development is carried out.

Вступ. За умов розгортання глобалізаційних процесів дедалі більше вітчизняних, а ще раніше — зарубіжних дослідників *економічних систем* звертають увагу на те, що ті є наслідком розвитку в першу чергу *національних господарських форм*.¹

Такий методологічний підхід «...має об'єктивне історичне підґрунтя, адже *традиції, звичаї, національна ментальність*,

нарешті, *історична пам'ять* значною мірою впливають на політико-економічну свідомість і світогляд громадян суспільства». ² Серед вітчизняних вчених подібну наукову позицію обстоював і відомий дослідник *економічної україніки* С. Злупко: «Людина — основний персонаж господарської п'єси. Вона є конкретно національно приналежна. ...Якою є людина, такою є економіка. А людина насамперед — носій свідомості і духовності». ³

При цьому структурні ланки, що утворюють економічну систему, з одного боку, досить неоднорідні, а з іншого — доволі динамічні, змінні. Вони поєднують у собі загальні та специфічні, основні та похідні, нові та відмираючі старі, перехідні та проміжні економічні форми, кожна з яких функціонує на основі загальної для усієї системи і водночас власної логіки розвитку. Цим визначається необхідність структурної диференціації складових елементів економічної системи суспільства, без якої пізнати об'єктивні закони її розвитку неможливо. ⁴

Постановка завдання. Однією з таких малодосліджених специфічних економічних форм в межах національної економіки України (її економічної системи) є *етноекономіка*, зокрема *ментальні особливості управління персоналом* за умов її сучасного розвитку, що і визначило їх як предметну основу для загалом ширшого міждисциплінарного розгляду цієї проблематики у пропонованій статті.

Результати. За висновками більшості вітчизняних вчених у складі українського народу субетносів рівня етнічної групи немає, натомість « на думку одних дослідників ...існує три етнографічні групи: гуцули, бойки і лемки; на думку інших — чотири. До названих трьох відносять ще і поліщуків. В. Горленко, відомий сучасний етнограф, додає ще литвинів...» ⁵ Такої ж, донедавна традиційної, позиції дотримувався А. Пономарьов ⁶, її поділяють і деякі інші авторитетні фахівці з *етнографії*. Водночас згідно з даними Всеукраїнського перепису населення «в Україні постійно проживає незначна кількість окремих етнографічних груп — бойки, лемки, русини та інші, загальна чисельність яких у 2001 році становила 32.4 тис.чоловік». ⁷ Ці субетноси мешкають переважно в двох областях: Івано-Франківській — 21.5 тис.чол. (66.3% усієї їх кількості) і Закарпатській — 10.2 тис.чол. (31.5%). Зовсім незначне їхнє число проживає у Тернопільській — 364 чол. (1.1%) та Львівській — 196 чол. (0.6%) областях. *Найчисленнішими є гуцули* — 21.4 тис. чол.(66.0%), а також русини — 10.2 тис. чол.

(31.4%); лемки налічують 672 чол., бойки — 131 чол. Практично усі гуцули проживають у сільській місцевості Івано-Франківщини (95.3%), три п'ятих русинів — у поселеннях міського типу Закарпаття (59.7%); більшість лемків — в Тернопільській області (346 чол.), по 100 їх мешкають в Івано-Франківській і Львівській областях. Бойки розселені у трьох регіонах: на Івано-Франківщині, Львівщині і Закарпатті та, як і лемки, здебільшого проживають у містах.⁸ При цьому задля об'єктивності слід також зауважити, що донедавна багато з відомих вітчизняних етнографів зазначали, що «поки що передчасно говорити про русинство Українських Карпат як етнографічну чи субетнічну одиницю українського етносу, оскільки воно не має єдиної культурної основи, будучи розпорошене між окремими великими й малими етнографічними групами, ...утім проблема русинства постійно збуджується політиками, що викликає необхідність суворо об'єктивного підходу до неї».⁹

Отже, найчисленнішою етнографічною групою в Україні є гуцули, що обґрунтовує вибір головним чином саме її, а також регіону проживання більшості з них — Івано-Франківської області для подальшого аналізу етноекономічних процесів загалом і особливостей управління персоналом в умовах їхнього новітнього розвитку, зокрема.

Незважаючи на практичну відсутність сучасних наукових розвідок, присвячених етноекономіці, спробу її визначення здійснив І. Остафійчук, за яким: *«етнічна економіка — наука про цілісну систему процесів розширеного відтворення (на стадіях виробництва, розподілу, обміну, споживання), яка виходить з тільки їй притаманних закономірностей, економічних і культурологічних факторів, явищ, зв'язків, співвідношень, спрямованих на збереження та розвиток матеріальної і духовної культури етнічної (або ж етнографічної — Авт.) групи, що історично склалась протягом багатьох віків в умовах компактного проживання й обумовлена особливостями географічного розташування, природних і кліматичних умов»*.¹⁰

Загалом поділяючи зазначене, важко (якщо взагалі можливо!) погодитись з тим, як характеризує це поняття «Короткий етнополітичний словник»: «етноекономіка — феномен економічної політики (? — Авт.) і господарської практики створення привілеїв для представників однієї нації (переважно автохтонної) в системі національної економіки». І далі: «...рецидиви етноекономіки

можуть виявлятися ... у формі проповідування зверхності й абсолютності певної соціально-економічної моделі розвитку суспільства; в політиці — протекціонізму, що забезпечує інтереси певного етносу всупереч інтересам багатьох інших, в намаганні монополізувати сфери економічного життя, в першу чергу, фінансово-банківську систему, інвестиції та кредити». ¹¹ Але, у наведеному тексті йдеться не про етноекonomіку, а про крайню форму протекціонізму — *економічний* (або ж — *етноекonomічний, Авт.) шовінізм* як найбільш деструктивний різновид загалом позитивного феномену економічної політики (! — *Авт.*) та господарської практики — *економічного націоналізму*, котрий визначається як «теорія і практика соціально-економічних та організаційно пов'язаних з ними етнічних відносин, що базуються на економічній самоідентифікації нації, прагненні домогтися економічного суверенітету». ¹²

Водночас слід погодитись з тим, що «етноекonomіка також може виявлятися в діяльності окремих етнічних груп, або діаспор у поліетнічній країні, коли вони монополізують і значною мірою контролюють певні сектори національної економіки країни чи регіону» ¹³, проте нерідко, як і у випадку з етнографічними групами українського етносу, така «монополія» є природною і аж ніяк не зазіхає на підпорядкування собі господарської практики як у державі загалом, так і в її регіонах, зокрема. При цьому етноекonomіку у жодному разі не слід ототожнювати з теж відносно молодою наукою, що набуває в останній час потужного розвитку, — *регіональною економікою*. При цьому для просторового аналізу соціально-економічних процесів в Україні та її регіонах *національний економічний простір* поділяють на різні регіональні конструкції — до них відносять окремі області чи групи областей (за територіальною ознакою) або економічні райони (за виробничою ознакою). Однак, як зазначали М. Долішній і С. Злупко, «базовою категорією регіоналістики є, безперечно, насамперед поняття регіону, якого не тільки економісти-регіоналісти, але й довідково-словникові видання... чомусь уникають». ¹⁴

Ми визначаємо *регіон* як встановлену адміністративно-територіальним устроєм держави частину її національного економічного простору з притаманними їй етнічним складом населення і ринковою інфраструктурою, яка при цьому є основою для періодичного (щорічного) обчислення загальних і середньодушових обсягів валового внутрішнього продукту та національного доходу. Водночас з позицій системного підходу саме *область* має всі ознаки

локально орієнтованої *територіальної системи*, до функціональної (основної цільової) підсистеми якої слід очевидно віднести відповідну частину географічного середовища (крім тих природних ресурсів, що використовуються у забезпечуючій її підсистемі), більшість суб'єктів господарювання і ту частину соціального середовища, що забезпечують розвиток як держави, так і регіону. При цьому він, по-перше, є відносно цілісним утворенням. А по-друге, у його складі також можна виділити елементи (підсистеми): регіональну мезоекономіку (господарство), географічне середовище (природні ресурси), територіальні громади і різні суспільні угруповання, що об'єднують населення.¹⁵ Зазначені елементи мезорегіональної соціально-економічної системи, якою є область, перебувають у різноманітних стосунках між собою (економіка — природні ресурси — населення). Цей процес регулюється певними нормами і, що не менш суттєво, відповідними регіональними органами управління та у взаємодії з ними — територіальними структурними підрозділами центральних органів державної виконавчої влади. При цьому така система (*мезоекономіка*) сама є елементом цілісного територіального утворення вищого рівня — держави (*макроекономіка*). Водночас кожна з підсистем цієї мезорегіональної соціально-економічної системи несе у собі певні етнонаціональні ознаки, які найбільш виразно виявляються у її соціальному середовищі, що дає підстави для дослідження його особливостей як частини цілого, означивши регіон як складну *соціоетномезоекономічну систему*¹⁶, до аналізу якої також доцільне застосування як *системного*, так і *функціонального підходів*.¹⁷

З урахуванням цього базовою категорією етноекonomіки є за аналогією (мезоекономіка — регіон обласного рівня) у першу чергу *субетнічний ареал* — територія розселення певних етнічних чи етнографічних груп. Але, якщо для регіональної економіки поняття «регіон» є, так би мовити, матеріальним, виходячи з адміністративно-територіальних аспектів суспільного відтворення, то для етнічної економіки категорія «субетнічний ареал» — це територія, яка встановлюється самим населенням, має свою історичну назву, чітко виражені особливості матеріальної і духовної культури, що справляє безпосередній вплив на розвиток як самого субетносу, так і його продуктивних сил. При цьому, якщо адміністративно-командна система з використанням галузевого принципу значною мірою зумовила формування реальної цілісності регіонів з їхніми характерними господарськими ознаками,

то цілісність субетнічних територій є наслідком широкого спектру об'єктивних (зокрема історично обумовлених) чинників, які слід враховувати, у тому числі при підготовці і проведенні адміністративно-територіальних реформ.¹⁸ Водночас, як ми вже зазначали, на узгоджений розвиток мезорегіону як системи спрямовується діяльність регіональних органів управління, що актуалізує заміщення такого регулюючого системного впливу за умов субетнічних територій (ареалів) іншими його формами — насамперед врахуванням їхньої проблематики у цільових державних і між-регіональних програмах. Саме такий підхід міг би об'єднати зусилля органів державної влади та місцевого самоврядування у системний вплив на подальший розвиток самотутніх традицій етнографічних груп.

Крім того, на відміну від *регіональних економічних центрів*, що природно формуються у великих містах, в етнічній економіці з притаманних їй визначень і понять одним із основоположних є категорія «*етноекономічний центр*» як об'єктивно обумовлена частина стратифікованої територіальної (локальної) етноекономічної системи, де найчіткіше виражені, збереглися, розвиваються і поширюються характерні ознаки *матеріальної культури* субетнічної групи. Погоджуючись з припущенням І. Остафійчука, що «...більшою чи меншою мірою виражений етноекономічний центр має кожна субетнічна територія», його твердження, що «для Гуцульщини таким об'єктивно зумовленим *етноекономічним* (а саме це означення — визначальне, *Авт.*) центром є Верховинщина»¹⁹, все ж за сучасних умов, на жаль, видається доволі дискусійним. Як зазначає і він сам, «Гуцульщина та зовнішній світ мали постійні торгово-економічні зв'язки, за всіма даними набагато різноплановіші, ніж в нашому сьогоденні».²⁰ І чи не найістотніший вплив на географію розвитку такої, для прикладу, самотутньої виробничої домінанти етноекономіки гуцулів, як *народні художні промисли*, мало перетворення на помітний адміністративно-культурний і торгово-економічний осередок сусідньої Коломиї. Саме тут у 1880 і 1912 роках відбулись промислово-етнографічні виставки, що, на думку відомого краєзнавця П. Арсенича, стало передумовою відкриття у 1934 році (перших два зали — у 1926 році) музею гуцульського мистецтва і побуту (інших музеїв у краї на той час не було)²¹, засновано «Гуцульську спілку промислову», котра організувала школу народних промислів, на базі якої ще у 1895 році створено *державну школу цього профілю*.²²

Активний, але доволі неоднозначний вплив на таку тенденцію здійснила *адміністративно-командна система*, за якої не у Верховині, а у Косові та Вижниці постали підпорядковані безпосередньо столиці виробничо-художні майстерні Художнього фонду України, а також училища відповідної спеціалізації, що, хоч і суттєво вплинуло на процеси розвитку етноекonomіки гуцулів як підсистемами саме республіканської, а не регіональних, економічних систем, проте послабило власне етноекonomічний розвиток тієї ж Верховинщини. «Сприяли» цьому і підсобні господарства (цехи) штучно утворених іноді доволі великих агроформувань насамперед на Косівщині, яких у Верховинському районі попри усі зусилля «колективізаторів» сформувати так і не вдалося. Поряд з цим, як зазначає директор філії «Гуцульщина» Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України П. Шкрібляк, майже 5 тис. експонатів з етнографічного відділу заснованого у 1938 році Гуцульського музею у Жаб'є — Ільцях (Жаб'є — колишня назва Верховини, *Авт.*), розміщених в уже відкритих його залах, котрі стали використовуватись військовими, були вилучені і передані частково (інші — пограбовані) до обласного центру.²³

Водночас незаперечно, що «...високогір'я Гуцульщини, де проходив великий Чорногірський шлях, в усі часи було територією прогресивного економічного і культурного розвитку, колицю гуцульського субетносу».²⁴ То ж за цих обставин на помітні етноекonomічні осередки перетворились практично усі районні центри (крім хіба що Надвірної) та міста обласного значення (Яремче та Коломия), а сама Верховина, як була (за влучним визначенням І. Франка ще у 1894 році) «столицею Гуцулії», так і продовжує нею залишатись, але не в етноекonomічному, а у більш широкому — власне етнографічному сенсі. При цьому і серед визначених у такий спосіб етноекonomічних центрів на один із провідних виокремився Косів. До того ж чи не найспроможнішою у пропаганді гуцульської самобутності, володіючи цілим рядом навчальних і музейних закладів (у тому числі і не так давно збудованим, унікальним не лише в Україні, а й у Європі і світі, музеєм «Писанка»), все ж залишається Коломия.

Все це зумовлює необхідність уточнення і самого ареалу розселення гуцулів. Як визначено А. Пономарьовим, «...на півдні він межує з Румунією, на півночі та північному сході — з Прикарпаттям, на заході — з Бойківщиною. Згідно з сучасним

адміністративно-територіальним поділом України це Верховинський та південні частини Надвірнянського і Косівського районів в Івано-Франківській області, Путильський та південна частина Вижницького районів Чернівецької області, Рахівський район Закарпатської області».²⁵ Ці ж райони за територію розселення гуцулів вказано у «Малому етнополітичному словнику».²⁶ Дещо по-іншому визначено ареал їхнього проживання в «Енциклопедії українознавства», згідно з якою вони «...заселяють усю долину Прута по Делятин і долину Надвірнянської Бистриці (села Рафайлова й Зелена, за деякими авторами — й Пасічна), а на Закарпатті долину Тиси по Трибушани й с. Косівська Поляна».²⁷

Гуцульщина	Число громад	Територія в кв. м	Населення в тис. 1939 р.	Українці в тис. 1939 р.
Галицька	44	2900	94	87
Буковинська	28	2200	45	37
Закарпатська	8	1400	36	32
Вся Гуцульщина	80	6500	175	156

Отже, до складу Гуцульщини (як і до перехідної з Покуттям території) тут включається і частина сучасного Коломийського району з уточненням, що сама Коломия є значним торговельним і адміністративним осередком поза межами цього етнографічного ареалу.²⁸ Водночас відтоді вона ще активніше перетворюється на один із помітних центрів гуцульського субетносу у регіоні (слідом за Верховиною, Косовом і Яремчею). Переконливе свідчення цього — не лише проведення у «столиці Покуття» — Коломиї одного з Гуцульських міжнародних фестивалів, а й її внесення до «Календаря пам'ятних ювілейних дат Гуцульщини» та у перелік «Ювілейні дати Гуцульщини» у «Гуцульському календарі», що видається редакцією журналу «Гуцульщина», засновниками і видавцями якого є Всеукраїнське об'єднане товариство «Гуцульщина» і філія «Гуцульщина» Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України. Започаткований промовистим записом: «978 рік — почав правити Київський князь Володимир Великий, який у 993 році, вигравши війну з білими хорватами, приєднав до Київської Русі і землі Гуцульщини», цей перелік у «Гуцульському календарі на 2003 рік», наприклад, зокрема містить: 1613 рік — повстання міщан Коломиї проти дідичів; 1848 — в Коломиї відкрилась перша в Галичині українська

читальня; 1863 — у Коломиї відомий діяч Федір Білоус, директор гімназії, заснував літературне товариство; 1888 — в Коломиї Лларієм Герасимовичем та іншими діячами заснована «Гуцульська спілка промислова», де було організовано школу народних промислів, на базі якої у 1895 році була створена державна школа народних промислів.²⁹ Тому доводиться лише шкодувати, що внесеній на виконання доручення Кабінету Міністрів України від 18.06.2004 р. № 25562/1/1-04 листом Державного комітету України у справах національностей та міграції від 01.09.2004 р. за № 9-7-464, розроблений, як йдеться у ньому, спільно з центральними та місцевими органами державної виконавчої влади проект Програми духовного відродження та збереження культурної спадщини гуцулів і бойків на період до 2009 року, і після його затвердження в усіх її 18 пунктах обмежується лише гуманітарною сферою.³⁰

Водночас П. Шкрібляк стверджує, що «гуцулів у 8-ми районах трьох областей України і 25 населених пунктах Румунії (згідно з «Енциклопедією українознавства», с.467 — 8 поселень, *Авт.*) проживає понад півмільйона»³¹ (за вже наведеними даними з цього ж видання в Україні у 1939 році на території Гуцульщини мешкало загалом 175 тис. чол.; за матеріалами Всеукраїнського перепису населення у 2001 році назвали себе ще й гуцулами 21.4 тис. українців, проте цільове дослідження, на наше переконання, дало б значно більший результат — *Авт.*). Однак у цитованому матеріалі нас насамперед цікавить не кількість гуцулів, а саме ареал їхнього розселення: якщо врахувати Вижницький і Путильський райони Чернівецької та Рахівський район Закарпатської областей, то про які 5 районів Івано-Франківщини тут йдеться?

У виданні «Івано-Франківськ та область» зазначається: «етнографічна Івано-Франківщина представлена чотирма областями: Опілля (Галицький, Рогатинський райони), Бойківщина (Долинський та Рожнятівський райони), Покуття (Тлумацький, Городенківський, Снятинський райони), Гуцульщина (Надвірнянський, Верховинський, Косівський, Коломийський райони, м. Яремча».³² Не полемізуючи щодо неповноти у визначенні складу Покуття (принаймні ще й більша частина Коломийського району, а також Коломия як спільна для Гуцульщини і Покуття територія), зауважимо, що, хоч і тут йдеться про 5 локальних адміністративно-територіальних утворень розселення гуцульського субетносу в регіоні, все ж слід, на наше переконання, говорити про шість. Тобто, за сучасним адміністративно-територіальним поділом

Гуцульщина сьогодні охоплює: Верховинський, південні частини *Коломийського*, *Косівського* та *Надвірнянського* районів, *територію, що належить до Яремчанської міської ради, і місто обласного значення Коломию* в Івано-Франківській області, *Путильський* і південну частину *Вижницького* району Чернівецької області, *Рахівський* район *Закарпатської* області (виділене курсивом не зазначене зокрема у «Короткому етнополітичному словнику»). До речі, саме їхні районні та міські ради утворили Асоціацію органів місцевого самоврядування Гуцульщини як громадську організацію, основна мета якої — «...об'єднати зусилля органів місцевого самоврядування Гуцульщини навколо вирішення спільних проблем у соціально-економічному розвитку цього складного регіону».³³

Як слушно зауважує голова Всеукраїнського об'єднаного товариства «Гуцульщина» Д. Ватаманюк, «Гуцульщина приваблювала багатьох дослідників, які вивчали і вивчають цей край. Але чи не найбільший вклад вніс В. Шухевич, який на стику двох століть понад тридцять літ досліджував гуцульську матеріальну і духовну культуру. На основі зібраних матеріалів видав п'яти томну монографію «Гуцульщина», яка й понині є найяскравішою, найповнішою етнографічною працею».³⁴ Щоби переконатись у цьому, достатньо поглянути хоча б на зміст другої частини першого її тому (мовою оригіналу): «IX. Звичайні заняття Гуцулів: 1. Праця в осередку: жорна; робота коло лену і коноплів; робота коло вовни; шите; олій; копане; оране. 2. Сінокоси. 3. Бутини. Сплавачка. 4. Полонина. 5. Рибарство. 6. Стрілецтво. X. Домашній промисл: 1. Лижкарство. 2. Коритарство. 3. Боднарство. 4. Столярство. 5. Кушнірство. 6. Ткацтво. 7. Гончарство. 8. Мосяжництво. 9. Вироби з ременю. 10. Різьбярство».³⁵

Втім, як зазначає щодо сучасного стану справ І. Зеленчук, «якщо образно уявити Верховинський район у вигляді гуцульської дерев'яної хати, що тримається на чотирьох наріжних каменях, то першим каменем є лісове господарство, другим — сільське господарство, третім — народні промисли і ремесла, а четвертим — оздоровлення і туризм».³⁶ Специфічні риси господарської діяльності за означеними її напрямками і формують особливості управління задіяним для її здійснення персоналом, який у ринкових умовах стає найсуттєвішим чинником і етноекonomічних процесів.

Одна з найбільш важливих складових управлінської діяльності — *управління персоналом* розвивається в рамках трьох основних підходів до неї — *економічного, органічного та гуманістичного.*

За першого з них провідне місце займає технічна (у загальному випадку — інструментальна, тобто зорієнтована на оволодіння трудовими прийомами), а не управлінська підготовка людей. Організація (суб'єкт господарювання) означає тут упорядкованість відносин між ясно окресленими частинами цілого, що мають визначений порядок. По суті — це набір механічних відносин, тому і діяти вона повинна подібно до механізму: алгоритмізовано, ефективно, надійно і передбачувано.

Органічна парадигма визначила нову перспективу управління персоналом, вивівши цей тип управлінської діяльності далеко за межі традиційних функцій з організації праці та заробітньої плати. Акцентування уваги на людських ресурсах сприяло народженню нового уявлення і про організацію, яка стала сприйматись як жива система, що функціонує в навколишньому середовищі. Класикою визнається теорія, стислий зміст якої відображає піраміда ієрархії потреб А. Маслоу. Як зазначають В. Мойсеєнко і Є. Карпенко, «головне її досягнення полягає в ідентифікації потреб і, що особливо важливо, більшу частину «піраміди» складають потреби соціальні та духовні. Психологічний компонент мотивації спричинив «прорив» в методології менеджменту. Попередні ідеї спрямовували управлінські зусилля або на те, щоб перетворити людину на додаток до машини, або організацію в цілому примусити працювати як годинниковий механізм і, відповідно, перетворити персонал на жорстко калібровані «гвинтики та коліщатка». Вперше до персоналу звернулись не як до маси однорідних елементів, а як до об'єднання різних людей з неоднаковими якостями, і вперше менеджмент визначив ці відмінності як головне джерело розвитку».³⁷ Сформована таким чином на основі органічного підходу *гуманістична парадигма*, що всебічно розвивається останнім часом, виходить з уявлення про організацію як культурний феномен, а культура розглядається крізь призму відповідних еталонів розвитку, відбитих у системі знань, ідеології, цінностях, менталітеті, законах і повсякденних ритуалах та звичаях, зовнішніх щодо організації. Таким чином, *вплив культурологічного контексту на управління персоналом за умов етноекonomіки нині видається цілком очевидним.*

Водночас, вживаючи у цій статті терміни «управління» і «менеджмент» як тотожні, що характерне для наукового вжитку і загалом в Україні, зазначимо, що об'єктом менеджменту є саме організація, тобто він виникає там, де об'єднуються для досягнення

єдиних цілей двоє і більше людей (персонал). При цьому управління персоналом, як і організацією в цілому, може бути ефективним лише тоді, коли принципи її побудови відповідають віками сформованій ментальності населення тієї території, на якій вона розміщена і функціонує. І якщо *лісове господарство в Гуцульщині* в основній своїй масі в останні століття опосередковувалось безпосереднім впливом держави, що не могло не привнести в управління залученим до нього персоналом загалом усіх вітчизняних трансформацій європейських моделей менеджменту у їхньому еволюційному розвитку, то *аграрне виробництво у гірських районах* (їхній другий наріжний камінь за І. Зеленчуком) вимагає більш прискіпливого до нього погляду.

Цікаві і повчальні роздуми з цього приводу залишив для нас по собі, на жаль вже покійний, один з найавторитетніших прокурорських працівників Івано-Франківщини та й, мабуть, України В. Соколов: «Працюючи над матеріалами щодо примусового виселення селян, я не раз задумувався — невже ...ні у 1939, ні у 1947 роках ніхто не звертався за досвідом минулого, до спроб кращого влаштування селянського буття. Наприклад, до спадщини І. Франка, його аграрних ідей. Вони, на відміну від більшовицьких, не відкривали дорогу в нікуди...»³⁸ Із невіддупним щирим захопленням він наголошує, що «...тільки найблискучіший юрист міг запропонувати таку дивовижну за простотою і водночас геніальну для того часу правову конструкцію: звести в один масив селянські землі на основі контракту і без жодного порушення права власності окремих громадян. Розроблені ним принципи раціонального ведення такого господарства... і сьогодні не втратили актуальності».³⁹

Уважне ознайомлення з ідеями І. Франка *щодо організації аграрного господарювання при збереженні власності асоційованих у спілки селян на засоби виробництва за умов малоземелля (дрібного землеволодіння)*, характерного для ареалу проживання гуцульського субетносу, наштовхує на думку, що пропонувані ним підходи загалом співпадають із засадничими принципами *клас-теризації*, яка «по-перше, формується за участі державних установ, по-друге, спирається на соціальний капітал, передусім на довіру, по-третє, вона оптимізує логістичні операції, по-четверте, мінімізує трансформаційні і трансакційні витрати, по-п'яте, ліквідує конкуренцію підприємств, замінюючи її конкурентоздатністю галузі, регіону і навіть країни».⁴⁰ Відомо також, що *кластери* — це об'єднання як реальної, так і *віртуальної інтеграції*.⁴¹

Прикладом такого об'єднання є пілотний проект кластерної моделі народних художніх промислів «Сузір'я» на базі Косівського, Коломийського і Верховинського районів та м. Яремча Івано-Франківської області, створенню якої передували відповідні рішення обласної державної адміністрації.⁴² Всебічному аналізу цього та інших, наближених до кластерної форми організації виробництва, утворень у регіоні вже присвячено ряд публікацій⁴³, тому зупинимось лише на окремих їхніх особливостях, теж головним чином пов'язаних з управлінням задіяним до них персоналом. Як зауважує одна з провідних виконавців запроваджуваного проекту доцент Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника С. Крпельницька (безпосереднє керівництво ним здійснюється професором цього навчального закладу І. Ткачук), на думку багатьох науковців (зокрема, А. Бабиченко, Л. Ніжинської, Л. Чижовкіної), проблема збереження оригінальності виробів народних майстрів може бути розв'язана лише шляхом широкого розвитку надомних форм праці. Однак, і на наше переконання, це жодним чином не заперечує доцільності їхнього розгляду та використання при формуванні виробничих систем нового (кластерного) типу, що повною мірою відповідає вимогам ринкового середовища. Адже навіть за умов адміністративно-командної системи «і артільні об'єднання, і фабрична організація виконували в основному функції централізованого забезпечення сировинними ресурсами та збуту продукції, а виготовлення виробів здійснювалось (як і сьогодні — Авт.) переважно у домашніх умовах».⁴⁴

З урахуванням цього і в аналізованій кластерній структурі знаходить застосування головним чином надомна праця майстрів, а взаємовідносини у ній виникають і формуються, власне, між трьома основними ланками кластера: *виробничими осередками*, які представлені координаторами-підприємцями, *координаційним центром* (некомерційною організацією, заснованою об'єднаними у ці осередки майстрами) та ним утвореним *збутовим підприємством*⁴⁵, що дає змогу умовно (віртуально) об'єднати підприємливих і творчих осіб і водночас не обмежувати їхню свободу і самостійність у господарській діяльності. Тим більше, що сучасний стан розвитку галузі доводить необхідність посилення процесів самоорганізації. Саме ці особливості управління персоналом за умов кластерних (мережевих) структур цілком відповідають очікуванням їхніх учасників: адже новітні дослідження з менеджменту організацій переконливо підтверджують, що неформальна

організаційна структура має для працівників таку саму мотивуючу силу, як і формальна, а підвищення продуктивності праці є результатом їхньої участі у прийнятті рішень.⁴⁶

Висновки. За умов дрібноземельного сільського господарства і особливо надомного виробництва народних художніх промислів як своєрідного *промислового ядра етноекonomіки* управління її персоналом найбільш доцільне через формування виробничих систем нового типу, якими є кластери, що сприятиме розв'язанню докорінної мистецької проблеми — несумісності масового виготовлення виробів, що диктується підвищеним попитом на них, з індивідуальною творчістю кожного майстра. Водночас, враховуючи, що українці ментально належать до націй, схильних до асоційованих форм буття, для яких характерний паритетний і консенсуальний тип узгодження суспільного, групового і приватного інтересів⁴⁷, якнайширша кластеризація на таких засадах цих та інших галузей етноекonomіки та економічної діяльності в Україні загалом може стати також одним з потужних чинників і ентоінтеграційних процесів.

¹ Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє / пер. з англ. Л. Л. Лещенко — К.: Наукова думка, 1990. — С. 11–17; Грабинський І. М. Сучасні економічні системи. Навч. посіб. — Львів: Інтереко, 1997 — С. 56–77; Економічна теорія: макро — і мікроекономіка / За ред. З. Ватаманюка та С. Панчишина. — К.: Альтернативи, 2001. — С. 46.

² Кульчицький Б. В. Сучасні економічні системи. Навч. посіб. — Львів: Афіша, 2004. — С. 113.

³ Злупко С. Від археології до економіки, кібернетики, екогeомології. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. — С. 301.

⁴ Гальчинський А. С., Єщенко П. С., Палкін Ю. І. Основи економічної теорії. Підручник. — К.: Вища школа, 1995. — С. 54.

⁵ Макарчук С. А. Етнічна історія України: навч. посіб. — К.: Знання, 2008. — С. 17–20.

⁶ Пономарьов А. П. Українська етнографія: курс лекцій. — К.: Либідь, 1994. — С. 145–156.

⁷ Татаренко Т. М. Регіональний фактор у політичному житті України (політико-правові аспекти): монографія / НАН України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. — С. 135.

⁸ Національний склад населення України та його мовні ознаки: За даними Всеукр. перепису населення 2001 року / За ред. О. Г. Осауленка: Держкомстат України. — К., 2003. — С. 7.

⁹ Пономарьов А. П. Українська етнографія: курс лекцій. — К.: Либідь, 1994. — С. 154.

¹⁰ Остафійчук І. Етнічна економіка: новий погляд на стратегію розвитку // Цінні папери України. — 2002. — № 38 (227). — 10 жовтня. — С. 13.

¹¹ Малий етнополітичний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. — К.: МАУП, 2005. — С. 83.

¹² Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т.2 / Редкол.: ... С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: Видавничий центр «Академія», 2001. — С. 537.

¹³ Малий етнополітичний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. — К.: МАУП, 2005. — С. 83.

¹⁴ Долішній М., Злупко С. Основи регіоналізації: концептуальний підхід // Регіональна економіка. — 2003. — № 3. — С. 7–17.

¹⁵ Зварич І. Т. Економічне зростання регіону: моделі та методи аналізу і прогнозування. Монографія. — Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ Центру інформаційних технологій, 2006. — С. 14.

¹⁶ Зварич І. Т. Регіон як мезоекономічна система // Теорія і практика стратегічного управління розвитком регіональних суспільних систем (збірник тез доповідей). Матеріали Всеукр. наук.-прак. конференції: Івано-Франківськ, 6–8 грудня 2007 року. — С. 11–12.

¹⁷ Зварич І. Т. Етнополітичні процеси як предмет теоретико-методологічного аналізу // Нова парадигма: [журнал наукових праць] / голов. ред. В. П. Бех. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; творче об'єднання «Нова парадигма». — Вип. 73. — К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. — С. 126–139.

¹⁸ Остафійчук І. Етнічна економіка: новий погляд на стратегію розвитку // Цінні папери України. — 2002. — № 38 (227). — 10 жовтня. — С. 13.

¹⁹ Там само.

²⁰ Гуцульський календар на 2003 рік / Редакція журналу «Гуцульщина», засн. і вид-ць: Всеукр. об'єднане тов-во «Гуцульщина» і філія «Гуцульщина» НДІ українознавства МОН України / Упорядник Дмитро Ватаманюк. — Івано-Франківськ: облдрук., 2002. — С. 83.

²¹ Там само. — С. 36.

²² Там само. — С. 31.

²³ Там само. — С. 73.

²⁴ Там само. — С. 83.

²⁵ Пономарьов А. П. Українська етнографія: курс лекцій. — К.: Либідь, 1994. — С. 146–147.

²⁶ Малий етнополітичний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. — К.: МАУП, 2005. — С. 43.

²⁷ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Том 2 / голов. ред. проф. д-р Володимир Кубійович; заст. гол. ред. проф. Микола Глобенко. Наук. тов-во ім. Шевченка. Перевидання в Україні. — К.: Глобус, 1994. — С. 466.

²⁸ Там само. — С. 468.

²⁹ Гуцульський календар на 2003 рік / Редакція журналу «Гуцульщина», засн. і вид-ць: Всеукр. об'єднане тов-во «Гуцульщина» і філія «Гуцульщина» НДІ українознавства МОН України / Упорядник Дмитро Ватаманюк. — Івано-Франківськ: облдрук., 2002. — С. 26–31.

³⁰ Лист Голови Держкомітету України у справах національностей та міграції Г. Москаля від 01.09.2004 р. № 9-7-464 на № 25562/1/1-04 від 18.06.2004 р. з проектом Програми духовного відродження та збереження культурної спадщини гуцулів і бойків на період до 2009 року (на 6 стор.) — пот. арх. Ів.-Франківської облдержадміністрації.

³¹ Гуцульський календар на 2003 рік / Редакція журналу «Гуцульщина», засн. і вид-ць: Всеукр. об'єднане тов-во «Гуцульщина» і філія «Гуцульщина» НДІ українознавства МОН України / Упорядник Дмитро Ватамнюк. — Івано-Франківськ: облдрук., 2002. — С. 73.

³² Івано-Франківськ та область. Стиглий путівник. Науково-популярне видання / Упорядник О. Я. Федорів. — Харків: Біблекс, 2008. — С. 6.

³³ Стефлюк Д. Чи дослухається столиця України до столиці Гуцульщини? // Галичина. — 2008. — 15 травня. — С. 15.

³⁴ Шухевич В. О. Гуцульщина. Перша і друга частини. Репринтне видання. — Верховина: Журнал «Гуцульщина», 1997. — С. 6.

³⁵ Там само. — С. 347–348.

³⁶ Зеленчук І. Специфічні проблеми Верховинщини, які спричинені гірськими природно-географічними умовами Карпат / Історико-культурна спадщина Прикарпаття. Наук. збірник на пошану Петра Арсенича. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. — С. 347–348.

³⁷ Мойсеєнко В. І., Карпенко Є. І. Мотивація персоналу як основа реалізації функцій управління // Вісник Прикарпатського ун-ту. Економіка. 2004. Вип. І. — Івано-Франківськ: Плай, 2004. — С. 33.

³⁸ Соколов В. С. Годы с лицами переселенцев. Крестьянские судьбы. — Івано-Франковск, ЛИК, 2004. — С. 24.

³⁹ Там само. — С. 25.

⁴⁰ Нечаєв В. П., Одягайло Б. М. Економічний шлях України в умовах глобальної кластеризації // Теорія і практика сучасної економіки. Матеріали VI Міжнародної наук.-практ. конференції: Черкаси, 28–30 вересня 2005 року / відп. ред. Хомяков В. І. — Черкаси: ЧДТУ, 2005. — С. 36.

⁴¹ Зуев А., Мясникова Л. Глобализация: аспекты, о которых мало говорят // Мировая экономика и международные отношения. — 2004. — № 8. — С. 57.

⁴² Розпорядження голови Івано-Франківської облдержадміністрації: від 22.07.2002 р. № 525 «Про розробку і впровадження системи кластерних моделей регіонального розвитку» (з додатком затвердженого ним складу координаційної групи); від 06.05.2005 р. № 176 «Про проект програми (третього етапу) кластерної моделі організації виробництва «Ліжникарство та інші народні художні промисли на Прикарпатті» (з додатком затвердженої ним зазначеної програми) — пот. арх. Ів.-Франківської облдержадміністрації.

⁴³ Зварич І. Т. Про використання кластерних технологій організації виробництва в реалізації стратегії розвитку промислово-виробничого комплексу Івано-Франківщини // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Стратегічне планування регіонального розвитку (Збірник наукових

праць). Вип. 5 (XLIX) / НАН України. Ін-т регіональних досліджень. Редкол.; відп. ред. акад. НАН України М. І. Долішній. — Львів, 2004. — С. 71–76; Ткачук І. Г., Кропельницька С. О. Економіко-правові основи створення нових регіональних виробничих об'єднань в українській економіці // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону: науковий збірник / За ред. І. Г. Ткачук. — Івано-Франківськ: Плай, 2005. — С. 151–158.

⁴⁴ Кропельницька С. О. Економічні передумови відродження народних художніх промислів у нових виробничих системах // Вісник Прикарпатського ун-ту. Економіка. 2006. Вип. III. — Івано-Франківськ: Плай, 2006. — С. 108.

⁴⁵ Кропельницька С. О. Особливості формування фінансових відносин у кластері народних художніх промислів // Актуальні проблеми економіки. — К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2008. — № 5 (83). — С. 52.

⁴⁶ Дункан Джек. Основополагаючі идеи менеджмента // Уроки основоположников менеджмента и управленческой практики. Пер. с англ. — М.: Дело ЛТД, 1996. — С. 130–132.

⁴⁷ Липа Ю. Призначення України. — К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1997. — С. 67.

Деітеренко А. М.

ЕТНОМОВНА КОМПЕТЕНЦІЯ, ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ОРІЄНТАЦІЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД УКРАЇНСЬКОГО ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я: БУТИ ЧИ НЕ БУТИ...

В етнополітичній науці одне з чільних місць посідає проблема двомовності та багатомовності в поліетнічних державах та регіонах. Політичні події сьогодення навіть конфліктним чином актуалізують питання мовної політики, статусу та умов вивчення і застосування різних мов. Фокусом суспільної дискусії з приводу змісту мовної політики в Україні є питання про те, бути в країні однієї державної мові — українській, чи статусу державної має набути ще й російська мова. З цих позицій, привертає увагу етномовна ситуація в територіальних громадах Українського Північного Приазов'я (УПП).

В етнічній структурі цих громад частка українців становить 52,7%, росіян — 37,8%, греків — 4,71%, болгар — 2,3%, білорусів — 0,73%, вірмен — 0,25%, татар — 0,20%, євреїв — 0,17%, молдован — 0,15%, німців — 0,13%, грузинів — 0,11%, поляків — 0,10%, циган — 0,08%, осіб інших національностей — 0,57%¹. В окремих районах регіону (Тельманівському, Володарському,

Новоазовському, Першотравневому) кількість представників грецького етносу коливається від 17,46 до 20,07%.

Кількісні показники етнічної структури населення та етномовної самоідентифікації людей важливо враховувати при виробленні й коригуванні державної етнонаціональної політики. Репрезентативним і достовірним джерелом необхідної для цього інформації є дані переписів населення. Матеріали Всеукраїнського перепису населення 2001 року активно вводяться в науковий обіг. Але інформація щодо етномовної ситуації в Українському Північному Приазов'ї ще не стала об'єктом ґрунтовних досліджень.

Виразними якісними характеристиками територіальних громад УПП є етномовна компетенція громадян та визнання ними певної мови як рідної. Однак дослідження цих характеристик за «переписними» матеріалами мають враховувати поширеність серед населення різних тлумачень поняття «рідна мова».

В науковому дискурсі з питань національно-російської двомовності найчастіше виділяють (М. Губогло, приміром) такі компоненти мови як суспільного явища: *мовна компетенція* (відповідним терміном позначається володіння рідною та іншою мовами); *мовна діяльність* (цей термін поширюють на ситуації використання мов у різноманітних життєвих ситуаціях; *етномовна орієнтація* (віддзеркалює психологічне ставлення особи до кожної з мов суспільного середовища)².

В Українському Північному Приазов'ї рідною мовою вважають мову своєї національності 98,63% росіян, 40,84% вірмен, 38,92% болгар, 36,09% українців, 32,13% циган, 25,21% татар, 20,57% грузинів, 14,08% молдован, 10,50% білорусів, 5,3% німців, 4,9% греків, 3,67% поляків, 2,71% євреїв. У порівнянні з українцями майже втричі більше росіян вважають мову своєї національності рідною. У мешканців УПП російської національності показник володіння рідною мовою приблизно в 20 разів перевищує аналогічний показник представників грецької етнічної спільноти. Отже, територіальним громадам Українського Північного Приазов'я була властива спільна для всього населення України радянських часів і пострадянського періоду тенденція поступової заміни мови своєї національності як рідної мовою російською. Щоб у цьому переконатися, досить порівняти наведені показники з показниками загальноукраїнськими. Так, під час Всеукраїнського перепису населення 2001 року на території УПП російську мову назвали рідною 94% євреїв; 92,77% греків; 87,40% німців; 86,13%

білорусів; 78,17% поляків; 78% молдован; 76,70% грузинів; 71,80% татар; 57,80% болгар; 56,70% вірмен; 49,30% татар³.

Більшість українців УПП (63,82%) також визнають рідною російську мову. Кількість таких українців донецької частини УПП значно більша, ніж його запорізької частини. А ось дані щодо мовної компетенції: 87,78% українців УПП вільно володіють російською як другою; мовою своєї національності як другою — 76,63%. Відповідні показники серед українців загалом по державі для української мови більш втішні — 58,1% і 96,8%.

Тільки 0,75% серед населення УПП неукраїнської національності під час перепису 2001 р. назвали рідною мовою українську. З них: 18,3% — цигани; 17,8% — поляки; 7,12% — німці; 6,72% — молдовани; 3,34% — євреї; 3,10% — білоруси; 3% — болгар; 2,53% — татари; 2,23% — грузини; 2,17% — греки; 1,75% — вірмени; 1,30% — росіяни.

Наведені дані дають підстави твердити, що процеси російськомовної акультурації поліетнічних громад УПП відбувалися інтенсивніше, ніж в Україні в цілому. Ці процеси є наслідком міграції населення, неефективності державної мовної політики або якихось інших причин чи їх усіх разом — відповідь на це запитання потребує спеціального дослідження⁴.

Специфічна мовна ситуація склалася в середовищі греків, які мають компактні поселення на теренах УПП, починаючи з XVIII ст. Питання володіння греками рідною мовою досі залишається дискусійним. Зокрема, тому що новогрецьку мову, яку було включено до переписних листів Всеукраїнського перепису населення 2001 року, вивчає переважно молодь у віці до 30 років. Тим часом традиційні для приазовських греків (передусім тих, що мешкають у сільській місцевості) урумський і румейський варіанти рідної мови не були виокремлені в переписних листах 2001 року. Можливо, і через це також в Українському Північному Приазов'ї, де сконцентровано майже 85% українських греків, володіння мовою своєї національності засвідчили 23,26% від загальної кількості осіб цієї національності — менше, ніж по країні в цілому, — 23,5%⁵.

Мовна компетенція як складова загального соціального потенціалу етнічних спільнот УПП відзначається декількома аспектами.

Соціокультурний аспект. Він полягає в тому, що тенденція поширення російської мови і витіснення нею інших національних мов звужує мовну компетенцію населення. В УПП 49,64% росіян, 40,19% білорусів, 38% німців, 37,74% греків, 37,25% циган,

36,38% євреїв, 35,46% грузинів, 35,23% татар, 30,84% поляків, 30,53% молдован, 28,98% українців, 28,25% вірмен, 14,31 болгар визнали, що крім мови, яку вони вважають рідною, не володіють жодною іншою. Така ситуація послаблює міжетнічні контакти, знижує загальний культурний рівень людей, створює підґрунтя міжетнічної напруженості й імовірних політичних та інших ризиків.

Соціально-економічний аспект. Він актуалізувався разом з процесом утвердження української мови як державної та розширення сфери її застосування. Однак у побутовому і навіть публічному спілкуванні мешканців регіону досі переважає російська мова. Її позиції навіть посилюються, спричиняють подальше «стирання» національно-мовних відмінностей всередині територіальних громад. Зокрема, внаслідок внутрірегіональної міграції. Молодь з сільських районів переїздить до великих міст — Маріуполя, Бердянська та інших. Основним місцем роботи приїжджих стають великі промислові підприємства, працівники яких спілкуються переважно російською мовою. Тут відбувається подальша втрата національно-мовних особливостей.

Освітньо-культурний аспект. З 1990-х років в УПП поступово розширюється мережа закладів, де вивчається не лише українська, а й новогрецька, болгарська, німецька, татарська, єврейська та інші мови. Це сприяє відродженню традиційного для регіону етнокультурного середовища. Поряд з іншим, велика увага приділяється збереженню урумського і румейського діалектів грецької мови. Так відтворюються культурні надбання не тільки власне України, а й етнічної батьківщини українських греків — древньої Еллади. Маріупольський державний гуманітарний університет став одним з найвідоміших науково-освітніх центрів еллінізму поза межами Греції та Кіпру.

Отже, результати дослідження етномовної компетенції, етномовної діяльності та етномовної орієнтацій в територіальних громадах УПП створюють підґрунтя для аналізу та прогнозування суспільних ризиків мовної політики в Україні.

¹ Розподіл населення за національністю та рідною мовою за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Таблиця № 5.1. / Головне управління статистики Донецької області // Поточний архів Головного управління статистики Донецької області; Розподіл населення за національністю та рідною мовою за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Таблиця № 5.1. / Головне управління статистики Запорізької області // Поточний архів Головного управління статистики Запорізької області.

² Губогло М. Н. Знание и употребление второго языка при двуязычии (по материалам этносоциологических исследований) // Тезисы докладов Сессии по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1974–1976 гг. — Душанбе, 1976. — С. 62.

³ Розподіл населення за національністю та рідною мовою за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Таблиця № 5.1. / Головне управління статистики Донецької області // Поточний архів Головного управління статистики Донецької області; Розподіл населення за національністю та рідною мовою за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Таблиця № 5.1. / Головне управління статистики Запорізької області // Поточний архів Головного управління статистики Запорізької області.

⁴ Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К.: Світогляд, 2004. — С. 386.

⁵ Розподіл населення за національністю та іншими мовами, крім рідної мови, якими вільно володіють за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Таблиця № 5.2 / Головне управління статистики Донецької області // Поточний архів Головного управління статистики Донецької області; Розподіл населення за національністю та іншими мовами, крім рідної мови, якими вільно володіють за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Таблиця № 5.2 / Головне управління статистики Запорізької області // Поточний архів Головного управління статистики Запорізької області.

Лихач Ю. Ю.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРЕДСТАВНИЦТВА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У ВИБОРНИХ ОРГАНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

In the article the legislation of countries members EU is analysed in relation to providing of representative office of national minorities in the elected bodies. The different models of the electoral systems of countries, which are the members of EU and mechanisms of their satisfaction of interests of national minorities in elections in parliament and organs of local self-government, are considered.

Важливість забезпечення прав національних меншин є однією з найважливіших проблем, які постають перед європейською спільнотою. Це знайшло своє відтворення в документах Європейського Союзу, Ради Європи, ОБСЄ та законодавстві країн-членів ЄС. Поряд з економічними, соціальними та культурними проблемами захисту прав нацменшин значна увага приділяється забезпеченню

їхніх політичних прав. Саме тому в усіх країнах-членах ЄС зроблені чіткі механізми реалізації національними меншинами своїх виборчих прав.

Значення важливості представництва національних меншин у виборних органах країн-членів ЄС розглядаються у працях Є. В. Радченка, Д. С. Ковриженка, Н. В. Беліцер, Тоув Маллой. В працях усіх дослідників, що займалися вивченням даної тематики, зазначається, що з початку ХХІ століття в Європейському Союзі значна увага приділяється правам національних меншин щодо реалізації їхнього виборчого права як під час виборів до парламенту, так і до органів місцевого самоврядування.

Після закінчення холодної війни розпочалося помітне зростання популярності націоналізму в країнах ЄС. Прихильники такого субетнічного націоналізму обстоювали культурну відокремленість національних спільнот, вимагали політичного й економічного самовизначення. Вони аргументували свої вимоги історичною приналежністю національних спільнот до певних територій (регіонів), глибокою внутрішньою колективною солідарністю та культурною близькістю. Нині ці національні спільноти є носіями субнаціональних ідентичностей, інтереси яких нерідко суперечать інтересам ідентичностей титульних націй європейських країн.

Протягом тривалого часу досить поширеною була думка, згідно з якою способи та умови формування загальнодержавних і місцевих представницьких органів повинні забезпечувати досягнення певних політичних цілей — збереження влади правлячої партії, політичну структурування суспільства, стабільність партійної системи тощо. У більшості європейських країн (крім, хіба що Італії та постсоціалістичних країн Східної Європи), в яких застосування тих чи інших різновидів виборчих систем досягло поставленої мети, погляди на призначення виборчих систем (у ширшому розумінні — способів і процедури формування виборних органів) істотно розширилися.

Аналіз документів ОБСЄ, Європейського Союзу, Ради Європи та законодавства країн-членів ЄС дає змогу стверджувати, що особлива увага в демократичних країнах нині приділяється створенню належних умов для всебічної реалізації принципу рівності громадян перед законом, у тому числі — на подолання фактичної (втім, не юридичної) нерівності можливостей представників автохтонного населення й етнічних (релігійних, мовно-лінгвістичних) груп у політичній сфері, в реалізації права обирати і бути обраним.

У більшості країн ЄС проживають численні групи населення, які хоча й належать до громадянства відповідних держав, однак за різними критеріями не ідентифікують себе з автохтонними мешканцями держави. У кожній конкретній країні кількість таких громадян може бути різною — від 2% (наприклад, у Греції) до 25% і більше громадян країни (Бельгія, Естонія, Іспанія, Кіпр, Латвія), що визначається еміграційно-натуралізаційною політикою держави (приміром, в Німеччині, Австрії), умовами становлення незалежності (цей чинник виявився досить впливовим у країнах Прибалтики, Балканського та Скандинавського півостровів, Польщі) тощо. Варто відзначити також і те, що в багатьох європейських країнах національні меншини проживають компактно (наприклад, у Бельгії, Данії, Естонії, Іспанії, Італії, Кіпрі, Словенії, Фінляндії, Швеції) і зберігають свої культурні, мовні та інші традиції протягом століть. Очевидно, що нехтування інтересами цих груп населення за певних умов може призвести до внутрішньодержавних конфліктів, які можуть становити суттєву загрозу для всієї системи колективної безпеки на теренах європейського континенту.

Саме тому питанням захисту соціальних, культурних та політичних прав національних меншин в ЄС приділяється значна увага. Це знайшло своє відтворення у щорічному, починаючи з 1983 року, фінансуванні загальноєвропейських цільових програм, спрямованих на захист регіональних мов та мов національних меншин; у розробці, підписанні та набутті чинності Рамковою Конвенцією про захист національних меншин (1998 р.), Європейською Хартією регіональних мов та мов національних меншин (1998 р.), закріпленні прав національних меншин у Конституції ЄС (яка, щоправда, не набула чинності).

Аналіз виборчого законодавства країн Європейського Союзу дозволяє поділити всі механізми, які використовуються для забезпечення представництва національних меншин у виборних органах, на два основних типи:

- способи забезпечення представництва, до яких належать, зокрема, встановлені механізми утворення виборчих округів, висування кандидатів на виборах, особливості виборчої системи, покликані сприяти представництву національних меншин, визначені квоти представництва національних меншин у парламентах та органах місцевого самоврядування;

- умови, які сприяють участі національних меншин у загальнодержавних і місцевих виборах, наприклад — виготовлення виборчих бюлетенів національною мовою тощо.

**Представництво національних меншин
в країнах-членах Європейського Союзу**

Країна	Частка національних меншин	Основні етнічні групи
1	2	3
Австрія	8,9%	словенці (Карінтія) — 0,2–0,5%, хорвати (Бургенланд) — 0,3%, угорці (Бургенланд) — 0,2%, чехи — 0,2%, словаки — 0,1%, німці — 0,9%, турки і курди — від 1,6% до 3,5%.
Бельгія	42%	фламандці — 58%, валлонці — 31%, інші — 11%.
Великобританія	н. д.	Офіційна статистика Великобританії не дає уявлення про основні етнічні групи Королівства (меншини класифікуються за ознаками раси, віросповідання та континенту походження).
Греція	2%	росіяни — 0,4%, цигани (роми) — 0,3%, турки — 0,2%, греки-кіпріоти — 0,1%, албанці — 0,1%, французи — 0,1%.
Данія	2,5%	гренландці (близько 60 000), фарерці (близько 40 000), німці (Північний Шлезвіг, 25 000).
Естонія	31,5%	росіяни — 25,7%, українці — 2,1%, білоруси — 1,2%, фіни — 0,8%.
Іспанія	26%	каталонці (Каталонія, Балеарські острови, Валенсія) — 17%, галісійці (Галісія) — 7%, баски (Країна басків) — 2%, інші — бербері (Сеута і Мелілья), астурійці (Астурія, частина Леону).
Італія	4%	північно-африканські араби — 0,8%, албанці (Сицилія) — 0,8%, німці (Трентіно — Південний Тіроль) — 0,8%, французи (Валь-д'Аоста — переважна більшість, частково — П'ємонт і Апулія) — 1,5%.
Кіпр	22%	турки-кіпріоти — 18%, 4% — інші.
Латвія	42,3%	росіяни — 29,6%, білоруси — 4,1%, українці — 2,7%, поляки — 2,5%, литовці — 1,4%, інші (близько 2%).
Литва	16,55%	поляки — 6,74%, росіяни — 6,31%, білоруси — 1,23%
Нідерланди	19,1%	індонезійці — 2,43%, німці — 2,37%, турки — 2,2%, суринамці — 2,02%, марокканці — 1,93%.

Закінчення таблиці

1	2	3
Німеччина	8,5%	турки — 2,4%, інші — 6,1% (італійці — 0,7%, серби — 0,6%, греки — 0,4%, поляки, хорвати, росіяни, австрійці, боснійці, португальці, голландці, іранці, македонці).
Польща	2,3–3,2%	Точні дані відсутні, дані офіційного перепису 2001 року помітно відрізняються від альтернативних оцінок міжнародних організацій. Найбільші етнічні групи — німці (Ополе, Катовіце, Ченстохова — 180 000, офіційні дані — 152 897), українці (Ольштин, Ельблонг, Слупськ, Кошилін, Легніца, Вроцлав — 150 000, офіційні дані — 31 000 українців, 5 863 лемки), Білоруси (Белосток — 48 700), цигани (по всій території Польщі — 50 000–60 000).
Словаччина	14,2%	угорці — 9,7%, цигани — 1,7%, чехи — 0,8%, інші — 2% (русини, українці, сілезійські німці, поляки, хорвати).
Словенія	6,2%	хорвати — 2%, серби — 2%, італійці — 1%, угорці — 1%, цигани — 0,17%, німці та інші германофонні етноси — близько 0,15%.
Угорщина	10,1%	Цигани — 4%, німці — 2,6%, серби — 2%, словаки — 0,8%, румуни — 0,7%.
Фінляндія	8%	шведи — 5,6%, росіяни — 0,6%, цигани — 0,12%, саамі — 0,11%, татари — 0,02%.
Франція	н.д.	Офіційний облік етнічних меншин не здійснюється з етичних міркувань.
Чехія	9,6%	морави — 3,7%, словаки — 1,9%, поляки — 0,5%, німці — 0,4%, цигани — 0,1–2%, угорці — 0,1–2,8%.
Швеція	4,5%	Фіни — 3,2%, саамі — 0,2%, цигани і євреї — 0,17%.

Звичайно, однозначно стверджувати, що той чи інший різновид виборчої системи сам по собі є сприятливим (або навпаки — несприятливим) для забезпечення участі національних меншин в представницьких виборних органах було неправильним. Так, мажоритарна система абсолютної або відносної більшості з голосуванням в одномандатних округах може забезпечити належне

представництво меншин лише за умов, коли при утворенні виборчих округів враховуються місця їхнього компактного проживання. Якщо принципи утворення виборчих округів не ставити в залежність від місць компактного проживання меншин, останні голосуватимуть в декількох округах, у кожному з яких вони становитимуть меншість і, відповідно, жодним чином не зможуть вплинути на результат виборів.

Зазначене повною мірою стосується і пропорційної виборчої системи: з метою забезпечення представництва національних меншин виборчі округи за пропорційної системи мають утворюватись таким чином, щоб місця компактного проживання національних меншин охоплювались одним виборчим округом, а не кількома.

Окрім критеріїв утворення виборчих округів, важливе значення за умов пропорційної виборчої системи може мати підхід до визначення кола кандидатів, які отримують право на участь в розподілі депутатських мандатів. Так, голосування за закриті списки кандидатів є менш сприятливим для забезпечення представництва національних меншин у виборних органах порівняно з преференційним голосуванням, за якого визначена партією черговість проходження кандидатів до парламенту або місцевої ради може змінюватись на основі кількості наданих кандидатам преференцій. Преференційне голосування, як і мажоритарні виборчі системи та система єдиного голосу, що передається, роблять вибори більш персоналізованими і спонукають партії до включення у виборчі списки представників національних меншин.

Ще один фактор, який відіграє вагомий роль у забезпеченні представництва меншин, — арифметична процедура розподілу мандатів та величина виборчого бар'єру. Несприятливим для національних меншин є і встановлення високих виборчих бар'єрів (за умови, якщо вибори проводяться у великих виборчих округах, в яких розподіляється значна кількість мандатів), оскільки національні меншини фактично втрачають будь-які шанси на отримання мандатів у представницьких органах.

Венеціанська комісія «За демократію через право» розробила рекомендації щодо змісту механізмів забезпечення представництва національних меншин у виборних органах:

1) політичні партії, що репрезентують національні меншини, мають бути дозволені у законодавчому порядку. Участь національних меншин у політичних партіях не може бути обмежена за так званим етнічним принципом;

2) спеціальні правила, які гарантують національним меншинам зарезервовані місця у представницькому органі, що є винятком із загальної схеми розподілу мандатів, не суперечить принципу рівності можливостей;

3) ані кандидати, ані виборці не мають доводити свою приналежність до національних меншин;

4) право національних меншин бути репрезентованими у представницьких органах не повинне обмежуватись виборчими бар'єрами;

5) виборчі округи (їхній розмір та конфігурація) повинні бути утворені з урахуванням необхідності заохотити представників національних меншин взяти участь у виборах.

У більшості країн ЄС з неоднорідним етнічним складом або значною часткою національних меншин в структурі населення всі зазначені чинники зазвичай беруться до уваги.

В деяких державах частка національних меншин є настільки незначною, що за будь-якого варіанту виборчої системи вони навряд чи змогли б отримати представництво в парламенті — сумарна кількість голосів цих виборців є меншою, ніж потрібно для отримання одного мандату. Цілком імовірною може бути й інша ситуація — загальна кількість представників національних меншин в масштабах країни достатньо висока, однак місця компактного проживання національних меншин розміщені по всій території країни і не можуть утворювати певний виборчий округ (крім як входити до складу загальнодержавного округу або багатомандатного округу, де переважна більшість виборців є представниками етнічної або мовно-лінгвістичної більшості).

В деяких країнах цю проблему частково вирішено не через запровадження сприятливої для національних меншин виборчої системи (жодна система не вирішує жодну з вищеописаних ситуацій), а шляхом резервування за представниками національних меншин певної кількості місць в парламенті, органах місцевого самоврядування. Цей підхід застосовується при проведенні парламентських виборів в Іспанії, Данії, Фінляндії, Кіпрі; парламентських і місцевих виборів — в Словенії.

Саме з цих причин резервування квот представництва лише для визначених меншин (до того ж за умов постійного збільшення кількості легальних мігрантів з країн Азії, Африки та інших держав-членів ЄС), не можна визнати вдалим підходом до вирішення проблеми представництва меншостей у перевибірних органах. Можливо, саме цим і можна пояснити той факт, що прак-

тика «резервування» місць для окремих меншин не набула широкого розповсюдження в Європі.

У всіх країнах ЄС розроблені способи забезпечення представництва національних меншин у парламентах та представницьких органах місцевого самоврядування, які містять такі механізми:

1. Включення представників національних меншин до партійних списків (Австрія, Бельгія, Фінляндія, Німеччина (частково), Греція, Італія (в області Фріулі-Венеція-Джулія), Латвія, Литва, Польща, Словаччина;

2. Врахування в процесі утворення виборчих округів місць компактного проживання національних меншин, резервування певної кількості місць у парламенті (місцевих органах влади) для представників національних меншин:

Бельгія (при утворенні виборчих округів враховуються місця компактного проживання основних лінгвістичних груп), Данія (місця для представників Фарерських островів та Гренландії в парламенті), Іспанія (представництво Сеути і Мелільї в парламенті), Італія (місця для представника провінції Валь д'Аоста в парламенті до 2005 року), Кіпр (резервування визначеної кількості місць для турків-кіпріотів (24), маронітів, католиків, вірмен), Словенія (по одному місцю для представників угорської та італійської національних меншин в парламенті і радах всіх рівнів), Фінляндія (місця для представників Аландських островів в парламенті);

3. Незастосування виборчих бар'єрів на виборах в округах, де компактно проживають національні меншини: Литва (загальний бар'єр на виборах становить 4%, однак для представників нацменшин він може бути знижений до величини, еквівалентної одному мандату — до близько 1%), Німеччина (на парламентських виборах та місцевих виборах в окремих землях, наприклад, у Гессені), Польща (на парламентських і місцевих виборах до партій нацменшин не застосовується 5% бар'єр);

4. Забезпечення представництва національних меншин шляхом персоналізації виборчої системи. В усіх країнах, де на парламентських і місцевих виборах застосовуються мажоритарна виборча система, система єдиного голосу, що не передається (за умови, що при нарізці округів враховуються місця компактного проживання національних меншин), пропорційна виборча система з преференційним голосуванням;

5. Дозвіл на створення регіональних партій, які представляють інтереси національних меншин (Австрія, Бельгія, Великобританія,

Греція, Данія (партії, які представляють німецьку нацменшину і місцеві партії Гренландії та Фарерських островів), Естонія (3 партії, які представляють російську нацменшину), Іспанія (націоналістичні партії в Каталонії та Країні Басків), Італія (такі партії діють в трьох регіонах, де компактно проживають нацменшини), Латвія (одна партія, яка представляє російськомовне населення), Литва (3 партії, які представляють російськомовне населення), Німеччина, Польща, Словаччина (4 партії представляють угорську нацменшину, 5 партій ромів (циган), 1 партія русинів-українців), Словенія, Угорщина, Фінляндія (Шведська народна партія), Чехія, Швеція (на місцевому рівні).

Ще одним доказом того, що національні меншини в Європі набувають своєї політичної ваги, є поява міжнародних партійних коаліцій нацменшин. Такі партійні федерації поширилися внаслідок незадоволення електорату діяльністю вже відомих політичних партій. Ці коаліції відбивають прагнення географічно сконцентрованих периферійних національних меншин, котрі не зовсім задоволені порядком роботи урядів держав, у яких вони мешкають. Діяльність таких коаліцій базується відповідно до моделі соціалістичних партій. Фінансує діяльність таких коаліцій Європейський парламент, який робить це з метою заохотити європейські політичні партії до взаємодії у передвиборчий період, а також у процесі парламентської роботи.

Прикладом таких коаліцій нацменшин є Європейський вільний альянс, членами якого є Шотландська національна партія, партії Уельсу і Каталонії. У Європарламенті Європейський вільний альянс перебуває у коаліції із «зеленими». З часів створення Альянсу 1981 року кількість його членів зросла до 20 партій.

Іншою потужною нещодавно створеною коаліцією партій нацменшин є Регіональні влади із законодавчими повноваженнями. Ця організація включає представників 20 впливових регіонів Євросоюзу, і вона була створена на неофіційних засадах з метою лобювати прийняття подібних їм рішень на Міжурядовій конференції ЄС у 2000 році та при підписанні Ніццької угоди. Діяльність цієї організації спрямована на збільшення впливу регіонів у Європейському Союзі, тобто на зростання політичного та юридичного статусу цих регіонів у всіх сферах управління Євросоюзу відповідно до їхньої компетенції та повноважень.

Ще одним прикладом коаліції нацменшин є Федеральний союз європейських національностей. Ця асоціація спеціально представ-

ляє інтереси національних меншин, визначених або не визначених територіально, і має на меті захист їхніх національних ідентичностей, мов, культур та історії. Вона працює через формування «сусідства», тобто мирного співіснування більшості та меншин в межах держави чи регіону

Висновки з даного дослідження. Аналіз виборчого законодавства країн-членів ЄС дає змогу виділити такі основні механізми забезпечення представництва національних меншин у виборних органах:

1) утворення виборчих округів з обов'язковим, з урахуванням місць компактного проживання національних меншин;

2) застосування персоніфікованих виборчих систем — мажоритарної виборчої системи, системи єдиного голосу, що передається, пропорційної виборчої системи з голосуванням за відкритими та напіввідкритими списками кандидатів;

3) відмова від застосування виборчих бар'єрів щодо партій, які репрезентують інтереси національних меншин;

4) закріплення визначених квот представництва у виборних органах (місць для національних меншин);

5) встановлення широкого переліку суб'єктів висування кандидатів — право висування кандидатів на виборах у більшості країн надано не лише партіям, але й об'єднанням виборців; передбачається можливість самовисування;

6) надання законодавцем дозволу на створення регіональних та етнічних партій;

7) створення сприятливих умов для реалізації виборцями — представниками національних меншин своїх виборчих прав.

Забезпечення прав національних меншин через надання їм особливих прав під час виборів та представлення у Європарламенті є дуже важливою передумовою для визнання того, що національні меншини європейських держав не обмежені кордонами, а натомість стають елементом європейської та міжнародної політики.

1. *Вибори в Європейському Союзі* За редакцією Ковриженко Д. С. — К. Лабораторія законодавчих ініціатив, 2006. — 98 с.

2. *Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування* / За заг. ред. Радченка Є.В. — К.: Факт, 2003. — 258 с.

3. *Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин* / «Права людини та професійні стандарти для юристів», 1996.

4. Зарубежное избирательное право / Под ред. В. В. Маклакова. — М.: Издательство НОРМА, 2003. — 288 с.

5. Європейська Конвенція з прав людини. Свобода вираження поглядів: Довідник з українського та європейського інформаційного законодавства / Укл. В. Ф. Іванов, Ю. Є. Зайцев. — Київ: Центр вільної преси, 2002. — 518 с.

6. Керівні принципи та пояснювальна доповідь ухвалені Венеціанською комісією на 52 сесії / «Vyborgy ta Demokratia» («Elections and Democracy»), № 4(10) — 2006.

7. Парламентські вибори в Європейському Союзі / Ковриженко Д. С., Котляр Д. М., Євгенєва А. М., Асланян Г. П., Замніус В. М. — К.: Міленіум, 2002.

8. Рамкова конвенція про захист прав національних меншин / «Права людини та професійні стандарти для юристів», 1996.

9. Тоув Маллой «Роль національних меншин у процесі розширення та консолідації Євросоюзу» // <http://www.ecmi.de> — 2006.

Савойська С. В.

УКРАЇНЬСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА І МІЖЦЕРКОВНІ МОВНО-ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ

У статті розглядаються міжцерковні мовно-політичні конфлікти, які є одним з джерел постійного напруження в суспільстві. Автор вважає, що особливо небезпечним для українського Православ'я є його політизація і зросійщення. Ситуація в релігійній сфері незалежної України потребує міжцерковного порозуміння, мирного співіснування і терпимості у подоланні мовно-політичних проблем, які розділяють український народ на своїх і чужих.

Виникнення незалежної України призвело до значних змін і в самому Православ'ї. Новоутворена держава потребує єдиної помісної православної церкви, яка б відображала інтереси її народу. Російська імперія всіляко намагається зберегти старі традиції та утримати свій вплив і завойовані позиції в сфері релігії, в тому числі і мовні. Це було однією з причин, яка спровокувала конфлікт в Українській православній церкві. На цій основі на початку 90-х рр. минулого століття у Православ'ї відбувся розкол, в результаті якого від Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) відокремилася Українська Православна Церква Київського Патріархату (УПЦ КП) як незалежна від Російської Православної Церкви (РПЦ) і від Москви. Утворилася також Українська Православна Церква Московського Патріархату (УПЦ МП),

мовами богослужінь і проповідей якої є церковнослов'янська і російська, — це було одним з аспектів, чим вона протиставила себе двом іншим православним церквам. На УПЦ МП покладають свої сподівання проросійські політичні сили України, а за межами держави — імперська Росія. УАПЦ та УПЦ КП відображають інтереси незалежної України і орієнтуються на національно-патріотичні сили в державі, дотримуються українських звичаїв, а українську мову вони проголосили мовою богослужіння. Все це поглибило розкол у Православ'ї і викликало нові конфлікти, в тому числі й мовно-політичні. В контексті багатьох конфліктів, які мають місце між цими православними гілками, на першому місці — це боротьба за лідерство, владу, сфери впливу, на другому — проблема використання мови у богослужінні, дотримання українських звичаїв, виховання патріотизму стосовно Української держави тощо. Наріжним каменем переважної більшості міжцерковних конфліктів є мовно-політична проблема, яка розділила Православ'я на окремі церкви, а державу — на окремі регіони: Південно-Східний і Західний. Вказана проблема нав'язується в Україні штучно проросійськими політичними силами для того, щоб викликати серед віруючих негативні емоції і зневагу до УПЦ КП та УАПЦ. Зрештою, УПЦ МП відмовляється мати будь-які стосунки з цими церквами, навіть не дослухаючись до голосу Біблії, яка проголошує жити в мирі і злагоді, любити ближнього, прощати і бути прощеним.

Актуальність цієї проблеми привернула увагу багатьох філософів і вчених, зокрема таких, як В. Баранівський, І. Діяк, С. Здіорук, І. Ісиченко, М. Кирюшко, В. Нічик, В. Перевезій, М. Рибачук, О. Саган, Т. Сенюшкіна, С. Сьомін, О. Уткін, О. Шуба, П. Яроцький та інших. Більшість з них на сторінках своїх праць розглядають майнові, земельні, матеріальні і політичні аспекти цієї проблеми, лише окремі дослідники торкаються мовно-політичних проблем у сфері релігії. Ми зупинимося на аналізі лише мовно-політичного фактора, який ще не був предметом спеціального розгляду, за винятком окремих його аспектів.

Розглянемо цю проблему ретроспективно. У козацьку добу Руська Православна Церква опиралася на національні звичаї і рідну мову. Для того, щоб Святе Слово було зрозумілим для кожного віруючого, уже у XV–XVI ст., за словами І. Діяка, на українську мову було перекладено і надруковано німцем Швайцпольтом такі книги: Часословець і Осьмигласник (1491 р.), «Літургікон» (1508 р.), Пересопницьке Євангеліє (1561 р.), Крехівський Апостол

(1572 р.), львівський «Апостол» (1574 р.), а також українська Біблія (1581 р.), яка у 1663 р. була у Москві перевидана¹.

Після возз'єднання України з Московією, а також приєднання Київської митрополії до Московського Патріархату, яке сталося у 1686 р., в Православ'ї важливу роль став відігравати політичний чинник. На релігійному ґрунті дедалі частіше стали виникати мовно-політичні конфлікти, коли заборонялося відправляти богослужіння українською мовою, видавати цією мовою релігійні книги і використовувати їх у богослужбній практиці, переслідувалися українські звичаї, тому що Московське духовенство з боку української церковної літератури і мови відчуло небезпеку. Воно намагалось знищити в Україні книгодрукування, тому на церковному соборі 1690 р. на книги П. Могили, С. Полоцького, Є. Славинецького, Л. Барановича, А. Радивиловського та інших авторів було накладено анафему. З цього приводу єпископ Веніамін писав: «Православ'я повинно вести боротьбу не просто з чужою вірою, а й з чужими національностями, звичаями і звичками»².

Конфліктні ситуації частіше за все були, як правило, заздалегідь добре продуманими і спланованими. Наприклад, щоб зменшити кількість україномовних книг, в бібліотеках, які знаходилися при духовних академіях, семінаріях і церквах, влаштовувалися пожежі. Все це було початком тривалої боротьби Московської держави та її церкви з українською мовою і культурою. В усіх церквах Російської імперії дозволялося читати молитви і відправляти службу лише російською мовою. Винятком були західноукраїнські землі, які після першої світової війни відійшли дої Чехословаччини, де, за словами члена-кореспондента АН УРСР А. Оніщенка, в українських православних парафіях у довоєнні часи проповідь часто звучала рідною мовою³. Різного роду конфлікти на мовно-політичному ґрунті на території СРСР призводили до того, що українських священослужителів та активних мирян, які відступали від установлених у церквах правил, піддавали репресіям, а українські церкви закривалися. За словами доктора філософських наук, професора Національної академії оборони України В. Баранівського, у ХХ ст. УАПЦ двічі робила спробу відродитися (у роки гетьманщини та радянської влади), але внаслідок тиску з боку російської церкви була вимушена припинити свою діяльність⁴.

Отже, Руська Православна Церква почала втрачати своє національне обличчя і дедалі більше піддаватися русифікації, а з часом стала використовуватися як засіб у боротьбі з національними

прагненнями українського народу. На початку 90-х рр. минулого століття ця боротьба перейшла у відкрите протистояння, що спричинило масу нових мовно-політичних конфліктів між УПЦ КП і УПЦ МП (остання тісно зв'язана з РПЦ не тільки канонічними, але й культурними зв'язками). З цього приводу В. Баранівський зазначає, що УПЦ МП відіграє важливу роль у руках російських державотворців щодо захисту інтересів Росії, зокрема її духовних кордонів, які збігаються, з одного боку, з територією колишнього Радянського Союзу, а з іншого, — з «канонічною» територією РПЦ⁵. УПЦ МП відображає інтереси імперської Росії і налаштована ворожо стосовно до України, зокрема її культури і мови. Цій інституції в Україні симпатизують проросійські політичні сили, зокрема, Партія регіонів на чолі з її лідером В. Януковичем, Прогресивно-соціалістична партія України, Комуністична партія України та інші. Зауважимо, що російська мова в Україні має право на існування, але не може утверджуватися засобами категоричного заперечення і несприйняття української мови. Наприклад, якщо ви прийшли до церкви Московського Патріархату, зокрема у Києво-Печерську Лавру, і виявите бажання слухати богослужіння і молитися українською мовою, то матимете справу з охороною. З цього приводу народний депутат України, голова підкомітету з питань релігії Верховної Ради Я. Кендзьор висловився так: «УПЦ (МП) є церковно-політичною структурою і філіалом РПЦ, яка проводить в Україні диверсійну роботу, а митрополит Володимир є російським церковним чиновником»⁶.

Політизація міжцерковних відносин спровокувала нову хвилю русифікації, що набирає обертів уже в першій половині 90-х рр. ХХ ст., яку пропонуємо визначити як «мовно-політичний сепаратизм». Цей феномен ми розуміємо як вид конфлікту, що виникає в сфері міжрелігійних відносин у межах однієї держави, якщо між церквами і конфесіями відбуваються різного роду мовно-політичні конфлікти, коли: одна церква переслідує, забороняє або критикує мову богослужінь іншої; переслідує за звичаї; ставить під сумнів існування самої церкви та її патріарха, принижує його. Конфлікти, які виникають на цій основі, можуть перерости у протистояння між віруючими різних церков і конфесій, що може призвести до розколу в сфері релігії і самої держави. «Мовно-політичний сепаратизм у сфері релігії» у нашому випадку стримує процес об'єднання українського Православ'я в Єдину Помісну Православну Церкву. Але за умов поліконфесійності

і поліетнічності, на думку доктора філософських наук М. Рибачука, — це нездійсненна мрія. Власне, проти такої ідеї виступають і самі віруючі (40%)⁷.

Але поліконфесійність і поліетнічність не є головним каменем спотикання для створення єдиної помісної православної церкви, бо ця проблема має мовно-політичне забарвлення. Русифікація віруючих створює конфліктну ситуацію між УПЦ МП і УАПЦ та УПЦ КП, що призводить до руйнування церковних громад. Мовою богослужінь у двох останніх церквах є сучасна українська мова, яка, на думку парафіян, дає змогу краще розуміти сенс богослужіння та православне віровчення. Саме тому Архієпископ Харківський і Полтавський УАПЦ Ігор засудив надання російській мові у Харківській області статусу регіональної. За його словами, боротьба за розширення привілеїв російської мови відбувається водночас із спробами руйнування громад Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ, «коли засобами підкупу, обману, дискредитації священників громади цієї церкви намагаються перевести до Московського Патріархату»⁸.

Це свідчить про те, що Україна і нині перебуває в сфері російських геоконфесійних інтересів. Щоб послабити Україну зсередини, Росія підтримує міжцерковні конфлікти в Україні, що сприяє розколу не лише українських православних церков, а й держави. Подібна конфліктна ситуація була штучно створена московським публіцистом-місіонером, дияконом Андрієм Кураєвим на зустрічі у Дніпропетровському єпархіальному управлінні УПЦ МП, який, відповідаючи на запитання, чому світове Православ'я відмовляє в статусі Помісної церкви Київському Патріархату, що позиціонує себе Церквою українського народу, сказав наступне: «українського народу та його мови не існує, немає єдиної громадянської нації, саморозуміння, а Україна — це клаптикова ковдра, яка ніколи раніше не існувала в нинішньому вигляді». На його думку, є п'ять різних Україн: Галичина, Центральна і Слобідська Україна, Новоросія і Крим, народи яких, як він вважає, розмовляють різними мовами, мають різну релігійну історію, орієнтацію та саморозуміння⁹.

Такі заяви православних діячів викликають ряд запитань, зокрема таке: чи зміг би український диякон у Москві публічно заявити щось подібне, наприклад про неіснування Російської Федерації, російської нації і мови? Певні висловлювання уже давно стали нормою в українській незалежній державі. Подібні заяви

робляться лише з однією метою: посяти ворожнечу між українськими церквами, принизити українську культуру, мову і розколоти державу. Цього разу причиною виникнення мовно-політичних конфліктів виступає українська мова як мова молитви, що запроваджена в богослужінні УПЦ КП і УАПЦ, про що Святіший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет на конференції 5 травня 2006 р. сказав таке: «церковнослов'янська мова була богослужбовою мовою в той час, коли вона була зрозумілою для наших народів. На сьогодні вона в переважній більшості є незрозумілою для віруючих і не може впливати на душу і розум людини, тому УПЦ КП і УАПЦ перейшли на рідну мову, зрозумілу для українського народу. Апостол Павло каже, що краще сказати п'ять слів зрозумілою мовою, ніж безліч на незрозумілій. І Дух Святий, який зійшов на апостолів в день П'ятидесятниці, дарував їм знання мов, на яких вони повинні були проповідувати Євангеліє Христове в усьому світі. І це є основна підстава для переходу на рідну, зрозумілу мову богослужіння»¹⁰.

Водночас РПЦ разом з УПЦ МП виступають, власне кажучи, за те, щоб мовою богослужіння у православних церквах залишалася церковнослов'янська, яка є виразником єднання всіх східних слов'ян. А рідні мови, зокрема українська, на думку єпископів цих церков, вигідні лише ворогам Православ'я або людям, байдужим до Церкви¹¹. Такі різні точки зору і призводять до міжцерковних мовно-політичних конфліктів, що відображається на погіршенні відносин між церквами, коли окремі священники УПЦ МП називають єпископів Київського патріархату розкольниками, митрополита Філарета — «піратом», лжепатріархом і брехуном, а його Таїнства вважають недійсними. УПЦ КП оголошують гріхом, «псевдоцерковної групировкой», «сектою, глумом над Православ'ям, яка призводить до погибелі тих людей, які в ній перебувають». Прихожанам нав'язується думка, що в УПЦ КП працюють особи, вигнані з УПЦ МП за «аморальное поведение», а Київський Патріархат називають бутафорською лжецерквою, «філаретівською облудністю та спекуляцією», де «немає Благодаті Духа Святого, а під час богослужіння хліб і вино не стають Тілом і Кров'ю Хрестовими»¹².

Все це свідчить, що УПЦ МП усіма засиллями домагається мати в Україні особливий статус. Москва робить все можливе і неможливе для того, щоб не допустити визнання УПЦ КП. Вся увага Російської імперії зосереджена на тому, щоб УАПЦ та УПЦ КП

визнали над собою московську юрисдикцію і підпорядкувались Московському Патріарху. РПЦ в разі визнання УПЦ КП Вселенським Патріархом, погрожує розділити все Православ'я на дві частини: тих, хто буде підтримувати Москву, і тих, хто буде підпорядковуватись Вселенському Патріарху¹³. Всупереч міжцерковним мовно-політичним конфліктам, митрополит Філарет всі свої зусилля спрямовує на духовне відродження українського народу, що, на його думку, стане ще одною сходинкою у творенні незалежної української церкви, а також готує нову серію перекладів церковної літератури українською мовою. УПЦ КП передрукувала та видала українською мовою всі богослужбні книжки. Він впевнений, що «кожна церква повинна мати богослужбну літературу тією мовою, якою розмовляє її народ. Відродження духовності, на його думку, потребує відповідної церковної літератури українською мовою. Таких перекладів, за його словами, вже є 7 томів, серед них — близько 300 житій, повчань на головні свята Церкви, Біблія, Закон Божий і «Життя святих»¹⁴.

Але з цієї вдячної справи було створено міжцерковну конфліктну ситуацію: на цей раз РПЦ за кордоном звинуватила митрополита Філарета «в краже інтелектуальної собствениости и разбойничьем издании чужого труда»¹⁵. Не зважаючи на спроби УПЦ КП, духовної літератури бракує, зокрема, з питань християнського виховання дітей і молоді. Це спонукає до нових міжцерковних конфліктів, якщо взяти до уваги, що нестача цієї літератури компенсується за рахунок ввезення великими накладками російськомовної церковної літератури з Росії, і ця література масово розповсюджується на вулицях міст і сіл України, в усіх церквах, що сприяє їхній активній русифікації. На підтвердження цього кандидат технічних наук І. В. Діак у своєму дослідженні «Українське відродження чи нова русифікація?» підкреслює, що УПЦ КП з самого початку була антиукраїнською. Свідченням цього є мовно-політична сепаратистська ситуація, яка сталася 13 вересня 1998 р. у Свято-Покровській церкві м. Олександрії, де єпископ УПЦ КП Пантелеймон заборонив хору співати духовний гімн «Боже Великий Єдиний, нам Україну храни», а також виголосувати проповіді українською мовою»¹⁶.

І такі випадки непоодинокі. Щоб подолати міжцерковну ворожнечу, митрополит Філарет докладає максимум зусиль для створення Єдиної Помісної Православної Церкви, яка б не ділила віруючих на своїх і чужих. Про ці наміри митрополита дізнаємося

із заяви владики Євстратія, що розміщена на шпальтах газети Київського патріархату «Голос православ'я», де повідомляється: «Ми розуміємо, що нинішнє керівництво УПЦ (МП) опинилося між двох вогнів: з одного боку, тиск Москви, з іншого — розуміння українських реалій. В свою чергу, Київська Патріархія виражає надію, що УПЦ КП і УПЦ МП рано чи пізно придуть до повноцінного і конструктивного діалогу, результатом якого буде єдина українська церква. І якщо такому діалогу і єднанню, — продовжує владику, — заважає позиція Москви, то ми будемо шукати шляхи, як можна обійти цю перепону»¹⁷.

Позиція імперської Росії спрямована на посилення мовно-політичних конфліктів в українському Православ'ї, однією з причин яких є залякування віруючих в тому, що митрополит Філарет заведе їх в унію з негайною українізацією церкви, заборонивши в ній слов'янську мову¹⁸. Таке зомбування віруючих з результатами не забарилося: проти уніфікації релігії та єдиної національної церкви висловилося 46,3% українців, 67,1% росіян, 84,5% поляків, болгар, греків, молдаван. Так, окремі політики вважають, що від такого об'єднання шкоди може бути більше, ніж користі. Зокрема, доктор філософських наук М. Рибачук радить обережно ставитися до релігійних почуттів усіх етнічних груп, відмовитися від форсованої українізації церковної сфери, щоб не порушити міжетнічну рівновагу і не викликати конфліктну ситуацію. На його думку, спроби утворити Єдину Державну Православну Церкву, яка стала б інтегратором поліетнічного суспільства, можуть вступити у суперечність з принципами демократії і свободи віросповідання¹⁹. О. Шуба з цього приводу вважає, що за сучасних умов ліквідувати релігійне розмаїття України є згубним. За його словами, сьогодні Україна потребує не Єдиної Національної Православної Церкви, а міжконфесійного порозуміння, мирного співіснування, терпимості у ставленні до віруючих різних конфесій²⁰. Всі гілки українського Православ'я, за словами О. Шуби, об'єднати неможливо без попередньої систематичної терпеливої українізації церковної сфери, аж поки в Українській Православній Церкві не буде проукраїнської більшості серед єпископату, духовенства і мирян. Інакше після такого об'єднання українському Православ'ю постійно загрожуватимуть нові розколи²¹.

Отже, з викладеного видно, що міжцерковні мовно-політичні конфлікти настільки гострі, що за нинішньої ситуації краще говорити не про об'єднання православних церков у Єдину помісну

православну церкву, а про їх зближення. Головним у релігійній сфері України має бути: міжцерковне порозуміння, мирне співіснування і терпимість у подоланні мовно-політичних конфліктів, які розділяють релігійний простір України на окремі регіони, що є небезпечним явищем для її цілісності. Щоб припинити міжцерковні мовно-політичні конфлікти, було б доцільним: ставитися з повагою до релігійних почуттів усіх етнічних груп, не політизувати релігійну сферу; не використовувати ЗМІ як плацдарм для сутичок між церквами і віруючими; не ввозити в Україну російськомовну літературу, яка зневажає український народ, його культуру, мову і державу.

¹ Діяк І. Українське відродження чи нова русифікація?: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти. — К.: Гранослов, 2000. — С. 171.

² Там само. — С. 172, 174.

³ Онищенко А. В религиозном «треугольнике» и рядом // Политика и время. — К.: Радянська Україна, 1991. — № 8. — С. 62.

⁴ Баранівський В. Релігійні чинники в системі українознавства та вищої школи України // Зб. наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. — К.: «Фоліант», 2005. — Т. VI. — С. 41.

⁵ Там само.

⁶ Кендзьор Я.: УПЦ (МП) — це церковно-політична структура, що займається диверсіями// <http://zik.com.ua/ua/news/2007/05/17/75088>

⁷ Рибачук М. Не єдина національна церква, а єдина національна ідея // Віче. — К., 1994. — № 4. — С. 141–142.

⁸ Архиепископ Харківський і Полтавський УАПЦ Ігор засудив надання російській мові у Харківській області статусу регіональної// <http://www.risu.org.ua/freedom/news/article;10448/05.06.2006>.

⁹ Сухенко В. Диякон Андрій Кураєв: «Українського народу не існує» // Голос Православ'я. — липень 2008. — С. 6.

¹⁰ Святіший Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет// <http://conf.oboz.ua/Conference/303/2.aspx> 15.05.2006.

¹¹ Чому світове Православ'я не визнає Київського Патріархату?// <http://www.pochaev.org.ua/?p=listok/listok49>

¹² С. Баранчук. «З Київського патріархату до Православної церкви я перейшов свідомо» // Вісник прес-служби УПЦ. — К., 2004. — № 32. — С. 78–79.

¹³ Через терни — до об'єднання <http://cun.org.ua/ukr/content/view/956/33/02.11.05>.

¹⁴ Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет: «Наше завдання — відродження духовності українського народу»// http://presscenter.ukrinform.com/photo_big.php?person_id=15/.

¹⁵ Пираты XXI века // Вісник прес-служби УПЦ. — К., 2004. — № 32. — С. 79.

¹⁶ Діак І. В. Українське відродження чи нова русифікація?: Науч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти. — К.: Гранослов, 2000. — 304 с. — С. 183.

¹⁷ У Київській Патріархії в цілому позитивно сприймають відповідь Синоду УПЦ (МП) // Голос православ'я. — серпень 2008. — С. 5.

¹⁸ Здіорук С. Церковна політика і геоконфесійні інтереси України // Віче. — К., 1993. — № 8. — С. 86.

¹⁹ Рибачук М. «Свої» і «чужі» у храмі // Віче. — К., 1996. — № 2. — С. 138, 139.

²⁰ Шуба О. Єдина національна церква? // Віче. — К., 1994. — № 3. — С. 141.

²¹ Там само. — С. 153.

Брожина В. Я.

ТИПОЛОГІЯ СУЧАСНИХ ІДЕОЛОГІЧНИХ ТЕЧІЙ ІСЛАМСЬКОГО РАДИКАЛІЗМУ

Актуальність вивчення сучасних ідеологічних течій ісламського радикалізму зумовлена, насамперед, поширенням міжнародного тероризму — багатогранного явища, причинами якого є соціально-політичні, ідеологічні, етнічні та інші чинники. Особливістю є те, що ідеологічною основою багатьох міжнародних терористичних угруповань є іслам, прикриваючись яким вони застосовують у своїй діяльності насильницькі методи.

Ретельне вивчення різних напрямів ісламського радикалізму має як теоретичне, так і практичне значення для нашої країни. Україна має регіон традиційного розповсюдження ісламу — Крим; до того ж спостерігається стала тенденція поширення ісламу по інших її територіях. Кількісне зростання мусульманських громад пов'язане й з міжнародною ситуацією. Зокрема, погіршення політичної ситуації в країнах Кавказу змушує частину мусульман полишати місця свого етнічного проживання та переселятися на територію країн СНД, в тому числі й України.

Перебування мусульман-іммігрантів на нашій території скріплює безпосередні живі зв'язки між громадами мусульман України та інших країн на родинному та комерційному рівнях. На цьому ґрунті відбувається оформлення нових фірм, представництв, спільних ЗАТ, що потенційно можуть правити за легальне прикриття діяльності радикальних груп. До того ж на релігійному ґрунті частина мусульман, які є громадянами України, можуть бути

втягнуті у військові конфлікти на Північному Кавказі під гаслами національно-визвольної боротьби проти російської експансії та колоніалізму. Можливість цього посилюється прозорістю кордонів між країнами СНД, внаслідок чого територія України потенційно може бути використана як місце перебування представників окремих радикальних течій. Мета — розгортання ними нелегальної діяльності, спрямованої на дестабілізацію політичної ситуації в Україні. З огляду на це, ретельний аналіз ідеології радикальних ісламських течій дасть змогу виявити можливі загрози внутрішньої стабільності України, попередити активізацію на її території подібних течій та угруповань.

Аналіз сучасної наукової літератури з питань радикального ісламу свідчить, що більшість авторів до його основних течій відносять фундаменталізм, ваххабізм та салафізм (неоваххабізм).

У загальному розумінні фундаменталізм — це «громадські ідеологічні релігійні рухи, які проголошують свою відданість вихідним ідеям, приписам, цінностям певних учень, доктрин, які висувають вимоги подолання перекручень, ухилів, ересей, що з'явилися в перебігу їхнього розвитку, а також «повернення до джерел»¹. Під релігійним фундаменталізмом розуміється тенденція, яка «виражає негативну реакцію консервативних релігійних кіл (XIX–XX ст.) на секуляризацію науки, культури і суспільного життя, що стало причиною маргіналізації останньої»².

Ісламський фундаменталізм нині спрямований на перебудову всіх сторін суспільно-політичного життя, відродження ісламських інститутів держави, родини, права в їхньому традиційному вигляді, створення умов для розвитку ісламської економіки як найважливішого засобу вирішення питань соціальної справедливості, задоволення матеріальних потреб мусульман³. Прихильники фундаменталізму закликають повернутися до ісламу часів пророка Мухаммеда і перших халіфів, очистити іслам від пізніших напруг, відновити його у первісній чистоті. Саме в ранньоісламській громаді вони бачать ідеальне об'єднання віруючих на основі рівності та справедливості.

Ісламський фундаменталізм передбачає заперечення західнохристиянської цивілізаційної моделі, і у цій якості він функціонує як політична ідеологія. В такому контексті він пропагує економічний та ідеологічний ізоляціонізм мусульманського світу. Всі проблеми, які існують в сучасному мусульманському світі, фундаменталісти пояснюють негативним впливом привнесення

західних моделей розвитку в традиційні суспільства Сходу. У порівнянні з цим істинно ісламський шлях розвитку виступає як переконлива і приваблива перспектива для всього суспільства. Загалом сутність фундаменталістської ідеї зводиться до тверджень, що іслам — це всеохоплююча світова доктрина, єдиний шлях порятунку для всього людства. Головним завданням ісламського фундаменталізму вважається захист віри.

Однак, погляд на ісламський фундаменталізм як на щось консервативне, звернене до минулого з метою відтворення «золотого віку» ісламу не зовсім відповідає дійсності. Ідеологи ісламського фундаменталізму (М. Абдо, Д. Афгані, А. Маудіді та ін.), засновники політичного ісламу (М. аль Банна, С. Кутб та ін.), а також ісламські революціонери (Р. Хомейні, Х. Ат-Турабі, Н. Ербакан) — не ставлять питання про повернення до суспільних відносин, які існували на Аравійському півострові у VII ст., а заявляють тільки про адекватне нашому часу застосування принципів Корану та шариату, про можливість особливого шляху економічного та політичного розвитку, який визначається морально-ціннісними та правовими нормами ісламу. Тому ідеологи фундаменталізму визнають деякі «нововведення» та зміни в тому випадку, коли їх можна пристосувати до потреб сучасного розвитку. Наприклад, припускаються елементи модернізації у військово-промисловій сфері, оскільки це дасть змогу мусульманським країнам наблизитися до економічного рівня «багатих націй»⁴.

На ідеях фундаменталізму базується салафізм (від «ас-салаф ас-салих» — «праведні предки») — загальна назва мусульманських релігійних діячів, які в різні періоди історії ісламу виступали із закликами орієнтуватися на спосіб життя та віросповідання ранніх мусульман — «праведних предків». Основна відмінність даної течії полягає в тому, що салафіти прагнуть очистити іслам від нововведень (біда) та відтворити у первозданній повноті головний принцип ісламу — єдинобожжє (таухід). Салафіти сповідують принцип — у питаннях поклоніння Аллаху (ібадат) припустимо тільки те, що встановлено у Корані та Сунні, а все інше є відхиленням від ісламу; в соціальній практиці (муамалат) дозволено все, що не заборонено Кораном і Сунною⁵.

У питаннях догматики та культу головним предметом салафітської критики є вшанування святих і шейхів як посередників між віруючими та Аллахом. Надмірне вшанування та звеличування святих-шейхів (і навіть самого пророка Мухаммеда) салафіти

вважають відступництвом від єдинобожжя, яке не допускає поклоніння нікому, крім Аллаха. Вони виключають існування в ісламі крім явного, зрозумілого знання, яке втілюється в шаріаті, ще будь-якого прихованого, містичного знання, доступного тільки шейхам і святим. Салафіти не визнають містичної здібності святих і самого Пророка виступати в ролі заступників за мусульман перед Аллахом та заперечують правомірність звернення до них через молитву із проханням щодо посередництва (дуа бі-т-тавассуль). Вони також заперечують можливість передачі божої благодаті (барака) через святих і шейхів або пов'язаних із ними предметів (наприклад, гробниць). Звідси впливає неприйняття салафітами таких традиційних проявів релігійності як відвідування гробниць відомих святих (зіяратів), читання Корану на кладовищах, використання амулетів, талісманів і т. п. Засуджуючи нововведення, салафіти водночас закликають суворо дотримуватися всіх встановлених Кораном і Сунною норм, які стосуються ритуально-обрядової сфери, поведінки та зовнішнього вигляду мусульманина, навіть у випадку, коли ці установи виглядають незвично для більшості (наприклад, у Дагестані нестрижені бороди та вкорочені штани у чоловіків і навіть нікаб у жінок)⁶.

Важливі відмінності між салафізмом та традиційним ісламом існують і в релігійно-політичних питаннях, насамперед у тому, що стосується джихаду та ставлення до правлячого режиму. Відповідно до ідеології салафізму джихад — це стрижень, «дух» ісламу, без якого він схож на «бездиханне тіло». На відміну, наприклад, від суфіїв, салафіти вважають найвищою формою джихаду не духовне вдосконалення людини, а боротьбу за поширення ісламу у всьому світі, яка може мати і збройний характер. При цьому найбільш радикальні групи салафітів переконані, що збройний джихад може вестися не тільки в оборонних цілях, а й для подолання тих перепон, які встановлюють вороги ісламу на шляху його поширення мирними засобами. Зрозуміло, що такий підхід відкриває можливість проголошення джихаду.

Загалом, характеризуючи дану течію, можна зазначити, що салафіти виступають проти різноманітних нововведень у сферах віровчення та повсякденному житті, починаючи від тлумачення Корану і до всіх можливих нововведень, привнесених у мусульманський світ внаслідок його контактів із Заходом.

До салафітів зараховують таких мусульманських богословів середньовіччя, як Ібн Ханбаль, аш-Шафії та Ібн Таймійя. У новітній

час салафітські ідеї були використані ідеологами «Братів-мусульман». Ця організація була створена 1928 року в Єгипті Хасаном аль-Банною і мала яскраво виражений фундаменталістський характер. На пострадянському просторі салафітами себе називають послідовники так званої «пуританської» течії в ісламі, яку зазвичай ототожнюють із ваххабізмом. Тому салафізм ще називають як неоваххабізм.

Ваххабізм — це релігійно-політична течія в сунітському ісламі, яке отримало свою назву за ім'ям його творця та ідеолога — Мухаммеда ібн-Абд-аль-Ваххаба з аравійського Неджа (1703–1786). Він проповідував суворе дотримання принципу єдинобожжя, відмову від поклоніння святим і святим місцям, закликав до очищення ісламу від пізніших нашарувань та нововведень та повернення до його первозданої чистоти. Ідеологія, розроблена аль-Ваххабом, є крайнім вираженням принципів ханбалізму — однієї із правничих шкіл мазхабів у сунітському ісламі. Теорія та практика цього руху відбили найбільш консервативні уявлення свого часу.

Назва «ваххабізм» була дана цьому рухові його противниками або просто неаравійцями, однак вона стала загально визнаною у сходознавстві. Самі себе послідовники Ібн Абд аль-Ваххаба називали «єдинобожниками» або просто «мусульманами» і ніколи — «ваххабітами». Власну систему доводів, атаку на культ святих та нововведення ваххабіти перейняли в Ібн Тамійї та Ібн аль-Кайїма. Їхні праці стали фактично «настільними книгами» для ваххабітів.

Єдинобожжє та засудження культу святих — це стрижень ваххабітської догматики. На думку аль-Ваххаба, суть єдинобожжя полягає в тому, що Аллах — творець даного світу, його господар, який дає йому закони. З того, що він створив, немає нічого та нікого, рівного йому, здатного творити, тільки в його руках здатність творити добро та зло. Немає нікого, хто був би гідним возвеличення чи поклоніння, за винятком Аллаха.

Формування світогляду, за аль-Ваххабом, має проходити через сумлінне вивчення з раннього дитинства мусульманської теології, прагнення до переробки релігії та зміни суспільного життя у відповідності до ідеалів ісламу, розтлумаченими особливим чином. Можна собі уявити, як він пояснював негаразди існуючого світу: люди забули справжній іслам, звідси загальний занепад моральності, за яким йдуть політичний та економічний хаос, падіння та руйнація. Для врятування світу, який потопає в гріхах, необхідно очистити релігію, повернути їй форму, в якій вона існувала в перші три століття ісламу.

Дослідники звертають увагу на специфіку інтерпретації аль-Ваххабом першоджерел ісламу, на його розуміння самого процесу очищення віри. Так, на думку Ідріса Абдул-лаха, у богословських міркуваннях Ваххаба «явно домінує прагнення до спрощеного, буквального розуміння Священного Корану та Сунни пророка, яке нерідко призводить до тенденційних висновків. У свою чергу, в соціальній практиці такий підхід призводив і призводить до крайнього фанатизму та екстремізму як у релігійних справах, так і в житті суспільства, наприклад, у боротьбі з опонентами»⁷.

Загалом ваххабізм є наслідком відбору та пристосування положень Корану та Сунни до власних уявлень та ідей. Сучасний ваххабітський автор так пише щодо типового ваххабітського підходу до Корану та Сунни: «В цій книзі я відповів на всі запитання, що стосуються постулатів ісламської віри, підкріплюючи, скільки можливо, свої відповіді цитатами з Корану і достовірного Хадису, щоб переконати читача у вірності відповідей»⁸.

Основна суть ваххабізму з самого початку лежала, насамперед, у політичній площині. Ваххабізм був не тільки прапором завойовницьких війн, але й ідеологічним обґрунтуванням об'єднавчих тенденцій в Аравії. Виступи проти культу святих, руйнування могил праведників, винищення священних дерев — все це означало за умов Аравії руйнацію ідеологічної, духовної опори феодально-плеємної роздрібненості. Знать будь-якого оазису, яка залишилася без власного святого, втрачала певні претензії на виключність, а також доходів від паломництва до цього святого.

Всередині ісламу ваххабізм насправді відродив лінію крайньої непримиренності. Насамперед це стосується трактування поняття «невірних». «Невірними» у ваххабітській літературі проголошуються іудеї та християни. «Невірними» також вважаються мусульмани, які, на думку ваххабітів, здійснили найменше відступництво від єдинобожжя. Вся «Книга єдинобожжя» Ібн-Абд-аль-Ваххаба присвячена розгляду цих відступництв. Це — возвеличення праведників, поклоніння Аллаху біля могил праведників, поклоніння самому праведнику, ідолам, пам'ятникам і монументам, а також чаклунство, ворожіння по зірках, будь-які види пророкування, носіння будь-яких амулетів та ін. До того ж «невірними» проголошуються ті мусульмани, які «вводять нововведення у сферу релігії»⁹.

На противагу від прийнятного в ісламі положення щодо того, що віруючий, який здійснив певну дію, залишається при цьому віруючим, коли ця дія не є зреченням від символу ісламської віри

(«Немає божества, крім Аллаха, і Мухаммед — Його посланник»), ваххабіти стверджують, що будь-який, найменший відступ від єдинобожжя перетворює мусульманина на «невірного». У такому випадку він є «віровідступником», а «віровідступництво» в ісламі карається смертю. Ваххабіти прямо заявляють, що ні вимовляння формули «Немає божества, крім Аллаха, і Мухаммед — Його посланник», ні навіть суворе слідування положенням ісламу не є гарантією того, що мусульманин, який здійснив найменший відступ від єдинобожжя, залишиться мусульманином. У даному випадку його життя та майно перестають бути недоторканими, тобто він може бути вбитий¹⁰.

Особливим розрядом «невірних» серед мусульман є так звані «лицеміри» — ті мусульмани, які приховують невіру. Тобто, «лицеміром» та «невірним» ваххабіти можуть проголосити будь-якого мусульманина. При цьому «невірними» проголошуються послідовники всіх без винятку ідеологічних течій. Перелік таких ідеологічних течій включає «антирелігійний секуляризм, пригнічувальний капіталізм, марксистський соціалізм, атеїстичне масонство»¹¹. «Невірою» також вважається реалізація будь-якої форми соціально-політичного устрою, якщо він цілком і повністю не заснований на шаріаті в уявленні ваххабітів.

Тільки абсолютне підкорення угрупованню та активна ворожнеча (навіть до вбивства) щодо всіх, хто до неї не належить, є, на переконання ваххабітів, вирішальним свідоцтвом єдинобожжя теї чи іншої людини. Належність до ваххабітського угруповання встановлюється прийняттям ідентифікаційних ознак — особливим зовнішнім виглядом (наприклад, чоловіки голять вуса і не голять бороду) та особливим одягом (носять короткі штани та т. п.). Показово, що це робиться «від противного» — як реалізація принципу «неприпустимості наслідування невірним»¹².

Соціальна доктрина послідовників ваххабізму характеризується яскраво вираженим прагненням до встановлення патріархальної рівності та розмиванню соціальної ієрархії. Одним із основоположних принципів висувається ідея братства мусульман, причому акцент робиться не стільки на морально-етичному та духовному боку питання, скільки на суто організаційному аспекті. Це передбачає особливий тип організації, з внутрішньою дисципліною, набагато більшою, ніж у звичайній мусульманській общині, з яскраво вираженою єдиноначальністю, круговою порукою і т. п. Така модель робить ваххабітську общину не просто

релігійною спільнотою, а особливою, часто воєнізованою, релігійно-політичною організацією. Згодом такі принципи були використані рухом іхванов, що виник на ґрунті ваххабізму з початку ХХ ст. у Неджді, а пізніше і в практиці сучасних мусульманських релігійно-політичних організацій, наприклад, «Братів-мусульман».

Умовою поширення вчення ваххабізму його послідовники вважають джихад. Джихад спрямований проти «невірних», «лицемірів» і «багатобожників». Ваххабіти виділяють чотири типи джихаду:

1. Джихад проти шайтана.
2. Джихад проти душі.
3. Джихад проти невірних.
4. Джихад проти лицемірів¹³.

Джихад вченням ваххабітів трактується як збройна боротьба й є обов'язковим. «Джихад — це найвище горнило, в якому виплавляються мусульмани і яке дозволяє відрізнити поганого від хорошого. Він також є перепусткою до раю», а «рай — під серпанком мечей»¹⁴. Джихад як збройна боротьба переслідує наступні цілі: боротьба проти всіх, хто заважає поширенню ваххабітського вчення та його монопольному пануванню; боротьба зі всіма «невірними», «лицемірами», «багатобожниками»; захист мусульман та їхньої рідної землі¹⁵.

Джихад опонує традиціоналістському ісламу та співвідноситься із ідеалами відродження «аутентичної релігії» часів пророка Мухаммеда та чотирьох праведних халіфів, повернення до коріння релігії «усуль ад-дін», що перекладається з арабського як «фундаменталізм». Обернення до джихаду було й залишається своєрідною формою ісламізації народів, зокрема, на пострадянському просторі. Іншою формою ісламізації було прагнення деяких вождів, які поєднували риси політиків і духовних авторитетів, запровадити у суспільство систему шаріатського законодавства, що навіть нині викликає значний спротив. У радикальній формі ця установка виражалася у закличках до створення ісламської держави, найбільш чітко проголошених на Північному Кавказі та в Центральній Азії.

Отже, сучасна радикальна ісламська ідеологія представлена основними трьома течіями — фундаменталізмом, ваххабізмом та салафізмом (неоваххабізмом). Спільним для названих течій є обов'язкове визнання єдинобожжя, засудження поклоніння святим і святим місцям, визнання необхідності ведення джихаду. Ак-

тивне поширення цих ідеологій наприкінці ХХ ст. стало наслідком політизації ісламу за умов глобалізації світових процесів.

¹ Религиозный фундаментализм // Новая философская энциклопедия. — Т. 4. — М., 2001. — С. 280.

² Там само. — С. 280–281.

³ Финкельштейн Э. Корни исламского фундаментализма // Новый век. — 2002. — № 6. — С. 23.

⁴ Добаев И.П. Исторические и доктринальные корни исламского радикализма, его современные проблемы и течения // Центральная Азия и Кавказ. — 2001. — № 2. — С. 148.

⁵ Кисриев Э. Исламский компонент политических процессов в Дагестане // Официальный интернет-сайт Правительства РД (<http://www.dagestan.com.ru>).

⁶ «Возрождение» ислама в современном Дагестане // <http://www.religio.ru/relicoc/129.html>

⁷ Абдуллах И. Ваххабизм: история проблемы // Мусульмане. — 2000. — № 1 (4). — С. 36.

⁸ Мухаммад ібн Джамил Зину. Исламская акида — вероучение, убеждение, воззрение — по Священному Корану и Достоверной Сунне. — М., 1998. — С. 4.

⁹ «Программы изучения шариатских наук». Раздел «Хадисы и термины» / <http://www.islaminkbr.com/file/ibr/in.php?mode=019>

¹⁰ Тамими М.С. Книга единобожия. — М., 1999. — С. 68–69.

¹¹ Мухаммад ібн Джамил Зину. Назв. праця. — С. 131.

¹² «Программы изучения шариатских наук». Раздел «Хадисы и термины» / <http://www.islaminkbr.com/file/ibr/in.php?mode=019>

¹³ Мухаммад ібн Джамил Зину. Назв. праця. — С. 59.

¹⁴ «Программы изучения шариатских наук». Раздел «Хадисы и термины» / <http://www.islaminkbr.com/file/ibr/in.php?mode=019>

¹⁵ Мухаммад ібн Джамил Зину. Назв. праця. — С. 100.

Азіян С. А.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ВРЕГУЛЮВАННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ ЩОДО САКРАЛЬНОГО «МАЙНА» ВІРМЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

Проблема повернення націоналізованого церковного майна віруючим України тісно пов'язана з історією та сучасним життям українських релігійно-національних громад і регламентується низкою законів, яки нині допрацьовуються в комісіях Верховної Ради України¹. Майнова спадщина українських релігійних громад

споконвіку складалася з нерухомої (сакральних споруд) і рухомої (культових реліквій, мистецьких і писемних раритетів) частин.

Упродовж XIV–XIX століть на території України переселенцями вірменами були побудовані значні храмові комплекси, окремі церкви та невеличкі каплиці у багатьох великих і маленьких містах Галичини, Поділля, Волині, Криму, а також у Києві. Саме ці регіони визначали первісний історичний ареал розселення вірмен на теренах стародавньої України за часів Княжої Доби. У вірменських монастирях та храмах за всю історію перебування вірменської церкви в українській землі було зібрано чималу кількість культових реліквій і стародавніх раритетів, які були або привезені з монастирів Вірменії, або виготовлені в Україні місцевими вірменськими ченцями та ремісниками.

Радянська влада у міжвоєнні роки XX століття внаслідок антирелігійної державної політики поступово націоналізувала всі вірменські релігійні храми на всій території УРСР і Криму. Разом із націоналізованими вірменськими храмовими будівлями було конфісковано церковне майно релігійних громад. У 1945–1946 рр. така сумна участь спіткала вірменські храми історичної Галичини.

У повоєнні часи віряни деяких українських християнських релігійних конфесій навіть мріяти не могли про відкриття зачинених радянською владою християнських храмів і повернення націоналізованої церковної спадщини. З утвердженням незалежності України поряд із демократичними перетвореннями постало питання повернення націоналізованого радянською владою церковного майна колишнім його власникам — релігійним громадам.

Більшість вірменських храмів в Україні, які були побудовані до початку XVII століття, належали вірменській апостольській церкві (ВАЦ), окремій східно-християнській церкві, близькій до православ'я і підпорядкованій Ечміадзину. Починаючи з кінця XVII століття, після укладення у 1630 році Львівським архієпископом Миколою Торосевичем унії з Римом, усі парафії, що входили до складу Львівської архідієцезії ВАЦ, були поступово підпорядковані вірмено-католицькій церкві (ВКЦ), східно-католицькій церкві, близької за структурою до УГКЦ, підпорядкованої Ватикану².

Віруючі двох найважливіших вірменських християнських церков України — ВАЦ та ВКЦ — своєчасно, на початку 90-х років зареєстрували, як належить, свої релігійні громади³ і тепер мають усі історичні та юридичні підстави разом з іншими традиційними українськими церквами претендувати на повернення

чималої націоналізованої церковної спадщини, що належала віруючим вірменських релігійних громад України. У державних обласних архівах України зберігаються численні документи, що засвідчують їхнє право власності як на окремі, так і на всі разом церкви, що, наприклад, входили до Львівської архієпископії⁴ Також є відповідні документи, що свідчать про право власності вірменських релігійних громад на інші споруди, наприклад, громадські, шкільні, промислові, комерційні, прибуткові⁵.

Нині в Україні — понад 80 храмів та різних сакральних споруд, що історично належали національно-релігійним організаціям українських вірмен, у тому числі 43 внесені до державного реєстру пам'яток культурної спадщини України. Деякі вірменські історичні пам'ятки є складовою частиною пам'яток, занесених у список всесвітнього культурного надбання ЮНЕСКО, славнозвісних українських⁶ і польських⁷ національних історико-архітектурних заповідників. Водночас велика частина вірменських національних архітектурних пам'ятників не входить до жодних державних охоронних реєстрів. Найчастіше вірменські храми у стародавні часи будували як єдиний архітектурний ансамбль, до якого, крім самого храму, резиденції священнослужителя, монастирських келій та дзвіниці, входили школа або навчальний заклад, шпиталь, притулок для старих і дітей-сиріт, господарські будівлі, художні та іконописні майстерні, житлові будинки, постійний двір, а іноді — банк, колодязі, фонтани, оборонні башти та інші споруди. Біля храмів обов'язково існували невеличкі некрополі, а на міських християнських цвинтарях — вірменські поховання з обов'язковими кам'яними надгробками, родовими гробницями або хрест-каменями «хачкар» з вірменськими, слов'янськими або латинськими іменними написами, оздобленими національним рослинним орнаментом⁸. У деяких українських містах і селах вірменські надгробки на цвинтарях залишаються єдиними згадками про історичну присутність вірмен у тій чи тій місцевості. Так, наприклад, сталося у Могилеві-Подільському, де раніше були величний вірменський кафедральний собор і резиденція адміністратора вірмено-католиків Російської імперії.

Усі вірменські храми і культові споруди були побудовані на кошти віруючих. Гроші на забудову храму зазвичай збирала вся національна громада упродовж десятиліть по всіх вірменських родинях того чи іншого міста та регіону, незалежно від релігійно-конфесійних розбіжностей та достатку. Кошти на відбудову храму

віруючі вірмени збирали по декілька разів, бо з часом храмові будинки реставрували, реконструювали, добудовували, відновлювали (з підмурка) після пожеж, набігів і війн. Приміром, відомо, що вірменський храм у Івано-Франківську (*державний охоронний № 232/0*) відновлювався віруючими вірменами декілька разів після численних міських пожеж⁹.

Великого значення віруючі вірмени надавали зовнішньому та внутрішньому вигляду храму. Багато в чому вони відмовляли собі, але на побудову і прикрасу храмів грошей не шкодували. Тому навіть через десятки років після багатолітнього запустіння і забуття вірменські храми Західної України й Криму виглядають досить велично. До того ж, як правило, один і той самий храм упродовж століть належав різним вірменським християнським конфесіям. Часто траплялося, що представники однієї вірменської родини відвідували церкви різних релігійних конфесій. Така сімейна «демократія» у виборі релігії мала місце, наприклад, у Феодосії, Кам'янці-Подільському, Євпаторії, Білогірську, Ізмаїлі. Там одночасно і дуже мирно тривалий час уживалися представники обох вірменських християнських релігійних конфесій.

Вірменські храмові споруди були традиційно розташовані у центральних або історичних частинах українських міст, що свідчить про давню укоріненість вірмен в Україні. Таке сприятливе розташування вірменських сакральних споруд викликає до вірменської церковної нерухомості підвищений і, можна навіть сказати, «нездоровий» прагматичний інтерес з боку всіляких комерційних та громадських об'єднань, що прагнуть приватизувати їх для подальшого використання або перепродажу. На жаль, спостерігається тенденція до поширення такої практики.

Нині з усіх колишніх вірменських храмів Українська держава передала вірменським релігійним общинам ВАЦ лише п'ять храмів: у Львові — вірменський кафедральний собор (*державний охоронний № 318/0*), Євпаторії — церкву св. Миколая, у Ялті — церкву св. Рипсиме, у Феодосії — церкву св. Сергія (*державний охоронний № 27/0*, у Старому Криму — монастир Святого Хреста (*державний охоронний № 278/1*). Як бачимо, майже всі сакральні споруди, крім Львівського собору, знаходяться у Криму і передані релігійним громадам ВАЦ. Львівський кафедральний собор — це майже єдина культова споруда у материковій частині України, яку віруючі вірмени спромоглися отримати від української держави за вісімнадцять років незалежності. Історія по-

вернення парафіянам вірменського кафедрального собору заслуговує на окрему розповідь.

У повоєнні роки, починаючи з 1945 року, старовинний вірменський храм Успіння Пресвятої Богородиці (*споруда XIV ст., охоронний номер ЮНЕСКО № 865 з 1998 р.*) було зачинено для віруючих, перетворено місцевою владою у склад спецфонду та опечатано. Інші будівлі архітектурного ансамблю собору, як-от: палац вірменських архієпископів (*державний охоронний № 318/3*), дзвіниця (*державний охоронний № 318/2*), монастир вірменських бенедиктинок (*державний охоронний № 318/5*), вірменський банк (*державний охоронний № 318/6*), бурса та інші споруди були передані комунальним організаціям міста. Упродовж півстоліття у вірменському кафедральному соборі Львова були складені й замкнені старовинні українські ікони XV–XVII століть, привезені з націоналізованих українських греко-католицьких храмів Галичини та Національного музею Львова — зібрання ікон Андрея Шептицького¹⁰. Півстоліття ікони перебували у храмі без реставрації, деякі з них зазнали значних пошкоджень. Серед стародавніх ікон, недбало складених у соборі, були безцінні, унікальні творіння українського середньовічного іконопису, зокрема всесвітньо відомий «Богородчанський іконостас»¹¹. Нагадаємо, що ікони з Національного музею Львова були вилучені з ідеологічних міркувань — тоді велася боротьба з релігією та здійснювалася радянська державна політика звинувачень у націоналізмі на адресу УГКЦ і покійного митрополита. Доповідь про нещадне знищення і розкрадання чиновниками експонатів з Національного музею Львова за радянські часи вивчала на початку 90-х років державна урядова комісія¹². Зазначимо лише, що у каталозі втрачених раритетів налічується більш як тисяча експонатів, доля яких досі невідома¹³.

За тривалий час радянської державної антирелігійної політики, а також воєнної німецької окупації країни церковне майно усіх без винятків релігійних громад України зазнало значних руйнацій, пошкоджень і непоправних втрат. 1945 року після заборони радянським керівництвом діяльності УГКЦ і фіктивного злиття її із РПЦ, в НКДБ розглядалася пропозиція секретаря Ініціативної групи з возз'єднання УГКЦ з РПЦ С. Хруцького щодо передачі вірменського кафедрального собору міста Львова під кафедральний собор знову створюваної возз'єднаної православної церкви¹⁴. Львівський вірменський кафедральний собор РПЦ не віддали лише

з технічних причин — його використовували як склад «спецфонду», натомість РПЦ віддано у 1946 році вірменський храм в Івано-Франківську, а рік по тому знову закрито — за відсутністю у місті православних віруючих¹⁵.

Втім, українські стародавні ікони, що пережили війну та повоєнну антирелігійну кампанію і потрапили у вірменський кафедральний собор Львова, простоявши там у темряві й сирості понад півстоліття, дочекалися-таки кращих часів і на початку третього тисячоліття повернулися знов до музею. Сталося це завдяки старанням депутатів Львівської міськради та зусиллям Союзу вірмен України (СВУ). Перші своїм рішенням ухвалили повернення вірменській громаді України її національної святині — Львівського кафедрального собору Успіння Пресвятої Богородиці, а другі збудували відповідне приміщення і перевезли до нього українські національні святині — стародавні галицькі ікони. Крім того, 18 грудня 2007 року депутати Львівської міської ради під час чергової сесії одноголосно вирішили передати вірменській громаді дзвіницю вірменського кафедрального собору¹⁶, яка раніше перебувала у комунальній власності. До того львівська міськрада виділила з свого бюджету півмільйона гривень на реставрацію собору, а планують дати ще мільйон¹⁷.

Цілком зрозуміло, що прийняття компромісного рішення і тісна взаємодія органів влади з громадською організацією національної меншини йде на користь зміцнення довіри й дружби і може вважатися показовим прикладом збереження культурного надбання двох народів та успішного вирішення питання реституції в Україні.

Однак процес повернення церковного майна в Україні на державному, тобто законодавчому, рівні й дотепер неврегульований. Не визначено юридичний статус націоналізованого рухомого і нерухомого майна релігійних громад. Ця невизначеність породжує суперечки й конфлікти при з'ясуванні права власності. Процес повернення гальмується оскільки церковне майно перебуває в користуванні декількох організацій або кілька разів міняло власника. Тому не дивно, що багато релігійних громад ВАЦ, не дочекавшись відновлення історичної справедливості, почали будувати церковні храми на нових місцях на загальних підставах. Так сталося в Одесі та Харкові. Окрім держави, церковним майном колишніх власників сьогодні користаються приватні та юридичні особи, а також церкви інших релігійних конфесій. Наприклад, вірменські храми у Кутах, Івано-Франківську¹⁸, Феодосії,

Кам'янці-Подільському передано православним, а у Лисці, Жванці, Разкові — римо-католикам¹⁹. Деякі зі стародавніх вірменських храмів перетворені на викладацьку аудиторію (скажімо, храм св. Хреста у Львові), тарні склади (у Городенці й Бережанах), філармонічний зал (у Чернівцях)²⁰, житловий будинок (у Луцьку), спортивний зал (у Снятині) тощо.

Таке становище не влаштовує традиційні українські церкви, які не можуть повернути своє націоналізоване майно. Тому вони очікують від держави якнайшвидшого розв'язання цього питання, тим більше, що держава взяла на себе зобов'язання перед вступом у Раду Європи «повернути в короткий термін власність релігійних організацій» (док. ПАРЕ № 190) незалежно від того, у кого на даний момент це майно знаходиться²¹. На жаль, Верховна Рада України п'ятого скликання не ухвалила законопроект про внесення змін щодо мораторію на приватизацію майна культового призначення, яке перебуває у державній та комунальній власності (реєстр. № 2758, автори — О. Турчинов, О. Боднар, фракція Блоку Юлії Тимошенко)²².

Натомість нещодавно, Верховна Рада ухвалила закон України № 574-VI від 23.09.2008 «Про перелік пам'яток культурної спадщини, які не підлягають приватизації». Відповідно до нового державного реєстру пам'яток культурної спадщини, кількість вірменських історичних пам'яток, що охороняються державою, значно скоротилася і становить лише 16 одиниць.

Багато з вірменських церков, що не увійшли до державного реєстру і фактично можуть бути приватизовані, перебувають у тимчасовому користуванні різних організацій, які, можливо, разом із релігійними вірменськими громадами претендуватимуть на право володіння або приватизацію. Ця обставина не виключає конфліктів й судових розглядів по окремих сакральних спорудах. Судова тяганина або непомірковане рішення з боку місцевої влади може призвести до загострення міжконфесійних і міжнаціональних відносин. Регіональним органам державної влади, відділам приватизації, судовим інстанціям потрібно виявити максимум об'єктивізму й обережності при розгляді спірних питань щодо приватизації сакральних споруд. Саме від їхньої врівноваженої позиції й дотримання ними законів України при прийнятті остаточних рішень залежать мир і спокій у суспільстві.

Недосконалість механізмів, що налагоджують повернення релігійного майна, призводить іноді до непорозумінь і навіть до

протистояння на релігійному ґрунті, на кшталт того, що сталося у Києві на початку 2007 року, коли громадська організація «Захисники від забудови Подолу» тривалий час пікетувала будівництво вірменського храму по вулиці Костянтинівській, 28–30. Проблема полягала в тому, що Київська міськрада виділила землю під будівництво вірменської церкви у Подільському районному сквері²³, що викликало занепокоєння і незадоволення жителів прилеглих будинків. До того ж до пікетників приєдналися деструктивні особи, які, скориставшись невдоволенням населення, щодо стану екології намагалися поширювати серед жителів націоналістичні настрої. Таке непродумане рішення міської влади може стати підґрунтям як міжрелігійного, так і міжнаціонального конфлікту²⁴.

Своє занепокоєння щодо стану державно-конфесійних взаємин та діалогу з місцевою владою у Києві, з огляду на проблеми з виділенням земельних ділянок під будівництво храму Української єпархії ВАЦ, висловили представники українських церков на засіданні секретаріату Всеукраїнської Ради Церков і Релігійних організацій (ВРЦіРО)²⁵. На щастя, цього разу сторони розійшлися мирно, а київська міська влада пішла на компроміс, обіцяючи виділити землю в іншому місці, радше десь на околиці. Одна з пропозицій щодо виділення землі під церковну забудову на вулиці Горлівській у Дарницькому районі столиці досі не виконана, що привело до судової тяганини між Київською міською радою і Українською єпархією вірменської апостольської церкви²⁶.

Може, компромісне рішення щодо землевідведення під сакральні споруди на окраїні міста — влаштує когось, але воно ніколи не відповідатиме принципу відбудови знищених культових споруд на місці їхнього історичного розташування. Нагадаємо, що вірмени були присутні у стародавньому Києві ще за часів київського князя Володимира. З українських національних літописів, як-от: «Київсько-Печерський патерик», «Опис Київсько-Софійського собору», документів органів міського самоврядування Київського магістрату та багатьох інших історичних джерел добре відомо, що Київська вірменська релігійна громада мала на київському Подолі свою власну церкву Різдва Пресвятої Богородиці, яка була розташована на місці сучасного подвір'я нинішньої Покровської церкви на однойменній вулиці²⁷. Точне місце церковного підмур'я визначене у 1985 році київськими археологами під час археологічних розкопів²⁸. Вірменську церкву, яка була невід'ємною

частиною стародавнього міста та його історії, остаточно зруйнували у другій половині XVII ст. під час пожежі на Подолі. Свого часу в дворі Покровської церкви, на місці, де на глибині півметра від поверхні залишаються її фундамент, кахельна підлога і кам'яний олтар, було встановлено державну охоронну табличку з написом — «Пам'ятка археології. фундаменти вірменської церкви XIV ст.»

На підставі українських національних історико-археографічних документів і висновку Подільської археологічної комісії вимогу віруючих київської вірменської релігійної громади, які бажають ходити до своєї церкви, розташованої на її первинному або близькому до нього місці в історичній частині Києва, можна вважати цілком логічною та історично виправданою.

Втім, питання відновлення історичної справедливості стосовно повернення сакральних споруд, які раніше належали етнічним меншинам, мають бути вирішені державною і місцевою владою дуже обережно, з урахуванням висновків науковців-істориків та дотриманням принципу відбудови знищених культових споруд на місці їхнього історичного розташування, щоб не образити релігійні й національні почуття віруючих, взяти до уваги історію й традиції національних міських поселень на території Києва та в Україні, а також враховуючи побутові інтереси місцевих жителів. Нещодавно Архітектурно-містобудівна рада Києва схвалила проект схеми розміщення культових споруд у столиці. За словами головного архітектора проекту Тетяни Пархоменко²⁹, мета проекту — «визначити місця розміщення у столиці культових споруд різних конфесій. Проект розроблявся з урахуванням генерального плану та історико-опорного плану Києва. Проектом пропонується побудувати або відновити культові об'єкти, включаючи й малі архітектурні форми (каплиці)». З прийняттям КМДА цього проекту та врахуванням думки науковців можна сподіватися, що і це складне питання вирішиться безконфліктно на місцевому рівні.

Якщо порівняти між собою два рішення — дві політики, застосовані щодо одного питання, тобто відновлення історичної справедливості стосовно вірменської громади, у Львові та Києві, то у першому випадку бачимо доброзичливу політику та бажання депутатів міськради якнайшвидше відновити історичну справедливість, а водночас — вирішити питання збереження національної культурної спадщини свого міста, яке знайшло своє відображення у передачі релігійній вірменській громаді кафедрального собору та його реставрації. Тим часом у другому випадку, навпаки,

бачимо байдужу політику Київської міськради як до питання відновлення історичної справедливості, так і до власного проекту щодо сакральних споруд, що яскраво розкрилося у невдалих рішеннях і проектах з відведенням землі під церковну забудову. Коли одне із рішень призвело до скандалу й конфлікту, то друге — всупереч історичній істині — виводить відновлення древньої вірменської церкви за межі історичного міста, на околицю мегаполісу. Таке байдуже ставлення до потреб релігійних організацій міста Києва з боку Київської міської ради стало вже звичним явищем. Багато років триває конфлікт між Київською міською радою та київською римсько-католицькою громадою щодо повернення парафіянам будівлі костьолу св. Миколая на вул. Червоноармійській, 75. Притому міська рада не виконує навіть доручення Президента³⁰ та Уряду України.

Можливо, хтось вбачатиме у затягуванні «церковного питання» столичними депутатами політичне підґрунтя — націоналізм, ксенофобію тощо. Однак, це не зовсім так. Спостерігаючи за тим, з якою легкістю і спокоєм роздаються землі в історичній частині міста, ламаючи століттями сформований міський архітектурний ансамбль (до речі, занесений у список всесвітнього культурного надбання ЮНЕСКО за № 527) під забудову сумнівних з естетичного погляду, але комерційно прибуткових для місцевого бюджету будівельних проектів, стає зрозумілим, що у міськраді при землевідведенні, насамперед керуються раціональним прагматизмом. При такому технократичному ставленні міськради до історії свого міста, відновлення сакральних історичних споруд Києва завжди залишатиметься другорядним питанням.

Крім конфліктних ситуацій між колишніми релігійними власниками та державою навколо повернення та будівництва нових сакральних споруд, нерідко відбуваються міжконфесійні суперечки. Так, приміром, сталося у Кам'янці-Подільському, де навесні 2008 року виникла серйозна суперечка між католицькою та мусульманською громадами за приналежність сакральних споруд — мінарету і мінбару. Це невдовзі призвело до судових розглядів та взаємних звинувачень. Міська влада висловила своє занепокоєння та закликала обидві сторони конфлікту до примирення і толерантності³¹. Є випадки, коли вірменські церкви, що перебувають у тимчасовому користуванні інших церковних конфесій, зазнають змін під час реставраційних робіт. Такі, здавалося б, незначні й, мабуть, ненавмисно зроблені переінакшення церковних примі-

пчень, розписів, церковного майна з боку тимчасових користувачів (орендарів) є порушенням узятих ними на себе зобов'язань з охорони історичного архітектурного пам'ятника й болісно сприймаються віруючими інших конфесій, позбавлених можливості відправляти службу у своїх первісних церквах.

На щастя, подібні конфліктні ситуації, які можуть загрожувати національним інтересам та суспільному спокою в Україні, своєчасно і ретельно відстежуються, детально аналізуються, отримують відповідну оцінку й рекомендації з боку відповідальних за національну безпеку державних спецслужб³² та новоутворених інституцій³³. Таке серйозне ставлення до своїх службових обов'язків, до вирішення непростого питання міжетнічних та міжконфесійних відносин, дійсно, заслуговує на пошану і є запорукою подальшої стабільності в українській державі.

Отже, щодо аспектів і особливостей політики у питанні повернення українським вірменським релігійним громадам їхнього церковного майна, націоналізованого за часи СРСР, діалог із владою може йти про перспективи повернення та відновлення на історичному місці сакральних споруд або нерухомого церковного майна і тієї частини конфіскованого рухомого церковного майна, що залишилась в Україні у власності держави. Робота національно-релігійних та науково-культурологічних організацій має бути спрямована передусім на виявлення і систематизацію (занесення в особистий реєстр) втраченого (тобто конфіскованого) церковного майна, опрацювання і погодження реєстру із державними дослідницькими й охоронними інституціями. Крім того, така серйозна робота зазвичай потребує тісної співпраці з державними урядовими організаціями, які опікуються чи опікуватимуться реституцією втраченого церковного майна.

Тільки з ухваленням Україною нових досконалих законів про реституцію і наданням державних гарантій на недоторканність церковного майна з'являться чіткі механізми повернення його колишнім власникам, тобто релігійним громадам, а також буде покладено край виникненню можливих релігійних протистоянь у майбутньому.

¹ Процес повернення колишнім власникам — релігійним організаціям — конфіскованого державою церковного майна регламентуються наступними Законами: «Про волю совісті та релігійні організації» від 23.04.1991, Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 04.03.1992, Розпорядження Президента України «Про

повернення релігійним організаціям культового майна» від 22.06.1994, Ухвала Кабінету Міністрів України «Про умови передачі культових будівель — визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям» від 14.02.2002, Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо залишкового подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков та релігійних організацій» від 21.03.2002 Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.09.2002, «Про перспективний план невідкладних заходів щодо залишкового подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення прав церков і релігійних організацій».

² Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. — К., 2004. — С. 82.

³ Колодний А.М., Яроцький П.Л., Гаюк І.Ю. Історія релігії в Україні. Навчальний посібник. — К., 1999. — С. 479–491.

⁴ Державний архів Львівської області (ДАЛО). — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 940. — Арк. 2.

⁵ Там само. — Спр. 39. — Арк. 5,5 зв. 6.

⁶ Список об'єктів Всесвітнього надбання ЮНЕСКО в Україні: Києво-Печерська лавра, № 527, з 1990 р.; Собор Святої Софії (Софійський собор), № 527, з 1990 р.; Історичний центр міста Львова, № 865, з 1998 р.

⁷ Список об'єктів Всесвітнього надбання ЮНЕСКО в Польщі: Історичний центр міста Кракова, № 29, з 1978 р.; Стара частина міста Замостя № 564, з 1992 р.

⁸ Липка Р.М. Ансамбль вулиці Вірменської. — Львів, 1983. — С. 5.

⁹ Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). — Ф. 52. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 2., від 1923 р.

¹⁰ Двадцять п'ять ліття Національного музею у Львові: Зб. під ред. директора музею І. Свенціцького. — Львів, 1930. — С. 23.

¹¹ Синцов О. До музею — як у церкву // Україна Молода. — 2008. — 22 березня.

¹² Назва урядової Комісії — «Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України».

¹³ Арофікін В., Посацька Д. Каталог втрачених експонатів Національного музею у Львові. — Київ — Львів, 1996. — С. 7.

¹⁴ Ліквідація УГКЦ (1939–1946 рр.): Документи радянських органів державної безпеки. — Т.1. — К., 2006. — С. 719–720.

¹⁵ Полек В. Майданами та вулицями Івано-Франківська. — Львів, 1997. — С. 63.

¹⁶ Вірменському собору повернули дзвіницю // Lviv.proUA.com. — 2007. — 19 грудня. <http://www.lviv.proua.com>

¹⁷ Читайло О. У Вірменському соборі встановили температурні датчики // Високий Замок. — 2007. — 27 серпня.

¹⁸ Гринчишин Т. Інтерв'ю з Блаженнішим Нерсесом-Бедросом XIX, Патріархом Вірменської Католицької Церкви // РІСУ. — 2001. — 8 листопада www.risu.org.ua

¹⁹ Chrzyszczewski J. Kościoły Ormian polskich (Lehahayoc' ekel'ec'inere) Seria 'Katalog zabytków ormiańskich' — Tom I. — Warszawa, 2001. — S. 5–143.

²⁰ Чеховський І. У вірменській церкві через 60 літ знову зазвучало слово Боже вірменською // Час 2000. — 2001. — 23 листопада.

²¹ Архиепископ Митрофан принял участие в «круглом столе», посвященном реституции церковной собственности // Пресс-служба Украинской Православной Церкви. — Київ, 2007. — 24 жовтня.

²² Васін Максим, експерт з правових питань Інституту релігійної свободи, магістр права. Реституція церковного майна: моральний обов'язок чи аморальна приватизація? // РІСУ. — 2007. — 17 травня. www.risu.org.ua

²³ Київська міська рада. Рішення № 183/1393 від 15.04.2004 р.

²⁴ Гавриш А. Жители киевского Подола борются с уничтожением одного из немногих «оставшихся в живых» скверов // Факты — 2007. — 6 мая.

²⁵ Засідання секретаріату Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій // Голос Православ'я. — 2007. — № 19 (211). — жовтень.

²⁶ Вищий Господарський суд України. Ухвала № 15/358 від 17 березня 2008 р.

²⁷ Берлинський М.Ф. Історія міста Києва. — Київ, 1991. — С. 181.

²⁸ Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — С. 149–152.

²⁹ Схвалено проект схеми розміщення культових споруд у Києві // ГлаVred. — 2007. — 14 листопаду. <http://ua.glavred.info/archiv/2007/11/14/144941-17.html>

³⁰ Доручення Президента України № 1-1/1381 від 09.12.2005 р.

³¹ Заводська Юлія. Християни й мусульмани: конфлікти через святині // RISU. — 2008. — 30 квітня. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/>

³² В СБУ обговорили питання протидії проявам ксенофобії // Релігія і суспільство. — 2007. — 13 листопада http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article;jsessionid=D2B8C8AA8885ED2810F4D267ACBCBED7?art_id=71177&cat_id=39574

³³ В МЗС з'явився посол для боротьби з ксенофобією та расизмом // Релігія і суспільство. — 2007. — 13 листопада. <http://ua.proua.com/news/2007/11/13/125417.html>

РОЗДІЛ III ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ: ІСТОРИЧНІ УРОКИ

Солдатенко В. Ф.

ДО ІСТОРІЇ ПЕРШОГО КОНФЛІКТУ МІЖ КЕРІВНИЦТВОМ УСРР І РСФРР

In the article could the work to introduce the reasons, to characterize events, to analyse the content, to show the roots and the results about first conflict, which was in string 1918 in relations between Ukrainian Socialistic Soviet Republic and Russian Soviet Federal Socialist Republic. The main interest is in a definition individual factor, which was the main in this historical events.

Перше серйозне напруження, що набрало конфліктних між-державних обрисів, у стосунках між Українською соціалістичною радянською республікою і Російською соціалістичною федеративною радянською республікою, припадає на весну 1918 р.

18 лютого розпочався воєнний похід в Україну 20 німецьких і австро-угорських дивізій. Його юридичною підставою стало офіційне запрошення Центральною Радою, представники якої 27 січня підписали Брестський договір, новопридбаних союзників для наведення «ладу і порядку». Виконання цього завдання означало витіснення з території України органів радянської влади, ліквідацію більшовицьких організацій, розгром червоноармійських частин.

Природно, радянський уряд України — Народний Секретаріат змушений був вдатися до низки термінових заходів, які мали на меті протидію планам своїх політичних суперників.

Довелося ще один раз переглянути функції народних секретарів, знову скоригувати структуру уряду. За таких обставин 4 березня 1918 року ЦВК Рад України призначає М. Скрипника Головою Народного Секретаріату та народним секретарем закордонних справ¹ (до цього він був секретарем торгівлі й промисловості).

Від ясного, чіткого уявлення новообраного голови уряду про ситуацію, в якій перебувала тогочасна Україна, від глибини усвідомлення її статусу у стосунках як з іншими національно-державними утвореннями колишньої імперії, так і зі своїми західними

сусідами, багато в чому залежала політика, лінія поведінки Народного Секретаріату.

В день свого призначення на вищу урядову посаду М. Скрипник направив нарком у справах національностей РСФРР Й. Сталіну телеграму про становище в Україні. На той час голові радянського уряду України ще не було відомо про підписання Радянською Росією Брестського миру. Як інтернаціоналіст Микола Олексійович висловлювався за підписання такої угоди заради збереження завоювань революції.

«Ваша телеграма, — писав М. Скрипник, — змушує припускати, що у зв'язку з пунктом четвертим мирного договору Раднарком змушений розглядати Україну як таку, що перебуває поза Федерацією і лише в дружній угоді. Чи так це? Якщо так, скажіть певно, якщо не так, то як саме дивиться Раднарком. Це дуже важливо знати, тому що цим визначається досить багато чого, бо, як Вам відомо, ми досі продовжуємо стояти на ґрунті федерації, якщо необхідність рятування революції не змусить стати на іншу позицію Вас. І моя особиста думка: зараз треба відстояти базу для соціалістичної революції хоч би лише на відомій території, якщо це лише можливо. Тому, на мою думку, слід керуватися не стільки міркуваннями зв'язку або нейтралітету щодо України, а насамперед, інтересами дальшого розвитку соціальної революції. Повторяю, це моя особиста думка і мені самому, як працюючому тут, боляче передчувати можливість вашого формального нейтралітету, але нехай визначає не це, а інтереси загальносоціалістичної боротьби»².

М. Скрипник, інші більшовики, що входили до ЦВК Рад України, народного Секретаріату, спрямовуючи боротьбу мас проти австро-німецької навали, водночас провели роботу з підготовки II Всеукраїнського з'їзду Рад (17–19 березня 1918 року), на який винесли найживотрепетніші питання тогочасного становища республіки.

Голова уряду виступив на з'їзді з привітанням, промовами про поточний та політичний момент.

Хоч більшовики й не мали переваги на з'їзді (вони становили другу за чисельністю фракцію: на початок з'їзду лівих есерів було 414, а більшовиків — 401), спираючись на ліві елементи з інших партій (крім лівих есерів — ліві українські соціал-демократи, максималісти), вони домоглися проведення своєї лінії, своїх рішень.

Більшість делегатів Всеукраїнського з'їзду після наполегливої боротьби підтримали курс VII з'їзду РКП(б) на мирний перепочинок

і згодилися з Брестським миром. Зважаючи на умови останнього, які розривали зв'язок України з Росією, з'їзд оголосив Україну незалежною радянською республікою і заявив, що, по суті, взаємини братніх республік залишаються попередніми.

Для інформації про рішення з'їзду, а також для досягнення домовленості про форму взаємостосунків між РСФРР і Радянською Україною у зв'язку з підписанням Брестського миру і австро-німецькою окупацією України 26 березня 1918 року було ухвалено направити до Москви Надзвичайне повноважне посольство ЦВК Рад України і Народного Секретаріату³. У спеціальному мандаті значилося: «Іменем Української робітничо-селянської Республіки.

Робітничо-Селянський уряд України — Центральний Виконавчий Комітет Всеукраїнської Ради робітничих, селянських та солдатських депутатів та Народний Секретаріат Української Народної Республіки уповноважує Надзвичайне Повноважне Посольство декларувати самостійність Української Соціалістичної Федеративної Республіки перед Урядом Російської Соціалістичної Федеративної Республіки і вести переговори з Радою Народних Комісарів відносно заключення договору між обома Соціалістичними Федераціями — Російською та Українською.

Надзвичайне повноважне посольство складається з Голови Народного Секретаріату, Народного Секретаря Закордонних Справ Миколи Олексійовича Скрипника, народного Секретаря Внутрішніх Справ Юрія Михайловича Коцюбинського та Народного Секретаря Освіти і Міжнародних Справ Миколи Явтуховича Врублевського. Вищезазначені члени Надзвичайного Повноважного Посольства мають право від імені Робітничо-Селянського Уряду України складати заяви та підписувати договори, обов'язкові для держави Української»⁴.

Слова в мандаті звучать досить гучно, навіть урочисто. Та в житті все було не лише значно прозаїчніше, а й часто просто безпорадніше.

Чимало зусиль коштувало, зокрема, документально оформити той самий мандат. За умов поспішної евакуації неможливо було відразу знайти голову ВУЦВК В. Затонського, потім печатку вищого органу державної влади УСРР, з приводу чого М. Скрипник і Г. Лапчинський (тоді тимчасово виконував обов'язки головного писаря Народного Секретаріату) затіяли безрезультатне листування⁵. Комендант Таганрога, де врешті опинилося вище керівництво Радянської України, не мав можливості знайти для повноважного

посольства потяга і певний час погоджував з Народним Комісаром по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії В. Антоновим-Овсієнком питання про те, щоб причепити вагон з високими урядовцями до товарного поїзда та негласно оглянути їхній багаж, зірвав екстренний від'їзд до Москви⁶. Не мали практичного наслідку і звертання М. Скрипника, його товаришів до різних відомств у Москві з проханнями прискорити їхнєй проїзд територією РСФРР. Годинами посольство УСРР чекало на станціях okazії і врешті згоджувалось їхати, коли вагон таки чіпляли до товарних ешелонів⁷.

Звичайно, все це не додавало ентузіазму, певною мірою дратувало, однак не кидало високих посланців у відчай. Прибувши до Москви, М. Скрипник відразу ж підготував статтю «Новий стан революції на Україні», у якій зробив спробу дати більш повну і точну інформацію про події в республіці, які часто висвітлювались невірно російською пресою. У статті йшлося про розстановку сил, настрої мас, ставлення до Брестського миру, взаємини з лівими есерами, про перспективи революційної боротьби. Спеціально виділявся розділ «Мета приїзду до Москви», у якому говорилося: «Нас послав Центральний Виконавчий Комітет українських Рад і Народний Секретаріат, щоб офіційно заявити перед Радою Народних Комісарів і Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом про проголошення другим Всеукраїнським з'їздом Рад незалежності України.

Далі, ми приїхали як посольство від незалежної держави, щоб заявити, що наше ставлення до Російської Федерації буде цілком приятельським.

Ми добре розуміємо, що в даний момент Радянська влада Росії не може нам прийти на допомогу, але ми сподіваємося на свої власні сили, що зростають з кожним днем, тому що маси все більше розуміють, що їх порятунок — в закріпленні й посиленні на Україні Радянської влади»⁸.

1 квітня 1918 року Микола Олексійович виступив на засіданні ВЦВК РСФРР. Розповівши про тяжке становище в республіці, про опір мас окупантам та їхнім спільникам, глава Надзвичайного Посольства зупинився на рішеннях II Всеукраїнського з'їзду Рад: «Весь український з'їзд визнав, що нав'язаний Австро-Німеччиною Російській Федерації мирний договір формально розривав ті федеративні узи, які досі зв'язували Російську Федерацію з Україною. Ми, товариші, завжди були прихильниками об'єднання

всіх трудящих мас, всього робітничого класу, всього найбіднішого класу в єдину силу, що бореться проти єдиного ворога — світового капіталу, і ми завжди боролися проти того, щоб які-небудь шовіністичні спонуки відокремлювали Україну від усєї Радянської Федерації, але зараз цілі боротьби, що однаково стоять перед нами і перед вами, змушують нас визнати, що цей нав'язаний Німеччиною (Російській) Федерації мирний договір формально підриває федеративні узи і український революційний народ стає самостійною Радянською республікою. Звичайно, по суті об'єднання обох республік залишається попереднім. Ми впевнені, з'їзд цей заявить гучноголосо у своїй резолюції, ми впевнені, що в подальшій боротьбі трудящих мас федеративний зв'язок буде відновлений і всі радянські республіки об'єднуються в єдину світову соціалістичну республіку»⁹.

З квітня на засіданні Раднаркому члени Надзвичайного Посольства виголосили декларацію про вимушений умовами Брестського миру розрив федеративних зв'язків з Радянською Росією і проголошення України самостійною республікою. У декларації говорилося, що український народ не скориться окупації і продовжуватиме боротьбу проти австро-німецьких загарбників і внутрішньої контрреволюції, за відновлення влади Рад на Україні і братніх зв'язків з Радянською Росією. Раднарком РСФРР взяв декларацію до відома і в спеціальній резолюції (автор Г. Чичерін) висловив «своє захоплене співчуття героїчній боротьбі трудящих і експлуатованих мас України, які в даний час є одним з передових загонів всесвітньої соціальної революції»¹⁰.

Добре відомо, що міжнародні відносини, дипломатична практика завжди мали і мають не лише парадний, показний бік. За офіційним фасадом часто ховаються й чималі суперечності, проблеми, які часом набирають досить гострих форм, вимагають чималих зусиль для погодження, супроводжуються ускладненням особистісних стосунків тощо. Не обійшлося без прикростей і в даному разі.

Паралельно з гучними деклараціями дедалі виявлялись конфліктні, у чомусь навіть скандальні тенденції у відносинах між посадовими особами УСРР і РСФРР. Ішлося про те, що, евакуюючись з України, Народний Секретаріат вивозив певний обсяг цінностей, і ще до прибуття Надзвичайного Посольства до Москви — уповноважені урядом особи почали здавати цінні папери, готівку, коштовні речі до Державного банку Росії, інших установ столиці РСФРР. Однак, першого ж дня перебування в Москві

М. Скрипник, його колеги зрозуміли, що практичного доступу до надбань України вони надалі не матимуть. Виникали проблеми і щодо долі банківських кредитних білетів, випущених свого часу Центральною Радою. Адже підписаний РСФРР Брестський мир можна було витлумачити і таким чином, що використання згаданих цінних паперів у фінансових операціях РСФРР сприймалось би як опосередкована недружня акція щодо України, тобто як порушення взятих на себе Росією зобов'язань.

Тому уже 1 квітня 1918 року М. Скрипник власноручно написав три офіційних документа про необхідність припинення здачі цінностей, привезених з Катеринослава, і повернення їх, як і тих, що вже були прийняті Московською конторою держбанку, до Таганрога, в розпорядження Народного Секретаріату України¹¹. Тоді ж було покладено початок інтенсивному листуванню записками з Й. Сталіним, Г. Чичеріним, Л. Караханом (членом колегії закордонних справ РСФРР), однак московські урядові чиновники не хотіли приймати представників України, під різними приводами зволікали із розв'язанням питань, які ставила українська сторона¹².

Аргументи, які висували російські службовці, буцімто катеринославські цінності зараховуються як відшкодування виділених раніше Радянській Україні кредитів, М. Скрипник, його колеги вважали безпідставними. Тому відповідальним особам, що супроводжували цінності з України, було віддано розпорядження припинити їхню здачу в банки Москви і під охороною повернути до Таганрога¹³. А у відповідному зверненні до РНК поряд з неодмінними для такого роду документів дипломатичними атрибутами (запевненнями в повазі, приязні і т. ін.) містився і досить різкий елемент про незмінність позицій щодо повернення зданих цінностей і про те, що дане прохання не означає «нашого примирення з неприпустимим затягуванням загального повернення Народному Секретаріату всіх евакуйованих цінностей»¹⁴.

Тоді ж було підготовлено дорученням на ім'я члена посольства народного секретаря М. Врублевського «одержати від уряду Російської Федерації цінності, евакуйовані з України, повністю або частково»¹⁵.

Останній з виявлених документів щодо порушеного питання датований 6 квітня 1918 року. Це ще одне звернення до уряду Російської Федерації за підписом Голови Народного Секретаріату Української Радянської Республіки і ряду народних секретарів. В ньому сконцентровано сутність колізії, що набрала на той час

досить непривабливого вигляду: «Через наступ німецьких військ, цінності, які знаходяться у розпорядженні Народного Секретаріату Української Радянської Республіки були евакуйовані в різні відділення Державного банку (в Москву, Самару, Саратов, а також у Нижній Новгород і Воронеж). Цінності ці були евакуйовані з Києва, Полтави, Катеринослава, Харкова та інших міст України. В числі цінностей знаходяться: кредитні білети, випущені Центральною Радою, казначейські зобов'язання, місцеві торгово-промислові зобов'язання і векселя, кредитні білети і т. д. Здані вони були в Державний банк під самими різними формами: як такі, що перебувають в розпорядженні Народного Секретаріату чи Центр. Вик. Ком., чи окремих рад України, чи навіть просто як евакуйовані з відділень Держ. банку на Україні.

Через наступні переговори Ради Народних Комісарів з Центральною Радою ці цінності, що є надбанням трудящих мас України і тимчасово знаходяться на збереженні в Держ. Банку Російської Федерації, можуть стати предметом зазіхань контрреволюційної Ради; тоді як вони потрібні для справи боротьби українських трудящих мас. Зокрема, т. зв. карбованці можуть бути анульовані Центральною Радою: втратити свою цінність.

Через те просимо Раду Народних Комісарів Російської Федерації зробити загальне розпорядження про негайну видачу Народному Секретаріату Радянської Української Республіки цінностей, евакуйованих з України в Росію»¹⁶.

З відтворюваною ситуацією переплелася подія, яка, з одного боку, висвітлила справжнє ставлення тодішнього наркома у справах національностей, а згодом вищого керівника партії і держави Й. Сталіна до України, її суверенності, її повноважних представників, а з другого, чимало визначила у його майбутніх особистих стосунках з одним із найталановитіших діячів України тих років — М. Скрипником.

4 квітня 1918 року Голова ЦВК Рад України В. Затонський мав розмову по прямому проводу з Й. Сталіним¹⁷. Пізніше він намагався доводити, що розмова носила приватний характер і мала на меті просто передати М. Скрипнику, з яким, начебто, не було можливості зв'язатись, найновітнішу інформацію про події в районі Ростова — Таганрога, про настрої партійних, радянських, військових працівників, наміри активізувати спільну боротьбу щодо відсічі австро-німецьким окупантам, плани вдатись з цією метою до низки організаційно-технічних і воєнних заходів¹⁸.

Не виключено, що В. Затонський свідомо використав такий «дипломатичний хід» для зондажу однієї з найвпливовіших посадових осіб в РСФРР (якій у питаннях політики в національних регіонах беззастережно довіряв В. Ленін) щодо обраної лінії поведінки, уже здійснюваних, хоч і не санкціонованих кроків. Хотів того В. Затонський чи ні, однак він спровокував Й. Сталіна, стурбованого можливим втягуванням Дону — однієї з областей РСФРР у боротьбу проти німців як можливого приводу для зриву Брестського миру, на рішучий, категоричний осуд дій українського радянського керівництва. З притаманною йому прямолінійністю Й. Сталін грубо обізвав Голову ВУЦВК і роздратовано заявив: «Ми тут всі думаємо, що ЦВК Ук. повинен, морально зобов'язаний залишити Таганрог і Ростов. Досить грати в уряд і республіку, здається вистачить, час кинути гру. Прохаю передати копію цієї записки Надзвичайному Комітету (так в тексті, можливо — посольству — В.С.), Донському Ревкому і ЦВК Нарком Сталін»¹⁹.

Звичайно, така, можливо, за великим рахунком, у чомусь і зрозуміла реакція, висловлена у зовсім неприпустимій для діяча високого державного масштабу формі викликала природне обурення представників Української Соціалістичної Радянської Республіки. Надзвичайне Посольство терміново підготувало заяву урядові Російської Радянської Федерації. Її підписали Голова Народного Секретаріату М. Скрипник, інші народні секретарі. «Ми повинні заявити найрішучіший протест проти виступу наркома Сталіна, — говорилося у документі. — Ми повинні заявити, що ЦВК Рад України і Народний Секретаріат мають джерелами своїх дій не те чи інше ставлення того чи іншого НАРКОМА Російської Федерації, але волю трудящих мас України, яка виразилась у постанові II-го Всеукраїнського з'їзду Рад. Заяви, подібні зробленому наркомом Сталіним, спрямовані до зриву Радянської влади на Україні і не допустимі з боку представника сусідньої Республіки. Трудящі маси України ведуть свою боротьбу зі своєю буржуазною контрреволюцією незалежно від того чи іншого рішення Раднаркому Російської Федерації і зривається радянська влада на Україні зараз багнетами німецьких військ. І якщо хто-небудь наслідують назвати боротьбу української трудящої маси «грою», «яку» час припинити, то самі маси України, що ведуть боротьбу, думають інакше, і ті делегації, які звертаються до нас навіть із зайнятих германцями місцевостей України, підтверджують це, як і та боротьба, яка тепер ведеться нашими військами. Дружне ставлення, до якого зобов'язався

Рад. Нар. Комісарів Російської Федерації щодо Української Республіки вимагають недопущення заяв, які спрямовані до зриву Радянської влади на Україні і прямо сприяють ворогам українських трудящих мас»²⁰.

Далі Повноважне Представництво України спробувало довести, що його діяльність жодною мірою не може кваліфікуватись такою, що суперечить Брестській угоді і може спричинитися до конфлікту між РСФРР і Німеччиною. «Окремі групи і частини Російської Федерації, які від неї відколюються (Крим, Дон і т. д.), зараз пропонують Українській Народній Республіці (мова, звісно, про радянську УНР — В. С.) створення «Південної Радянської Федерації». Але Народний Секретаріат завжди прагнув об'єднати для боротьби з Центральною радою трудящі маси місцевостей, на які чинить замахи ця Центральна рада, але ніскільки не має намірів втягувати в свою боротьбу Російську Федерацію або її окремі частини»²¹.

Автори документа торкнулися і питання, яке навряд чи на той час мало однозначне тлумачення — про належність частини Області Війська Донського — а саме Таганрозької округи — Україні: «Відносно вимог наркома Сталіна, щоб Народний Секретаріат України залишив Таганрог, ми лише вкажемо, що Таганрог є частиною території Української Народної Республіки і лише населення цієї території може заявити, до якої Радянської Федерації воно бажає належати — до Російської чи Української»²².

Надзвичайне Повноважне Посольство висловило прохання до уряду РСФРР «зробити належне роз'яснення щодо виступу наркома Сталіна і тим відвернути можливі наслідки його виступу, які так шкідливо можуть відбитись на боротьбі трудящих мас України за соціалізм»²³.

Як було вичерпано конфлікт, достеменно не відомо. Оскільки з боку української делегації нарікань з цього приводу більше не було, очевидно, В. Леніну, як і завжди, вистачило дипломатичного і політичного хисту, щоб примусити Й. Сталіна зняти напругу.

Та навряд чи до цього моменту більше подумки не звертались і Й. Сталін, і М. Скрипник. І можна допустити, що осадок, який залишила ця історія в пам'яті обох, не раз позначався на їхніх позиціях щодо складних аспектів розв'язання різних проблем, а також і на їхніх особистих стосунках.

Доречно згадати, що в період дискусії про принципи утворення Союзу РСР Й. Сталін вдався до тієї ж лексики, якою він користувався під час вищезгаданого конфлікту. Зокрема, у листі Й. Ста-

ліна В. Леніну від 22 вересня 1922 р. автор відомого плану «автономізації» знову звертався до позиції керівництва Компартії України і зазначав: «...За чотири роки громадянської війни, коли ми через інтервенцію змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, поза своєю волею, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності у всіх сенсах і розцінюють втручання Цека РКП, як обман і лицемірство з боку Москви.

...Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігнорованими, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляються розуміти як гру, наполегливо визнаючи слова про незалежність за чисту монету (підкреслення мої — В.С.) і також наполегливо вимагаючи від нас проведення в життя літери конституції незалежних республік»²⁴.

Коментарі, як мовиться, зайві. Квітневий (1918 р.) випад Й. Сталіна був зовсім не прикрою випадковістю, а виразом свідомої позиції, якої він принципово дотримувався практично завжди.

І чи не найкраще розумів те М. Скрипник, який одним з небагатьох виступив проти сталінського курсу уконституювання СРСР, а заяви Генерального секретаря ЦК РКП(б) щодо боротьби проти проявів великодержавного і місцевого націоналізму недарма дуже образно найменував «подвійною бухгалтерією»²⁵.

Однак те все, та й багато чого іншого, що можна генетично пов'язати з відтвореними подіями, було ще попереду.

А тоді, навесні 1918 р. остаточна окупація України австро-німецькими військами створила принципово нову ситуацію, зумовила пошук лідерами більшовиків республіки шляхів організації повстанської боротьби в тилу ворога. Вирішальним чинником тут вбачалося утворення КП(б)У. Відтак партійно-радянське керівництво України, повернувшись до Таганрога, вважало мету Надзвичайного повноважного посольства досягнутою, місію вичерпаною і зайнялось розв'язанням інших нагальних проблем.

¹ Постановления и распоряжения рабоче-крестьянского правительства Украинской Народной Республики. — 1918. — № 82; Бош Е. Год борьбы. 2-е изд. — К., 1990. — С. 243–245.

² Скрипник М. О. Вибрані твори. К., 1991. — С. 93–94.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 7в. Ч. 1. — Арк. 25.

³ Там само. — Арк. 67.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 7в. Ч. 1. — Арк. 1, 1 зв.

⁵ Там само. — Арк. 2–5, 6, 7 зв.

⁶ Там само. — Арк. 26, 27.

⁷ Скрипник М. Вибрані твори. — С. 102.

⁸ Там само. — С. 97–98.

⁹ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. Т. 5. — М., 1974. — С. 356.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 7в. Ч. 1. — Арк. — Арк. 20–23.

¹¹ Там само. — Арк. 35, 36, 51, 58, 65, 65 зв., 66, 66 зв.

¹² Там само. — Арк. 20.

¹³ Там само. — Арк. 54.

¹⁴ Там само. — Арк. 55.

¹⁵ Там само. — Арк. 59.

¹⁶ Там само. — Арк. 62–63.

¹⁷ Там само. — Арк. 82–101.

¹⁸ Там само. — Арк. 64.

¹⁹ Там само. — Арк. 57.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. — Арк. 57 зв.

²² Там само.

²³ Из истории образования СССР. Документы и материалы о работе комиссии Оргбюро ЦК РКП(б) по подготовке вопроса «О взаимоотношениях РСФСР и независимых республик к Пленуму Центрального Комитета партии (6 октября 1922 г.) // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 9. — С. 199.

²⁴ Скрипник М. Статті й промови. — Т. II. — Ч. 2. — Національне питання. — Харків, 1931. — С. 12; Солдатенко В. Ф. Назв. праця. — С. 118–140.

Красівський О. Я.

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ КОНФЛІКТИ І КОМПРОМІСИ ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ

The author of the article analyzes socio-political situation in the Western part of Ukraine in the 30ies. Also the factors that caused the aggravation of the situation in the country, new aspects of the national policy of the Polish Government and the political behavior of Ukrainian political activists under the conditions of crisis are analyzed. The author views the issue in its international aspect as well.

Польсько-українські взаємовідносини мають для Східної і Центральної Європи важливе, вирішальне значення. Ця проблема впро-

довж як нашої, так і польської історії була завжди істотною, особливо у XX ст. Незважаючи на співпрацю обох народів, на численне взаємозбагачення, поляки й українці не зуміли так побудувати свої стосунки, щоб уникнути конфліктів з катастрофічними наслідками. Польсько-український конфлікт, — вважав І. Лисяк-Рудницький, — був насправді головною причиною втрати національної самостійності Україною і Польщею у двох різних епохах — у XVII–XVIII і в XX ст.¹

На польсько-українські стосунки початку 30-х років, як і всієї міжвоєнної доби, суттєво вплинула націоналістично-шовіністична течія частини польської політичної еліти, а за нею й широко загалу непольських народів і, зокрема, найчисленнішого серед них — українців. Політику Пілсудського щодо українців характеризувала, так би мовити, деяка внутрішня суперечність. З одного боку, він хотів утримати самостійну Україну, яка була би бар'єром проти Росії, а з іншого, — нищив шанси на українську самостійність Галичини. Національні демократи (ендеки) як політичні супротивники пішли ще далі від Пілсудського. Вони проповідували етнічно однорідну польську національну державу, яка повинна була асимілювати слов'янські меншості. Україні вони відмовили в праві на державність. У політичній практиці програма ендеків мала перевагу над федералістськими концепціями Пілсудського.

Реалізуючи свої цілі, польські власті провадили політику денационалізації українського населення, прагнули до прямого знищення українського етносу шляхом насильної асиміляції, про що відверто заявляли польські урядовці. Значного розмаху набрала політика соціального й економічного гноблення українського населення Західної України. Ці землі належали до найбільш занедбаних і експлуатованих територій Польщі. Щоб закріпити своє панування в регіоні, уряд колонізував Галичину польськими осадниками. До кінця 1934 р. на українській землі було створено 756 осадницьких поселень з 15 тис. господарствами, у власність яким перейшло майже 82 тис. га землі².

Асимілюючи українське населення, польський уряд обмежував вживання української мови в місцевій адміністрації, суді, школі. Незначна кількість існуючих українських шкіл зменшувалася. Якщо 1922–1923 навчального року в Східній Галичині було 2532 школи, то у 1929–1930 — лише 749. Майже 72 відсотки селянських і 93 міських дітей ходило до неукраїнських шкіл. Водночас збільшувалася кількість «утраквістичних» (двомовних) шкіл. Уведення

утраквізму було фактичним переведенням їх на польську мову, бо всі основні предмети в таких школах читали польською, українською викладали лише фізкультуру, рукоділля, релігію. На 6-мільйонне населення Західної України не було жодного вищого навчального закладу. Закрито українські кафедри у Львівському університеті, що існували з часів Австро-Угорщини. Польські власті чинили всілякі перешкоди вступові української молоді у вузи³.

Таким чином польський уряд намагався асимілювати українське населення, інтегрувати Західну Україну в складі Польщі. Така політика обурювала українців та посилювала їхню протидію, загострювала польсько-українські суперечності в краї, що вилилися влітку 1930 р. у конфронтацію. Апогеєм її стала протестаційно-саботажна кампанія та пацифікація літа-осені 1930 р. Ці події надовго підірвали довір'я між українцями і поляками та посилювали між ними ненависть.

Улітку 1930 р. в Західній Україні запалали маєтки поміщиків і осадників, почастишали терористичні акти. Першою була пожежа в середині липня у фільварку генерала Мальчевського на Львівщині. У наступні дні — у Станіславському і Тернопільському воєводствах. За даними польської поліції, до кінця липня відбулося 11 протестаційних акцій. У серпні кількість акцій досягла 54. Кульмінаційним для саботажів був вересень — 101 випадок. У жовтні їх було до 22, а в листопаді — до 8 акцій. Усього за цей період відбулася 191 саботажна акція. З них 19 — це зірвання телеграфних дротів, перерізання сигналізаційних дротів. У 172 випадках згоріли господарства польського населення⁴.

Усі ці акції переважно були направлені проти польських поміщиків і колоністів, проти соціального і національного гноблення, масової польської колонізації українських земель. Розпочалися вони згідно з розпорядженням проводу Української Військової Організації (УВО), зокрема, її керівника Є. Коновальця. Важливого значення надавали тому, щоб піднести авторитет новоствореної ОУН, розширити її вплив на селянство, молодь.

До виконання протестаційно-саботажних акцій приєдналися також прокомуністично настроєні селяни. Деякі підпали здійснили польські селяни в надії «асеккураційною премією компенсувати затрати за зниження цін на зерно, яке особливо було відчутним в час світової економічної кризи»⁵.

З перших днів після початку підпалів польська преса розпочала гостру кампанію проти всього українського — партій, кооперативів,

товариств, молоді, селян. Усі підпали польське суспільство приписувало українцям. У польській пресі, а за нею і серед польського громадянства з'являлися заклики відплати аж до повного розгрому українського життя. Збирали віча, збори, резолюції яких були спрямовані проти цілого народу, його установ, вимагали у властей застосувати репресивні заходи проти «гайдамаччини».

Ці події збігалися із зовнішньополітичними труднощами Польщі: влітку 1930 р. у Німеччині загострилась антипольська кампанія, яка вимагала ревізії умов Версальського договору, повернення Німеччині територій, що відійшли до Польщі після Першої світової війни. Польська преса, а також урядові чиновники висунули версію про безпосередню приналежність протестаційної кампанії влітку 1930 р. на Західній Україні до політики урядових кіл Німеччини. «Стверджуємо, що урядовий Берлін організовує та фінансує терористичну акцію у Східній Малопольщі (Галичині. — *О.К.*), що український рух є берлінською інтригою», — писала урядова «Газета Польська», вважаючи, що УВО є «пасивним інструментом чужих цілей»⁶.

Антиукраїнські настрої розпалював орган ендеків «Львівський кур'єр», який зробив висновок, що керманічі УВО — німці і український сепаратизм фінансує Німеччина. Публікації деяких ендецьких видань стали відверто цькувати українців, вимагаючи покарати за саботажі все населення Східної Галичини.

Польські власті в середині вересня 1930 р. почали суворі репресії на українських землях, офіційно назвавши їх «пацифікацією» — «умиротворенням». «Основним її змістом, — як говорив посол польського сейму С. Баран на засіданні сейму 26 січня 1931 р., — було знищити матеріальне існування українського народу і зломити таким чином опір українського народу асиміляторським заходам держави⁷. До проведення каральних дій було залучено 17 рот поліції загальною кількістю 1041 чол., 10 ескадронів кавалерії, а також службовців місцевих поліційних відділів. Вони поводитися в українських селах як на окупованій території, запровадивши стан облоги. Українська газета «Діло» писала: «Куди проходять відділи цієї пацифікації, там піднімається плач, стогін. В руїну повертається господарський дорібок українських селян, у звалища переходять сільські установи, такі як кооперативи і читальні. Тому не диво, що хто може спасається бігством від цієї пацифікації, криється в лісах, відрікається від хати й добра»⁸. «Пацифікатори» обшукували «неблагонадійних» громадян, вилучали в них

зброю, вибуховий матеріал, ревізували культурні й господарсько-фінансові установи. З села нікого не випускали, всі мешканці мусили перебувати у своїх домівках. Під час поліційних акцій у Західній Україні було вчинено 5195 обшуків у приватних будинках та приміщеннях українських товариств і організацій⁹.

Епогеєм «пацифікаційних» дій були побиття та арешти. За цей період заарештовано 1739 чол., 1143 з них засуджено. Серед заарештованих було студентів 220, учнів середніх шкіл — 360, селян — 510, робітників — 45, приватних урядовців — 90, учителів — 20, журналістів — 5, адвокатів — 6 та ін.¹⁰

Одним із виявів «пацифікації» був терор проти українських легальних політичних партій, зокрема, Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО), незважаючи на те, що партія з самого початку засудила саботажні акції. Під прапором боротьби з політично незалежними польськими таборами таким чином готувалися до нових виборів у сейм, запланованих на листопад 1930 р. Уряд прагнув розправитися з українською опозицією за допомогою терору й забезпечити перемогу на виборах урядової групи. Старости обіцяли війтам, що у селі не буде пацифікації, якщо українці проголосують за «Безпартійний блок співпраці з урядом» (ББ) і добровільно розпускають свої інституції.

30 жовтня заарештували голову УНДО Д. Левицького і головного секретаря Л. Макарушку, 1 листопада — цілу президію УНДО, в тому числі чотирьох заступників голови. Разом у в'язниці перебували 21 колишній депутат сейму і три — сенату. Польські власті опечатали канцелярію ЦК УНДО, закрили три українські гімназії — у Тернополі, Рогатині й Дрогобичі, — учнів яких звинувачували в саботажних акціях. Такими силовими методами уряд намагався вплинути на результати виборів. Він дотримувався тези, сказаної в заяві міністра внутрішніх справ Б. Перацького, що «не хоче і не буде рахуватися з українцями як нацією, а тільки запевнити їм як громадянам держави безпеку життя і майна при умові їх лояльності до польської держави». Однак цими репресіями уряд Польщі не домігся свого: на виборах від УНДО, зокрема, було обрано 17 послів до сейму, 3 — до сенату¹¹. Отже, українці таки мали представництво у парламенті.

Принцип колективної відповідальності був наслідком того, чого домагалися шовіністичні кола польського суспільства. Уряд не займався розшуком і покаранням винних, а вістря відплати повернув проти всього українського народу. Пацифікацію часто

чинили в селах, де не було саботажів і населення само охороняло господарства від підпалів. Така політика уряду, звичайно ж, не потребувала допомоги найбільш впливової і чисельної партії — УНДО — щодо вирішення конфлікту. Однак лідери партії намагалися довести польській громадськості, що організоване українське суспільство не бере участі у саботажах, лише невеликий відсоток пожеж могла вчинити УВО, а решту — це провокації, що мали на меті підставити українську людину. Таку позицію виклала львівському воеводі делегація УНДО в складі М. Галущинського, віце-маршалка сейму, і колишнього депутата В. Целевича. На аудієнції партія заявила про своє негативне ставлення до підпалів, йшлося також про те, щоб дати змогу польському суспільству зрозуміти, що ці події не є революційними, а «пацифікаторські» дії польських властей можуть заподіяти шкоду українському народові.

В українському щоденнику, що перебував під впливом УНДО, — газеті «Діло», в органі партії «Новий час» та інших часописах почалась кампанія проти підпалів. У вересні в «Ділі» було опубліковано статтю «Пацифікація і реванжі», в якій засуджено саботажі як «невідповідальні виступи анархічних одиниць», «спонукувані фальшивим патріотизмом», далеким від справжньої революційної боротьби. Газета писала, що до саботажів причетні «злібні і свідомі провокатори», які своїми діями бажають «обтяжити український рахунок», а також ті, які «шукають реванжу на українському приватному й національно-громадському добрі». Зазначено, що саботажно-протестаційна кампанія шкідлива для «української організованої політичної, культурної й економічної діяльності», а серед учасників підпалів «відсоток українського національно свідомого елемента є мінімальним»¹². Таким чином УНДО намагалася відвернути звинувачення польських властей у причетності національно-демократичного табору до подій у краї, захистити українське населення від погромів.

Такий же приблизно був зміст спільного комюніке ЦК УНДО, Головної управи Української соціалістично-радикальної партії і ЦК Української соціал-демократичної партії, прийнятого в кінці вересня. У ньому партії протестували проти «збірної відповідальності за вчинки, виконувані таємними конспіративними організаціями чи особами», яка лягала на «невинне і безборонне сільське і міське населення», проти «нагінки польської преси і ріжних польських організацій на все українське населення». Ундівці, радикали і соціалісти, засуджуючи підпали, відмежовували від

себе й репрезентованого ними громадянства колективну відповідальність за саботажні акції. Однак пацифікація тривала.

У час, коли українсько-польська напруженість дійшла апогею, почулися перші заклики до порозуміння. Полагодити конфлікт спробував глава греко-католицької церкви митрополит А. Шептицький, який 1 жовтня поїхав до Варшави, де мав намір потрапити на аудієнцію до Пілсудського. Однак у розпалі пацифікації на заходи митрополита у Варшаві не зважали. Ні до Пілсудського, ні до президента Мосціцького його не допустили, а протести перед заступником прем'єр-міністра Ю. Беком і міністром внутрішніх справ Славой-Складовським не дали результатів. Польський уряд не вважав за потрібне використати авторитет митрополита в українському суспільстві, щоб зняти напруженість у стосунках між українськими громадянами та польською державою. «Тут виявилася яскрава сліпота польської національної політики, чи просто політична неграмотність її державних керівників», — писав кореспондент газети «Діло» у Варшаві, член ЦК УНДО І. Кедрин¹³. Закінчилась пацифікація у листопаді 1930 р., завдавши значної шкоди українському народові.

Напруження літа-осені 1930 р. у польсько-українських стосунках стало поштовхом до пошуків компромісних рішень виходу з кризової ситуації. Такі міркування в середовищі українських політиків започаткувало помірковане угруповання в УНДО. Ще під час «пацифікації» представник Української парламентної репрезентації (УПР), більшість якої була членами УНДО, М. Галуцинський пробував домогтися зміни польської національної політики щодо українців через одного з найвпливовіших людей режиму, голови урядового ББ В. Славеком, на що останній зажадав зміни «засадничої протипольської політики». Тоді-то у вузькому колі УНДО було вирішено змінити політику партії. І. Кедрин, який заступав ув'язненого редактора «Діла» В. Мудрого, опублікував у газеті цикл статей, присвячених діяльності нової УПР. Критикуючи політику українських депутатів у попередніх польських сеймах як «простолінійну», що полягала в опозиції до польської державності, І. Кедрин пропонував реально підійти до існуючих політичних відносин, тобто змінити курс і стати на шлях співробітництва з державою. «Українське населення в Польщі... дає польській державі те, що їх громадянам належить, — писав автор. — Зі свого боку домагається того, що йому належить від держави. УПР боронить претензії та бореться за їх реалізацію такими

способами, які в даному моменті можливі»¹⁴. Статті Кедрина викликали негативну реакцію як у краї, так і серед більшості членів партії. Проте В. Мудрий, повернувшись у редакцію, не виступив з критикою, а схарактеризував їх як особисті погляди автора.

На засіданні ЦК УНДО у січні 1931 р. критикували позицію І. Кедрина як члена ЦК УНДО, звучали вимоги притягнути його до партійної відповідальності. Однак у прийнятих резолюціях про це не згадано. У ЦК взяла верх позиція Кедрина та його прибічників. І вже на засіданні ЦК УНДО на початку лютого 1931 р. «дискримінаційну» заяву В. Мудрого більшість присутніх засуджувала і «похвалила відомі статті Кедрина в «Ділі». В УНДО зміцнилась поміркована група, яка бажала йти на діло з урядом.

На початку 1931 р. представники цієї групи — члени УНДО і УПР М. Галущинський та О. Луцький — звернулися до маршала сейму К. Світальського з проханням звільнити українських послів, які ще були ув'язнені, зокрема Д. Левицького, відшкодувати збитки, завдані «пацифікацією». У відповідь було запропоновано провести між УПР і президією клубу ББ дискусію про стан польсько-українських відносин. У тій ситуації УПР попросила рекомендацій в управі УНДО. 24 лютого відбулось розширене засідання Екзекутиви УНДО і президії УПР, яке уповноважило УПР вести переговори.

29 лютого у Варшаві відбулась таємна зустріч між делегатами УПР В. Загайкевичем, М. Галущинським, О. Луцьким та президією ББ Я. Єнджиевичем і Т. Голувком. Українські послы вимагали звільнення політв'язнів, відкриття українських гімназій, надання допомоги українській кооперативам. Водночас представники ББ заявили, що умовою зміни і політиці уряду може стати заява українських депутатів у сеймі «про перехід з формальної лояльності до активної співпраці над розбудовон величини й сили польської держави, а також відкликання скарги з Ліги націй, яку УПР подала у січні 1931 р. у зв'язку з «пацифікацією». Тільки у такому випадку клуб ББ зобов'язується клопотатися перед урядом про задоволення вимог українських послів. Тоді, коли з українського боку йшлося про вимоги, що задовольнили б «найпекучіші потреби біжучого українського життя», то з польського боку це були питання принципові — зміна «дотеперішньої української політики», після чого уряд піде на співробітництво і доможеться, щоб польське населення у Східній Галичині «ввійшло на шлях співпраці, рівності і згоди» з українським¹⁵.

Представники ББ не вважали українських парламентаріїв рівноправними партнерами, нав'язуючи принизливі умови. Українська сторона заявила, що домагається «зміни дотеперішньої політики уряду в українських справах», однак зараз ставить питання про головні заходи з боку уряду. Делегація УПР виходила з того, що легальні українські політичні партії і без проголошення в сеймі заяви про лояльність до держави виконують свій громадянський обов'язок і тому, згідно з міжнародними зобов'язаннями Польщі, мають підставу вимагати від уряду деяких прав. Переговори було перервано.

Аналіз політичної обстановки в Західній Україні напередодні польсько-українських переговорів свідчить, що жодна сторона не була зацікавлена в послідовному їхньому проведенні і завершенні. Керівництво ББ, не вірячи у «щирість українців у переговорах», найголовнішою метою мало відкликання української скарги з Ліги націй, заплативши за це невеликими поступками. З українського боку майже всі політичні течії осудили угодовські дії керівництва УНДО. Гостро виступили проти ведення переговорів провід ОУН, радикали, а також члени УНДО. Перебіг розгляду справи в Лізі націй посилював віру українських політиків у позитивне розв'язання справи на міжнародному рівні. Така позиція української сторони була вигідна польським шовіністичним елементам, які противилися будь-яким поступкам для українців. Польський уряд не був готовий до розв'язання складного українського питання, і це було однією із найгостріших проблем тодішньої Польщі.

¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 83–83.

² Bohm T. Osadnictwo wojskowe na Kresach Wschodnich w II Rzeczypospolitej//Dzieje najnowsze. — 1992. — № 1–2. — S. 5.

³ Верига В. Визвольні змагання в Україні в 1914–1923. — Т. 1. — С. 489.

⁴ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), Ф. 121. — Оп. 3. — Спр. 601. — Арк. 10.

⁵ Андрієвський А. Обставини 30-х років. Провід Українських Націоналістів// Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 655.

⁶ Gazeta Polska. — 1930. — 29 lipca.

⁷ Діло. — 1931. — 7 лютого.

⁸ Діло. — 1931. 11 січня.

⁹ ДАЛО. — Ф. 121. — Оп. 3. — Спр. 600. — Арк. 15–17.

¹⁰ ДАЛО. — Ф. 121. — Оп. 3. — Спр. 630. — Арк. 11.

¹¹ Діло. — 1931. — 23 серпня.

¹² Діло. — 1930. — 25 вересня.

¹³ Діло. — 1930. — 7 жовтня.

¹⁴ Діло. — 1930. — 21 листопада.

¹⁵ Швагуляк М. Пацифікація. Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. І українська суспільність. — Львів, 1993. — 26–30.

Яремчук В. Д.

РЕГІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ РОЗКОЛУ В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перша світова війна (1914–1918 рр.) стала однією з переломних подій світової історії. Особливо болісного удару завдала війна по тих народах, які опинилися в зоні зіткнення геостратегічних інтересів і армій воюючих коаліцій — Антанти та Четвірного союзу. Серед них були й українці, приречені на те, щоб не з власної волі потрапити у вир кривавого протистояння. Світова війна в Європі набула рис гострого етнічного конфлікту. Її активні учасники намагалися приєднати до своїх територій землі, що перебували на порубіжжі. Недержавні ж народи (чехи, словаки, поляки, південні слов'яни, українці та інші) прагнули використати військовий конфлікт для створення власної державності. Зрозуміло, що успішна реалізація їхніх намірів великою мірою залежала від сприятливого збігу обставин як внутрішнього характеру — державотворчих потенцій політичних націй, — так і зовнішнього, пов'язаного з перемогою певного військового блоку.

Перетворення українських земель на епіцентр континентального військового конфлікту висунуло перед українськими політичними силами завдання консолідації національного табору. Значно ускладнювало цей процес те, що український народ, його землі входили до складу двох найбільших європейських імперій з їхніми різними політичними режимами. Згадані реалії вносили суттєві корективи як у методи відстоювання національних інтересів, так і постановку завдань національно-визвольної боротьби, бачення її перспектив (місцева національно-територіальна автономія, обмежений державний суверенітет у складі федерації, повний державний суверенітет).

На початковому етапі війни в українському середовищі підросійської України пошуки найбільш ефективної національної орієнтації призвели до розколу національного табору, в тому

числі й організацій соціал-демократів. Причина цього полягала у збігу ряду обставин, головним чином вилучення українського політичного руху з легітимного поля політичної системи Росії, репресивної політики, що значно утруднювало процес самоорганізації національних громадсько-політичних сил.

Провідні позиції серед української громади, її громадсько-політичного проводу займав оборонський напрям. Він уособлювався з ТУП, яке наприкінці липня 1914 р. подібно до інших народів на сторінках московського журналу «Украинская жизнь» виступило з маніфестом «Війна і українці» з висловлюванням підтримки царському уряду і закликом до українців виконати свій громадянський обов'язок. Разом з тим містилися сподівання, що лояльні українці мають право розраховувати на надання їм після війни «відповідних прав»¹. Окрім позиції ТУП, в заяві проглядалася і тактика українських соціал-демократів, спрямована на спільні дії з іншими революційними силами Росії². Втім, складалось враження, що висловлені прояви лояльності українців не були помічені владою.

Відверто антиросійських позицій дотримувалася українська політична еміграція на теренах Австро-Угорщини, яка пов'язувала вирішення українського питання з військовою поразкою Росії. Цей напрям прагнув досягти мети шляхом узгодження інтересів головних військових супротивників Росії з Українською державністю, її місцем в майбутній геостратегічній європейській архітектоніці. 4 серпня 1914 р. у Львові було утворено Союз визволення України (СВУ), який сформувався з представників переважно лівих політичних партій, вихідців з УСД «Спілки» та УСДРП, українських есерів, а також активістів інших політичних об'єднань (Д. Донцов — перший голова СВУ, В. Дорошенко, А. Жук, А. Залізник, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський та ін).

СВУ головну політичну мету вбачала у створенні самостійної монархічної Української держави над Дніпром, побудованої на демократичних засадах під протекторатом Німеччини та Австро-Угорщини. Цього передбачалося досягнути єдиним шляхом — військової поразки Росії, що і було відображено у його відозвах «До українського народу в Росії» та «До громадської думки Європи»³. Лідери Союзу прагнули отримати від Центральних держав офіційних гарантій у створенні Української держави, однак цього не сталося, що свідчило про відповідне ставлення до прагнень українців. Надалі, розраховуючи на сепаратну угоду з Росією та

розігрування «польської карти», офіційні Берлін та Відень публічно відмежувалися від СВУ. І хоча у 1917 р. з проголошенням УНР СВУ рішуче змінює тактику, визнаючи існуючу війну як загарбницьку та імперіалістичну, закликаючи до негайного встановлення миру, історія закарбувала цю організацію саме як проавстрійську та пронімецьку з досить суперечливою позицією.

Третій напрям, якого дотримувалися переважно представники соціалістичних течій, за висловом В. Винниченка був не російським й не німецьким, а українським — «орієнтація на себе, на свої сили, на рятунок своїми власними зусиллями, зусиллями своїх працюючих мас»⁴. До цієї групи входила значна частина українських соціал-демократів на чолі з В. Винниченком, закордонний осередок УСДРП, який гуртувався навколо журналу «Боротьба» (Женева), віддаючи перевагу примату захисту інтересів української нації, а не імперських амбіцій. Вони обстоювали гасла «Геть війну!», «Хай живе автономія України!». Ці дії знайшли адекватну оцінку також з боку департаменту поліції Росії, який характеризував тактику українських соціал-демократів стосовно до війни як цілком вільну від «оборонства» і взагалі всіляких зобов'язань щодо Російської імперії⁵. Подібну позицію «українського інтересу» займали прибічники В. Липинського (консервативно-монархічне спрямування) та М. Міхновського. Однак цей організаційно розפורшений табір не мав значимих впливів у суспільстві.

Що ж до УСДРП, то на її тактиці суттєво позначилися процеси, які відбувалися з початком війни в середовищі міжнародного соціалістичного руху — II Інтернаціоналу. Як відомо УСДРП цілковито підтримала антимілітаристські ухвали Штутгартського (1907 р.), Копенгагенського (1910 р.) та Базельського (1912 р.) конгресів Соцінтерну. Зокрема, партія підтримала резолюцію Штутгартського конгресу, який в резолюції висловився за об'єднання зусиль соціалістів всіх країн, щоб завадити війні усіма засобами, а у разі її вибуху домагатися найскорішого її завершення і використання, викликаної війною економічної та політичної кризи для активізації визвольного руху в напрямі ліквідації капіталістичного ладу. На Базельському конгресі II Інтернаціоналу представники українських партій з Наддніпрянщини та Наддністріанщини — УСДРП та УСДП — виголосили спільну антивоєнну відозву, в якій засудили можливість вибуху світової війни, яка могла стати фатальною для України⁶. Спільна відозва української соціал-демократії Росії та Австрії була взята до відома Базельським

конгресом, а її основні тези увійшли до «Маніфесту Інтернаціоналу у справі війни»⁷.

Водночас передвоєнні роки засвідчили початок розмежування орієнтації української соціал-демократії Росії та Австрії, коли галицька УСДП дедалі відвертіше визначала свій політичний вектор, спрямований проти «відвічного ворога» — російського царату⁸. Початок I світової війни та перехід провідних європейських соціалістичних сил на позиції «соціал-патріотизму» (участь в урядах, голосування в парламентах за надання воєнних кредитів), що на практиці призвело до заперечення всіх попередніх антимилітаристських резолюцій й розвалу II Інтернаціоналу, викликало лише додаткові труднощі у діяльності УСДРП.

Вибух світового воєнного конфлікту викликав велике піднесення серед української громади Західної України. Спираючись на попередні здобутки спільних дій, значною мірою зумовлених гострим польсько-українським політичним суперництвом, зокрема, під час виборчих кампаній до Віденського парламенту, Галицького сейму, університетського питання та ін., українські політичні сили спромоглися створити єдиний представницький національний орган (за винятком москвофілів) із загальною платформою. 1 серпня 1914 р. з представників галицьких політичних партій — провідної УНДП, УРП, а також УСДП — у Львові утворюється Головна українська рада (ГУР), яка в своєму Маніфесті закликала українців боротися на боці конституційної Австрії проти самодержавної Росії. Поразка останньої кваліфікувалася як врятування українського національного життя в Австро-Угорщині та час народження на руїнах Російської імперії вільної України⁹. З подібним маніфестом «До українського народу Буковини» виступив депутатський корпус Буковини, який висловився за відродження в оновленій Австрії Галицько-Волинської держави, до складу якої мали увійти, окрім Галичини з Буковиною, ще й Волинь та Поділля.

Відверто оборонські позиції щодо Австрії займали й українські соціал-демократи Галичини та Буковини. Ця тактика була обґрунтована у багатьох документах партій, в тому числі відомим політичним діячем М. Ганкевичем у статті «Соціалістичний інтернаціонал і війна» (Софія, 1915). Спираючись на теоретичні засади марксизму, він доводив, що гасло «захисту вітчизни» було цілком виправданим за умов, коли якомусь народу, в даному випадку українцям, загрожувала небезпека чергового поневолення.

Через це боротьба за визволення з-під чужоземного ярма, за свою свободу і незалежність не суперечила ідеям соціалізму¹⁰. Не дивлячись на існуючі подвійні стандарти Дунайської імперії та тривалу окупацію краю, українським політичним силам Австрії, УСДП вдалося розгорнути плідну діяльність, спрямовану на організацію національних сил.

Зовсім в інакшому руслі проходили події в Наддніпрянській Україні. Внаслідок репресивної політики самодержавства свою активність українські соціал-демократи могли проявляти лише спорадично через розрізнені організації шляхом видання відозв та листівок, співпраці в редакціях демократичних ЗМІ, добровільних організаціях, студентському середовищі. Можливість для розгортання своєї діяльності вони отримали виключно за кордоном.

Щодо вже згаданого СВУ, то він, виходячи із задекларованої антиросійської позиції, окрім підтримки з боку урядів Австро-Угорщини та Німеччини, починаючи з серпня 1914 р., плідно співпрацював з ГУР. До її наступниці — Загальної Української Ради (1915 р.), яка об'єднала політичне представництво українців з Галичини та Буковини, СВУ увійшло як легітимний представник від Наддніпрянської України. СВУ налагодив тісну співпрацю з близькими йому за ідейним спрямуванням соціал-демократичними партіями, в першу чергу з УСДП¹¹. На міжнародній арені СВУ отримала визнання й підтримку з боку соціал-демократів Центральних держав. Так, за сприяння австрійських соціал-демократів Союз видавав у Відні «Вісник СВУ», частина тиражу якого переправлялась в Наддніпрянську Україну. З допомогою німецького соціал-демократа О. Гельфанда (більше відомого як Парвус) 1915 року в Константинополі з кола активістів СВУ — частини членів УСД «Спілки» та УСДРП, які отримали право вести поза рамками Союзу окремішню соціал-демократичну діяльність, — була сформована група УСДРП, відома як «Українська соціал-демократія Росії». В своїй програмі нова організація висловила підтримку базовим цінностям соціал-демократії, руйнуванню капіталістичного ладу¹². На сторінках свого органу «Робітничий прапор» (Софія) нове політичне угруповання, зокрема у статті М. Меленевського «Війна і завдання українського робітництва» закликала до єдності європейських революційних сил, соціал-демократії у боротьбі проти імперіалістичної війни, повалення капіталістичного ладу й утворення поміж «вільного об'єднання» народів Європи самостійної України¹³.

Намагання ж СВУ налагодити співпрацю з громадсько-політичними силами Наддніпрянщини не отримали розвитку. На перепоні цього були дії російських силових відомств, а також і те, що серед українського загалу, політичних партій ставлення до СВУ через його відчутну австрійсько-німецьку орієнтацію межувало від прохолодного до ворожого. Зокрема, на сторінках «Украинской жизни», редагованого С. Петлюрою, дії СВУ розцінювалися як «нерозважливий крок» політичної групи, що втратила орієнтацію¹⁴. Хоча ще наприкінці XIX ст., як наголошував відомий діяч О. Барвінський, в середовищі наддніпрянських громадівців, виходячи з помітних успіхів української громади в Австрії, й існували певні неоформлені проавстрійські настрої¹⁵, надалі вони, не зважаючи на запевняння Д. Донцова¹⁶, не отримали значного поширення. Причина цього полягала, як у глибинному менталітеті української громади Наддніпрянщини, традиційного слов'янсько-німецького цивілізаційного протистояння, так і позицією українських соціалістичних партій, спрямованої на спільну боротьбу з загальноволинським рухом і вирішення українського питання в рамках оновленої Росії.

Не зважаючи на близькі гасла (поразки Росії), які обстоювала РСДРП, виявилися безрезультатними намагання СВУ отримати підтримку з боку російської соціал-демократії. Так, наприкінці 1914 р. один з діячів СВУ, лідерів УСД «Спілки» М. Меленевський (Басок) в листуванні з Леніним висловив пропозицію про співпрацю на платформі військової поразки Росії з допомогою Центрального блоку. Однак Ленін, не бажаючи мати нічного спільного з організацією, що розцінювалася як осередок буржуазного націоналізму, вела до зближення «з буржуазією і урядом «своєї» нації», висловився рішуче проти¹⁷.

Принципово ворожу щодо СВУ позицію зайняли українські політичні емігранти з Наддніпрянщини в Швейцарії і серед них член ЦК УСДРП Л. Юркевич (Рибалка). З 1915 р. він разом з лівим крилом УСДРП почав видавати у Женеві журнал «Боротьба» (всього вийшло 7 номерів), метою якого стала боротьба як проти «русофілів» (з «Украинской жизни»), так і проти прихильників австро-німецької орієнтації. На глибоке переконання ідеологів цієї групи, військова зміна кордонів на схід чи захід могла пов'язуватися лише з новим закабаленням українського народу. Тому вже у № 1 журналу висувалася вимога довести українському пролетаріатові, що сучасна війна не тільки не скасовує попередніх

політичних завдань, а навпаки, змушує напружити сили і з подвійною енергією і боротися з царськими порядками за політичну волю, за Вільну Україну¹⁸.

Критика СВУ з боку Л. Юркевича викликала взаємні звинувачення й заглиблення в тонкощі ідеологічних дискусій. Зокрема М. Меленевський у своїй заяві відстоював наступну конструкцію: виступати проти царизму як політичного режиму, а не проти Росії як держави (стосовно до України та інших народів агресора) і не бажати її погрому — це значить йти проти інтересів демократії і революції. За цих обставин і надалі обстоювати гасла української політичної автономії, без відокремлення від Росії, було нерозумною тактикою, яка служить справі російської реакції¹⁹.

В цій тривалій дискусії між СВУ та женевською «Боротьбою» на стороні першої виступала УСДП, яка стверджувала, що за умов війни діяльність СВУ не суперечила інтересам українського народу²⁰. Згадані суперечки мали продовження і в Наддніпрянщині. Зокрема, з боку Інформаційного Бюро Київського Студентства, в якому відчувалися есерівські впливи, було засуджено виступи «Боротьби», що буцімто підривали як позиції СВУ, так і єдність українських революційних сил, йшли всупереч національній ідеї²¹. СВУ тривалий час (до кінця 1916 р.) знаходила підтримку наддніпрянської «Юнацької Спілки».

Водночас принципова позиція женевської групи УСДРП стосовно до СВУ, критика соціал-патріотизму європейської соціал-демократії не призвела до покращення порушених перед війною гострих суперечностей з російськими соціал-демократами. Не зважаючи на те, що з боку газети «Соціал-Демократ» на початку 1915 р. (з приводу опублікування статті В. Левинського «Україна і війна») була дана позитивна оцінка журналу «Боротьба», в т. ч. його принципового розмежування з СВУ, загалом, це не змінило ставлення РСДРП (б) до українського соціал-демократичного руху як «буржуазно-націоналістичного». Більше того, більшовицька фракція РСДРП і надалі пригадувала попередні «гріхи» української соціал-демократії, пов'язані з дискусією на сторінках її журналу «Дзвону», які мали глибокий осуд (ідея «культурно-національної автономії», «роздроблення пролетаріату по національних куріях», співвідношення національного та інтернаціонального)²².

Загалом в роки I світової війни як головні суб'єкти військового протистояння, так і сили, пов'язані з соціалістично-революційним табором, що протистояли війні, продовжували відверто ігнорувати

українську проблематику, що не сприяло й консолідації українського національно-визвольного руху, налагодженню спільних дій українських партій. Про це свідчать, зокрема, міжнародні конференції соціалістичних партій, які відбулися під час війни — Лондонська (1915 р.), де на порядку денному обговорювалося питання «права націй», більш відомі — Ціммервальдська (1915 р.) та Кінтальська (1916 р.) конференції, головним прагненням яких було об'єднання соціалістичних сил, відродження II Інтернаціоналу, активізація боротьби за припинення війни. Не зважаючи на відповідну артикуляцію, зокрема, з боку УСДРП, яка підготувала делегатів кінтальської конференції французькою мовою доповідь у вигляді брошури «Україна і війна», українська проблема, що стосувалася долі найбільшого в Європі недержавного українського народу, на згаданому соціалістичному форумі, хоча там були присутні російські соціал-демократи, так і не пролунала. Про ставлення до УСДРП з боку більшовицького крила РСДРП свідчило й те, що О. Коллонтай оцінювала вищезгадану брошуру «Україна і війна», видану під псевдонімом Л. Рибалки (тобто Л. Юркевича), як «ганебно-шовіністичну», а Ленін зізнався, що «брошури Рибалки не читав: ніколи»²³.

Ігнорування вимог української суспільності Галичини та Буковини щодо вирішення національного питання, реальна перспектива поглинання українських земель Польщею не лише сприяло їх радикалізації та поступового переходу до опозиційного по відношенню до Відня табору, але й більш рішучих кроків до налагодження тісних зносин з Наддніпрянською Україною, її політичними партіями. Навесні 1917 р. український політичний провід (УПРепрезентація, СВУ) налагоджує зв'язки з Центральною Радою через її Інформаційне бюро в Стокгольмі²⁴.

Великі сподівання українські політичні сили, зокрема українські соціал-демократи Східної і Західної України, пов'язували з міжнародним соціалістичним рухом, зокрема, підготовкою до Стокгольмської конференції соціалістичних партій воюючих та нейтральних країн, проведення якої планувалося влітку 1917 р. Цю конференцію УСДРП (В. Винниченко) розглядала як місток до спільних дій і засіб втілення ідеалу міжнародного соціалізму²⁵.

Серед прибулих на конференцію делегатів були й представники від соціал-демократії Галичини, які спромоглися розгорнути жваву діяльність. Один з них, С. Вітик звернувся до УСДРП з пропозицією представляти її інтереси на конференції²⁶. Офіційний пред-

ставник УСДП В. Темницький поширював серед прибулих делегатів брошуру А. Чернецького «Проти національного поневолення — за самостійність і незалежність України» (німецькою мовою), видану 1916 року у Відні²⁷ в якій світову громадськість інформували про українську справу в Австро-Угорщині. У викладеному В. Темницьким меморандумі (липень 1917 р.) вказувалося, що повним й ефективним вирішенням національного питання, а разом з тим і впорядкуванням політичних, національних та господарських проблем Східної Європи є створення самостійної Української держави, куди мають увійти всі землі, заселені українцями²⁸. Однак, як відомо, країни Антанти згадані дії соціалістичних партій сприйняли як спробу перехопити ініціативу у мирному врегулюванні Європи, заборонивши своїм громадянам брати участь у конференції, через що вона не відбулася. Більшовицька РСДРП, яка в цей час сприяла наростанню революційної кризи в Росії, посиляючись на розбіжності з соціал-шовіністами, також відмовилася від участі в конференції.

Таким чином, не отримавши розуміння й натяку на підтримку ні з боку власних держав, ні з боку міжнародної соціал-демократії, а в наступному і з боку Антанти («14 пунктів» В. Вільсона), українські політичні сили були вимушені і надалі боротися за своє національне визволення і соціальний прогрес самотужки.

¹ Див.: Новітня історія України (1900–2000) / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. — К., 2000. — С. 129.

² Див.: Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. — К., 1993. — С. 93.

³ Див.: До українського народу в Росії // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упорядн.: І. О. Кресіна (керівник) та ін.; За ред. В.Ф.Панібудьласки. — К., 1997. — Ч. 1. — С. 372–373; До громадської думки Європи // Там само. — С. 374–375.

⁴ Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. — грудень 1919 р.]). — Ч. I. — Репринтне відтворення вид. 1920 року. — К., 1990. — С. 41.

⁵ Государственный архив Российской Федерации, г. Москва. — Ф. 102. — Оп. 253. — Спр. 24. — Арк. 14 зв.

⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 2459. — Арк. 49–50.

⁷ Вперед (Львів) — 1913. — № 1. — С. 1.

⁸ Там само.

⁹ Див.: Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914 рр. На підставі споминів та документів. — Ч. II. — Львів, 1927. — С. 720–722.

- ¹⁰ Див.: Ганкевич М. Соціалістичний Інтернаціонал і війна. — Софія, 1915. — С. 7.
- ¹¹ Див.: Чернецький А. Спомини з мого життя. — К., 2001. — С. 46–47.
- ¹² Див.: Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. — К.: Консалтінг, Фенікс, 1993. — С. 108–111.
- ¹³ Робітничий прапор (Софія). — 1915. — № 1. — С. 5–6.
- ¹⁴ Украинская жизнь. — 1914. — № 11–12. — С. 9–11.
- ¹⁵ Див.: Барвінський О. Спомини з мого життя. Частина перша та друга. — Нью-Йорк — Київ, 2004. — С. 394.
- ¹⁶ Див.: Донцов Д. Історія розвитку Української державної ідеї. — К., 1917. — С. 31.
- ¹⁷ Ленін В. І. Баскові // Ленін В.І. ПЗТ — Т. 49. — С. 47.
- ¹⁸ Боротьба (Женева). — 1915. — № 1. — С. 1.
- ¹⁹ Див. за: Гунчак Т. Названа праця. — С. 76)
- ²⁰ Див.: Жерноклеєв О.С. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899–1918). — 2-е вид., доп. — К.: Основні цінності, 2000. — С. 126–127.
- ²¹ ЦДІАУ. — Ф. 274. — Оп. 4. — Спр. 548. — Арк. 113–113 зв.
- ²² Ленін В. І. Примітка «Від редакції» до статті «Україна і війна» // Ленін В. І. ПЗТ. — Т. 26. — С. 121.
- ²³ Див.: Ленін В. І., О. М. Коллонтай // Ленін ПЗТ. — Т. 49. — С. 227, 509.
- ²⁴ Див.: Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу Світової війни 1914–1918 /з ілюстраціями на підставі споминів і документів. — Ч. III. — Львів, 1930. — С. 583.
- ²⁵ Робітнича газета (Київ). — 1917. — 7 квітня. — С. 2.
- ²⁶ Робітнича газета (Київ). — 1917. — 16 травня. — С. 2.
- ²⁷ Див.: Чернецький А. Названа праця. — С. 46.
- ²⁸ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу Світової війни 1914–1918 /з ілюстраціями на підставі споминів і документів. — Ч. III. — С. 640.

Собачко О. М.

ПРОБЛЕМА СВОБОДИ ТВОРЧОСТІ В ЛІТЕРАТУРНІЙ ДИСКУСІЇ 1925–1926 РР.

In this article it is written about a crisis in Ukrainian literature, which became the reason of literary discussion in 1925–1926. This discussion overcame literary, public and political problems. Ideas of M. Khvylyovyi and his colleagues conflicted with principles of Marxism and projects of Bolsheviks.

У середині 20-х років у мистецькому середовищі сформувалася громадська думка про наростання кризових явищ в українській літературі. Вважалося, що саме ця криза і стала причиною літературної дискусії 1925–1926 рр. Самі літератори трактували їх по-різному.

О. Дорошкевич, наприклад, пояснював кризу занепадом об'єднання «Плуг». Ця літературна організація, писав він, переживала ідейну кризу, яка призвела до творчої кризи тому, що організація орієнтувалася на селянські маси з їхнім низьким культурним рівнем¹. Як бачимо, частина літераторів усвідомлювала негативний вплив орієнтації мистецтва у цілому на низький рівень сприйняття масами художньої творчості.

Самі плужани вважали, що існувала перш за все організаційна криза. Вони були переконані в тому, що повноцінний літературний процес можливий лише в рамках єдиної марксистської організації. Тому С. Пилипенко і його прибічники закликали об'єднатися навколо платформи «Жовтня»². Вони взагалі не допускали можливості існування художньої творчості як індивідуалістичної.

Масовісти головне місце в літературному процесі відводили організаційній формі і фактично не надавали жодного значення мистецькому таланту. О. Досвітній писав, що на думку масовістів, «бути письменником за сучасних умов — це означає пройти кандидатський чи студентський стаж, одержати квиток тої чи іншої організації. За таких умов пишним цвітом розквітло графоманство та невігластво»³. З ним погоджувався і М. Яловий.

У цілому М. Хвильовий, О. Досвітній, М. Зеров, М. Яловий під кризою в літературі розуміли саме потік низькопробних писань, що захлеснув видавництва і редакції журналів.

Таким чином, існувало два трактування літературної кризи. «Олімпійці» вважали, що криза — це надзвичайна утилізація мистецтва, «масовісти» навпаки — відхід від життя, «інтелігентський запічок» і трактували його як виклик пролетарській літературі. В останньому випадку проглядав політичний підтекст мистецької орієнтації масовістів.

З іншого боку, можна говорити про кризу в ідеології більшовизму, а точніше, її трансформацію в державно-панівну думку тоталітарного суспільства. Більшовизм зразка 1917 р. на середину 20-х років дуже змінився. Успішний розвиток непу — приватних господарств, торгівлі, мануфактури, поява власників підприємств

і торгових закладів, тобто усього того, проти чого боролися комунари, вибивало їх з рівноваги. Звичайно, коли в ідеологічних настановах проповідувалися соціальна рівність, безкласовість, а в реальній дійсності спостерігалось зовсім інше, то це справляло сильне враження на письменників і своєрідно позначалося на їхній творчості. Масовісти заявляли, що це призводило до відмови пропагандистського наслідування в літературі. Вони вважали, що ідеологічний та організаційний занепад в літературі виникли внаслідок відриву частини пролетарських письменників від громадської праці. Масовісти не розуміли того, що мистецтво стоїть вище за ідеологію.

Україна постала перед вибором: перетворитися на провінцію Москви з обмеженим вживанням української мови чи зберегти свою самобутність. Цю проблему з найбільшою гостротою сприймала та частина суспільства, яка за родом своїх занять найглибше відчувала і найгостріше сприймала загрозу національної катастрофи, у тому числі й літератори. Дискусія між ними була літературною тільки за формою, а за своєю глибинною суттю — суспільно-політичною.

Літературна дискусія розпочалася навесні 1925 р. як суто мистецька полеміка. Її відкрила публікація Г. Яковенка «Про критиків і критику в літературі» у додатку до газети «Вісті ВУЦВК» «Культура і побут», редактором якого був В. Блакитний.

Поштовхом до цієї публікації стало те, що журі конкурсу від журналу «Червоний шлях» відхилило оповідання Г. Яковенка «Хворі на землю». У своїй статті Г. Яковенко звинувачував старше покоління літераторів у зверхньому ставленні до своїх молодших колег та відірваності від життя. Судячи з усього, М. Хвильовий був задалегідь ознайомлений з нею і у відповідь в тому ж номері вмістив свій памфлет «Про «сатану в бочці» або про графоманів, спекулянтів та інших «просвітян». Письменник одразу почав критикувати масовістів за халтуру та художню малограмотність. А причину цього вбачав у їхній орієнтації на широкі читацькі маси.

М. Хвильовий критикує своїх літературних опонентів з класових позицій члена партії більшовиків. Зокрема, він фактично звинувачує масовістів у належності до тієї частини інтелектуалів, яка раніше була ідеологом «куркульства». Причому характеризував її як «сатану в бочці», що хмарою суне на «город», тим самим відзначаючи небезпеку, яку вона становила для українського мистецтва.

Серйозній критиці піддає М. Хвильовий ідею масовістів, що художній рівень літературної продукції має визначатися за тим, які «потрібні наслідки» вона викликає. Тобто, в цьому випадку письменник виступає проти ідеї підпорядкування літературної творчості завданням побудови радянського суспільства, на чому так наполягала РКП(б), навіть за рахунок шкоди її мистецькому рівню. Ідейні, але безграмотні писання багатьох масовістів М. Хвильовий трактує як графоманство і закликає поставити на їхньому шляху надійний заслін.

М. Хвильовому відповів той же Г. Яковенко. У статті «Не про або, а про те ж саме» він дорікав опонентові, що той занісся у «марєво далеких віків» і звинувачував його та кількох інших літературознавців у зневажливому ставленні до пролетарської молоді. А твори самого М. Хвильового назвав шкідливими й непотрібними⁴.

Початок дискусії також ознаменував широкий диспут, що відбувся 24 травня 1925 р. у Києві в приміщенні публічної бібліотеки. Ініціатива його проведення належала Всеукраїнській Академії Наук. Під час дискусії М. Зеров однозначно заявив, що просвіта у нього асоціюється із «нашою літературною убогістю, непоборним міщанством»⁵.

У своїх виступах неокласики, в основному, підтримали М. Хвильового у його боротьбі з негативними явищами в літературі, зокрема з масовізмом і протекціонізмом. Причому навіть серед членів «Гарту» не було повної єдності стосовно до обговорюваних питань. Літературне об'єднання «Київ-Гарт» перед диспутом ухвалило спеціальну постанову, де висловило свою незгоду з позицією М. Хвильового.

Далі гартівці визнавали необхідність засвоєння кращих зразків європейської техніки і встановлення справді тісного співробітництва з революційною інтелігенцією. Головним доповідачем від київської організації мав виступити молодий, ще нікому не відомий критик Б. Коваленко, який пізніше став одним з найзапекліших противників М. Хвильового.

Після диспуту дискусія активізувалася і втягла у свою орбіту широкі маси критиків, читачів, культурних працівників та літераторів. Головними опонентами М. Хвильового стали плужани на чолі з їхнім лідером С. Пилипенком. Плужани у своїй програмі проголосили орієнтацію на масового читача.

Ідеї плужан ґрунтувалися на низці як суспільних, так і політичних чинників. Питання — чи писати твори простою, зрозумілою

для народу мовою, до того ж переважно для селян, чи орієнтуватися винятково на вибагливого читача, — було проблемою номер один для української літератури ще з кінця XIX ст. Проблематика егалітарності та елітарності української літератури порушувалася у творах П. Куліша та І. Франка. Одночасно в українській літературі основним масивом стала саме народницька книга, що від самого початку була орієнтована на селянську масу. Це було пов'язано з тяжким становищем української культури, що зазнавала постійних утисків з боку імперської, російської влади. Для більшості українських письменників саме селянство залишалося образом України, її символом.

Українські масовісти до того ж перебували ще й під впливом російських футуристів, Пролеткульту та напостовців. Ці групи представляли в літературному середовищі ультраліві сили. Вони повністю відкидали надбання старої культури, звинувачуючи її в реакційності та відсталості. Водночас масовісти намагалися переконати своїх опонентів у тому, що саме пролетарське мистецтво є надмистецтвом і воно стоїть над буржуазною культурою.

Активізація плужан, плутанина багатьох літераторів у теоретичних мистецьких питаннях змусили М. Хвильового написати новий памфлет «Про Коперніка з Фрауенбургу, або абетка азійського ренесансу в мистецтві». У ньому автор пояснює свою позицію стосовно мистецтва, його визначення, функцію та роль.

М. Хвильовий виступив проти головного постулату масовістів, нібито мистецтво є «метода будування життя». Письменник зазначав, що пролетарське мистецтво буде розвиватися за тими самими законами, що й буржуазне. Воно пройде етапи романтизму, реалізму та ін., а нині в Україні перебуває на стадії «переходової доби», романтики вітаїзму. Але при цьому, на його думку, саме українське пролетарське мистецтво має перекинутись у всі частини світу й зіграти там не «домашню», а загальнолюдську роль⁶.

У дискусії з опонентами М. Хвильовий і далі виступає з позиції войовничого комунізму, вбачаючи, проте, в мистецтві «великого фактора» в боротьбі за його ідеали. Причому до ворожого табору письменник відносить «і напостовців, і левовців, і пролеткультовців, і октябристсько-платформовців, і панфутуристів». Відкидаючи трактування своїх опонентів щодо «споглядання як обезволення старого мистецтва», М. Хвильовий вбачає в ньому не пасивне споглядання, а зовнішню форму найвищої активності «пізнання життя». Здавалось би, дискусія на мистецьку тему мала

б цим і закінчитися. Але ні. Лідер «олімпійців» переводить її у типову для більшовицького загалу партійну площину і звинувачує масовістів у «писаревщині в «червоній» машкарі, утилітаризмі, ліквідаторських настроях щодо мистецтва.

Якраз тут виявляється ставлення М. Хвильового до нової економічної політики. Він, як і більшість членів партії, на роздоріжжі — не може примиритися з відродженням того, проти чого боровся в молодості, й одночасно мусить коритися партійній дисципліні й визнавати неп. Але в його розумінні НЕП — лише певний етап диктатури пролетаріату, тоді як для масовістів він — вічний. Саме непман, на думку М. Хвильового, буде перешкоджати робітничому авангарду пізнавати всю складність перехідного періоду за допомогою «своїх художників».

Бурхливі пристрасті викликала теза М. Хвильового — Європа чи просвіта? Просвіта у М. Хвильового асоціювалася, переважно, з подіями 20-х років, однак значення її було далеко ширшим. У розумінні памфлетиста — це психологічна категорія, що сформувалася у ХІХ ст. і спрямовувалася на задоволення потреб масового читача в друкованому слові.

На таку позицію українських митців значною мірою впливала реакційна національна політика російського царату в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Заборона української мови валуєвським циркуляром 1863 р. і емським указом 1876 р., відсутність консолідованої національної сили, культурна понівеченість та низький культурно-освітній рівень народу змушували частину літераторів вдаватися до випуску загальнодоступної книжкової продукції. Фактично література була єдиною сферою суспільної діяльності, де могла розвиватися національна еліта.

Гальмівний вплив державної системи царської Росії на культурний розвиток України наприкінці ХІХ ст. є очевидним. Про однокористів літераторів-народників писали дослідники в Україні та за кордоном. Під тиском відвертої антиукраїнської політики царського режиму в українській літературі початку ХХ ст. великого розмаху набрали утилітаризм, спрощення, а зі встановленням радянської влади — і колективістські начала та орієнтація на найвідсталішу в культурному розвитку частину суспільства.

Усі ці негативні явища М. Хвильовий і звів до поняття — «просвіта». Полемізуючи з С. Пилипенком, він вказував на те, що під «просвітою» розуміє не фізичну особу, а ту абстрактну категорію в психіці суспільства, яка становить «архиконкретний

консервативний чинник». За партійною звичкою шукати в усьому ворога, письменник додає, що просвіта в українських умовах — це «новий рантє селянського виду». Представникам «просвіти» М. Хвильовий радить вчитися грамоти, потім вчити мільйонні маси неписьменних селян, виховувати з сількорів хороших журналістів. Тільки за таких умов, вважає памфлетист, «плужани» допоможуть «олімпійцям» вивести молоде мистецтво зі «смердючої атмосфери кар’єризму, спекуляції та іншої графоманії»⁷.

Ідейне несприйняття викликав у масовістів заклик М. Хвильового орієнтуватися на Європу. В їхній свідомості вона, згідно з більшовицькими постулатами і стратегічними планами, залишалася «загниваючою», буржуазною, де незабаром неминуче мала відбутися соціалістична революція. У відповідь на критику опонентів М. Хвильовий, підтримуючи тезу про класову ненависть до «загниваючої Європи», разом з тим пояснює, що він закликає рівнятися на багатотисячний досвід європейської цивілізації, уславлений іменами Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса. І єдино правильний шлях розвитку національного мистецтва памфлетист вбачає саме за європейським зразком. У цих ідеях письменника проявилася більшовицька непримиренність до своїх опонентів, визнання тільки власної правоти і віра у всесильність комуністичних ідеалів. Разом з тим, у проголошенні провідної ролі української національної еліти в розвитку нової світової культури вони дисонували з курсом більшовицької партії, спрямованим на встановлення власної гегемонії в усіх сферах суспільно-політичного й духовного життя країни.

Погляди М. Хвильового на місце і роль митця в суспільстві суперечили відповідним постулатам більшовицької партії. Якщо більшовики розглядали особу як «гвинтик» у партійній машині, а відповідно і в житті суспільства, то М. Хвильовий вбачає у справжньому митцеві людину діяльну, вільну в поглядах, яка у своїх осмисленні сучасності, ідеях і передбаченнях випереджає суспільство.

Ідеї «олімпійців» стали об’єктом нещадної критики з боку масовістів. Зокрема, Ю. Меженко виступав проти заклику М. Хвильового рівнятися на Європу і доводив, що вона уособлюється в суспільно-політичному житті з «загниваючим капіталізмом», у побуті — з міщанством, «Баядеркою», «Лакованими черевичками», а в літературі — з бульварною белетристикою⁸. На це М. Хвильовий відповів, що «олімпійці» розуміють Європу як психоло-

гічну категорію, яка виганяє «людськість із просвіти на великий тракт прогресу»⁹.

Як бачимо, лідери літературної дискусії використовували у боротьбі з опонентами однакові методи. Зокрема, звинувачення у підтримці чи вираженні інтересів тих соціальних сил, які на офіційно-партійному рівні не вважались гегемонами у побудові соціалізму. Якщо в цьому плані політичним козирем «олімпійців» були звинувачення «масовістів» у політичній близькості з ідеологією сільського «куркуля» і «непмана», то С. Пилипенко звинувачував «олімпійців» в орієнтації на стару інтелігенцію. Тому М. Хвильовий для остаточного розгрому своїх опонентів мусив вдаватися не просто до партійної риторики, а й наголошувати на власному відстоюванні інтересів партії та уряду.

Суспільно-політичного звучання набула започаткована раніше дискусія і щодо протекціонізму в літературі. Питання протекціонізму виходило за літературні рамки й екстраполювалося на ставлення влади до різних сторін суспільного життя і поділ суспільства на класи відповідно до їхньої ролі в радянському будівництві. Масовісти обстоювали ідею необхідності підтримки владою тих пролетарських організацій і об'єднань, які вважались надійним оплотом партії.

КП(б)У спробувала визначити своє ставлення до дискусії, що розпочалася в Україні. Резолюція КП(б)У у червні 1925 р. щодо неї була досить нечіткою і невизначеною, що свідчило про розгубленість більшовицьких лідерів за незвичних обставин. З одного боку, більшовицька партія виступала за гегемонію пролетарської літератури, хоч мусила усвідомлювати, що для цього пролетаріат не має відповідних можливостей. Резолюція наголошувала на необхідності створення мистецької літератури, яка одночасно мала бути розрахована на масового читача. Звичайно, партія не могла віддати перевагу жодній зі сторін. Така невизначеність більшовицької партії призвела до пожвавлення дискусії¹⁰. Сучасні дослідники вважають, що ця постанова давала можливість партії маніпулювати настроями в літературно-мистецьких колах, залишаючи надію кожному із них і не даючи карт-бланш жодному.

Постанова української комуністичної партії по суті дублювала рішення ЦК РКП(б) від 1924 р. В Росії в 1923–1925 рр. відбувалася подібна дискусія, внаслідок якої партія була змушена відмовитися від відкритого протекціонізму окремим творчим групам. Насправді, за словами найвідомішого в той час російського критика

А. Воронського, роль партії зводилася до рішучої боротьби з внутрішньою та зовнішньою мистецькою еміграцією, вона надавала також допомогу усім групам, що стояли на платформі Жовтня¹¹. Але остаточно визначити, яке саме мистецтво має відображати комуністичну дійсність, тоді партійні ідеологи не могли, оскільки мали надто туманне уявлення стосовно самої дійсності. Недаремно літературна дискусія співпала у часі з політичною боротьбою всередині партії.

Саме в цей час у журналі «Плужанин» було відкрито нову рубрику — «Наша дискусія», а часопис почав перетворюватися на трибуну ідейної боротьби. Звідси окремі літератори зробили висновки, що дискусія відбувається між «Плугом» і «Гартом», проти чого останній рішуче виступав. Заперечував наявність боротьби двох літературних об'єднань і М. Хвильовий.

На літо 1925 р. дискусія набирає ще більшої політичної гостроти. Вже в хід ідуть погрози, натяки на класово ворожу суть памфлетів М. Хвильового. Кожен, хто в чомусь погоджувався з опальним письменником, сам ставав об'єктом критики. З'являються політичні ярлики, звинувачення вже не просто в ухахах, а в буржуазному націоналізмі і відході від марксистсько-ленінського вчення. «Тим часом, — заявляв С. Пилипенко, — думки М. Хвильового щодалі стають антиленінськими»¹².

Улітку 1925 р. відбулися зміни й усередині самих літературних організацій. Літературну дискусію, звичайно, не можна зводити до боротьби між кількома літературними спілками. Однак у ході полеміки більшість письменників мусили визначитися зі своїм становищем та заявити про своє ставлення до літературної дискусії.

Це спричинило розклад однієї з найбільших в Україні організації — спілки пролетарських письменників «Гарт». Просвітянство, епігонство та інші негативні риси, в яких М. Хвильовий звинувачував «масовістів», були притаманні й «Гарту». Влітку 1925 р. М. Хвильовий та кілька його однодумців відходять від активної участі в роботі спілки. Більшість талановитих митців порвали з «Гартом». Цей факт прирік його на повний занепад. Письменницька організація розпалася. Всі наступні спроби реанімувати її закінчилися невдачею.

На осінь 1925 р. завершилося формування ідейних принципів, визначився мистецький і суспільно-політичний напрям, а також персональний склад двох таборів. Масовістів очолював С. Пилипенко, а найактивнішими їхніми представниками виступали

Ю. Меженко, Б. Коваленко та деякі інші. Ця група була цілісною у своєму несприйнятті «чистого мистецтва», культурної спадщини Заходу і високої мистецької майстерності. Об'єднуючими факторами для неї виступали утилітарний підхід до мистецтва, заміна визначення мистецтва на його функцію.

Протилежна їм група, лідером якої виступав М. Хвильовий, не мала такої єдності у ставленні до обговорюваних проблем. У питаннях необхідності підвищення художньої майстерності літераторів і в боротьбі з мистецькою халтурою вони були єдині та схвально ставилися до поглибленого вивчення й використання як національної, так і західноєвропейської культурної спадщини. Але далеко не всі, як визнавав сам М. Хвильовий, поділяли інші його погляди, а в окремих випадках навіть фактично займали позицію масовістів. Це є підтвердженням того, що дискусія відбувалася не між двома організаціями, а між окремими літераторами, які представляли дві протилежні світоглядні позиції.

Ідейне розмежування між гартованцями призвело до необхідності організаційного визначення. У грудні 1925 р. М. Яловий, О. Досвітній і М. Хвильовий утворили елітарну літературну організацію ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури). До неї ввійшло і чимало колишніх членів «Гарту», серед них драматург М. Куліш, поети П. Тичина і М. Бажан, прозаїки П. Панч, І. Сенченко та інші. Своїм основним завданням «ваплітяни» поставили мету досягти вершин мистецької довершеності й тим самим виховувати народ на прикладі високохудожніх творів без політичної заангажованості та зведення літератури до низького культурно-освітнього рівня широких селянських мас.

Таким чином, літературна дискусія 1925 р. захопила не тільки літературні, а й суспільно-політичні проблеми. Незважаючи на більшовицьку риторику, ідеї М. Хвильового та його однодумців почали суперечити основоположним принципам марксистсько-ленінського вчення і стратегічним прожектам партії більшовиків.

¹ Дорошкевич О. Літературний рух в Україні в 1924 р. // Життя і революція. — 1925. — № 1–2. — С. 61.

² Повідомлення редколегії // Плучанин. — 1925. — № 1. — С. 2.

³ Центральний Державний Архів-Музей Літератури та Мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України). — Ф. 144. — Оп. 1. — Спр. 236. — Арк. 3.

⁴ Яковенко Г. Не про або, а про те ж саме // Культура і побут. — 1925. — № 18 (4 червня).

⁵ Івашко М. Микола Зеров і літературна дискусія (1925–1928) // Слово і час. — 1990. — № 4. — С. 19.

⁶ Хвильовий М. Твори: В 5 т. — Нью-Йорк, 1983. — Т. 4. — С. 99–104.

⁷ Хвильовий М. Вказ. праця. — С. 108–109.

⁸ Меженко Ю. Європа чи Просвіта // Життя і революція. — 1925. — № 5. — С. 52.

⁹ Хвильовий М. Вказ. праця. — С. 130.

¹⁰ Про політику партії в галузі художньої літератури // Культура і побут. — 1925. — № 28.

¹¹ Судьбы русской интеллигенции: Материалы дискуссий. 1923–1925. — М., 1991. — С. 55.

¹² Там само.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Азізян Самвел Леонович — здобувач ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України

Беззуб'як Мирослав Йосипович — канд. політ. наук, ст. наук. спір. Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАНУ

Брожина Володимир Ярославович — здобувач ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ

Бурдяк Віра Іванівна — д-р політ. наук, професор кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Вакулова Тетяна Володимирівна — асп. кафедри політичних наук Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського

Велешко Олена Миколаївна — канд. політ. наук, ст. викладач Кримського гуманітарного факультету НПУ ім. М.П. Драгоманова

Гордієнко Михайло Григорович — канд. політ. наук, доц. кафедри філософії та політології Національного університету ДПС України

Гон Максим Мойсейович — д-р політ. наук, зав. кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету

Дегтеренко Анастасія Миколаївна — канд. політ. наук, доц. кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики МДГУ

Зварич Ігор Теодорович — докторант ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ

Кальян С.Є. — канд. іст. наук, доц. кафедри філософії, соціології, психології Полтавської державної сільськогосподарської академії

Кононенко Сергій Володимирович — канд. політ. наук, зав. відділу Теорії міжнародних відносин Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАНУ

Кочубей Лариса Олександрівна — д-р політ. наук, проф., провідн. наук. співр. ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ

Красівський Орест Якубович — д-р іст. наук, проф., провідн. наук. співр. ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ

Кривицька Олена Віталіївна — канд. іст. наук, наук. співр. ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ

Лихач Юлія Юріївна — здобувач ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ

Макаренко Наталія Юріївна — канд. іст. наук; наук. співроб. ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ

Марчук Наталія Василівна — магістр політології, мол. наук. співроб. Прикарпатського центру політологічних та євроінтеграційних досліджень

Монолатій Іван Сергійович — канд. іст. наук, доц. Прикарпатського національного університету ім.В.Стефаніка

Оніщенко Наталія Миколаївна — д-р юр. наук, проф., зав. відділом теорії держави і права Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ

Редькіна Ганна Михайлівна — здобувач ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ

Савойська Світлана Василівна — канд. іст. наук, доц. кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури

Сенюшкіна Тетяна Олександрівна — д-р наук з держ. управління, проф. к-ри політичних наук і соціології Таврійського національного університету ім.В.Вернадського

Собачко Ольга Миколаївна — мол. наук. співроб. ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ

Солдатенко Валерій Федорович — член-кореспондент НАН України, завідувач відділом соціально-політичної історії ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ

Томенко Микола Володимирович — канд. іст. наук, заступник Голови Верховної Ради України

Яремчук В'ячеслав Дмитрович — докторант ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 41

**Курасівські
читання — 2008**

*Політичні конфлікти в сучасній Україні:
сутність, витоки, шляхи подолання*

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 15,52. Обл.-вид. арк. 14,47.
Підписано до друку 9.12.2008. Зам. №
Наклад 300 прим.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8; тел.: 285-73-11

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»
04071, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145
Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004
тел./факс: (044) 463-49-47
e-mail: delta_vidav@ukr.net